

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

***ЄВРОПЕЙСЬКІ
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ***

EUROPEAN HISTORICAL STUDIES
academic journal

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

№ 13 – 2019

Рекомендовано Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 13 від 20 червня 2019 р.)

Європейські історичні студії: науковий журнал. – № 13. – К., 2019. – 284 с.

ISSN 2524-048X

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13>

Тематика згідно з галуззю науки «07.00.00 – Історичні науки» відповідно до чинного переліку галузей наук. Висвітлюються європейські інтеграційні процеси, зовнішня політика країн Європейського Союзу, євроінтеграція України, європейська історія та міжнародні відносини.

Редакційна колегія

Власенко В. М. к.і.н., доц. (Сумський державний університет) (голова редколегії)
Машевський О. П. д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка) (заступник голови редколегії)
Купчик О. Р. к.і.н., доц. (КНУ імені Тараса Шевченка) (заступник голови редколегії)
Пількевич В. О. к.і.н., доц. (КНУ імені Тараса Шевченка) (відповідальний секретар)
Коваль А. П. к.і.н., ас. (КНУ імені Тараса Шевченка) (технічний редактор)
Банті Р. доктор філософії (Історія) (Міністерство освіти Ізраїлю, Єрусалим, Держава Ізраїль)
Біленький С. доктор філософії (Історія), доц. (Університет Торонто, Канада)
Городня Н. Д. д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка)
Гасимли М. Джафар огли – д-р іст. наук, проф. (Бакинський Державний Університет, Азербайджанська Республіка)
Добронські Ч. А. д-р габілітований, проф. (Університет м. Білосток, Республіка Польща)
Зихович Д. доктор філософії (історія), доц. (Університет Мічигану, США)
Йокубаускас В. д-р гуманітарних наук (Історія), старший наук. співроб. (Клайпедський університет, Литовська Республіка)
Казакевич О. М. д-р іст. наук, доц. (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)
Кізлова А. А. к.і.н., доц. (Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»)
Котляр Ю. В. д-р іст. наук, проф. (Чорноморський національний університет імені Петра Могили)
Конта Р.М. д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка)
Коларж П. д-р габілітований, проф. (Університет м. Констанц, ФРН)
Кожокару Л. Д. д-р іст. наук, доц. (Державний університет Молдови, Республіка Молдова)
Латиш Ю. В. к.і.н., доц. (КНУ імені Тараса Шевченка)
Мартинов А. Ю. д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАНУ)
Малько В. доктор філософії (Історія) (Каліфорнійський університет, Фресно, США)
Миронович Є. д-р габілітований, проф. (Університет м. Білосток, Республіка Польща)
Мордвінцев В. М. д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка)
Патриляк І. К. д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка)
Перга Т. Ю. к.і.н., ст. наук. співроб. (ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»)
Рахно К. Ю. д-р іст. наук, ст. наук. співроб. (Інститут народознавства НАН України, Інститут керамології)
Руккас А. О. к.і.н., доц. (КНУ імені Тараса Шевченка)
Сава-Чайка Е. д-р філософії (Історія) (Вища школа міжнародних відносин і американістики, Варшава, Республіка Польща)
Ставнюк В. В. д-р іст. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка)
Чолій С. В. к.і.н., доц. (Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»)

Рекомендовано Вченою радою Київського національного університету імені Тараса Шевченка до поширення через мережу Інтернет

Електронний журнал Європейські історичні студії включений до переліку електронних фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «історичні науки».

(Наказ МОН України від 09.03.2016 № 241 «Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства щодо діяльності спеціалізованих вчених рад від 25 лютого 2016 року»)

Рецензенти :

Дацьків І. Б. д-р іст. наук, проф. (Тернопільський національний економічний університет)
Потехін О. В. д-р іст. наук, проф. (ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».)

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
Тел. (044) 239 34 24, e-mail: european_studies@ukr.net , olegmashev@ukr.net Сайт журналу: <http://www.eustudies.history.univ.kiev.ua>
Засновник: Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Видавець: історичний факультет, кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
Періодичність наукового видання – тричі на рік

Recommended by the Academic Council of Faculty of History Taras Shevchenko National University of Kyiv to spread through the Internet (Protocol № 13 of June 20, 2019).

European Historical Studies: Scientific Journal. – № 13. – Kyiv, 2019. – 284 p.

ISSN 2524-048X

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13>

УДК 94

Topics under the branch of science "07.00.00 – Historical sciences" according to the current list of sciences. Highlights European integration processes, foreign policy of the European Union, the European integration of Ukraine, European history and international relations.

Editorial Board

Vlasenko V. Ph.D. (History), Associate Professor (Sumy State University, Ukraine) (Chairman of Editorial Board)
Mashevskiy O. Dr. habil. (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine) (Deputy Chairman of Editorial Board)
Kupchyk O. Ph.D. (History), Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine) (Deputy Chairman of Editorial Board)
Pilkevich V. Ph.D. (History), Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine) (Executive Secretary)
Koval A. Ph.D. (History), Assistant Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine) (Technical editor)
Banti R. Ph.D (History), (Ministry of Education of Israel, Jerusalem, The State of Israel)
Bilenky S. Ph.D (History), Associate Professor (University of Toronto, Canada)
Cojocaru L. Dr. habil. (History), Associate Professor (State University of Moldova, Moldova)
Choliy S. Ph.D. (History), Associate Professor (National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Ukraine)
Dobronski Ch. Dr. habil. (History), Professor (University of Bialystok, The Republic of Poland)
Gasimli M. Jafar oglu Dr. habil. (History), Professor (Baku State University, The Republic of Azerbaijan)
Horodnya N. Dr.habil. (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
Jokubauskas V. Ph.D. (History), Senior Research Fellow (Klaipeda University, The Republic of Lithuania)
Kazakevych O. Dr. habil. (History), Associate Professor (National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine)
Kizlowa A. Ph.D. (History), Associate Professor (National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Ukraine)
Kolarz P. Dr. habil. (History), Professor (University of Konstanz, The Federal Republic of Germany)
Konta R. Dr. habil. (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
Kotliar Yu. Dr. habil. (History), Professor (Petro Mohyla Black Sea National University, Ukraine)
Latysh Yu. Ph.D. (History), Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
Martynov A. Dr. habil. (History), Professor (Institute of History of Ukraine NASU, Ukraine)
Malko W. Ph.D. (History), Associate Professor (University of California, Fresno, United States of America)
Myronovych E. Dr. habil. (History), Professor (University of Bialystok, The Republic of Poland)
Mordvintsev V. Dr. habil. (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
Patriyaliak I. Dr. habil. (History), Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
Perga T. Ph.D. (History), Senior Research Fellow (State Institution "Institute of World History of NAS of Ukraine")
Rakhno K. Dr. habil. (History), Senior research fellow (the Ethnology Institute of Ukraine NASU, Ukraine).
Rukkas A. Ph.D. (History), Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
Sawa-Czajka E. Ph.D. (History), Associate Professor (History), (The Academy of International Relations and American Studies, The Republic of Poland)
Stavniuk V. Dr. habil., Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
Zychowicz J. Ph.D (History), Associate Professor (University of Michigan, United States of America)

Electronic journal «European Historical Studies» is included in the list of professional electronic journals of Ukraine, in which can be published results of dissertations for degree of doctor and candidate of sciences, speciality «historical science».

(Order of Ministry of Education Ukraine from 09.03.2016 № 241 "On Approval of decisions concerning the Certifying Board of the Ministry of academic councils of 25 February 2016")

Reviewers:

Datskiv I. B. Dr. habil. (History), Professor (Ternopil National Economic University); Potiekhin O. V. Dr. habil. (History), Professor (Institute of World History NASU).

Editorial address:

01601, 60 Volodymyrska Str., City of Kyiv, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty of History, Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
Phone: (044) 239 34 24, e-mail: european_studies@ukr.net
Web-page: <http://www.eustudies.history.univ.kiev.ua>
Founder: Taras Shevchenko National University of Kyiv
Publisher: Faculty of History, Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
Frequency of scientific journal – three times a year

ЗМІСТ

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Марія Георгієва Трансформація виробничих відносин в аграрному секторі економіки Болгарії в євроінтеграційних умовах	8
Володимир Латенко Вишеградська група: історія створення та досвід співпраці з Україною в контексті європейської інтеграції	25
Тетяна Перга Wilderness в екологічній політиці Європейського Союзу.....	51
Зінаїда Священко Міграційна політика Європейського Союзу щодо країн Північної Африки	67
Вероніка Якуба Європейська інтеграція України в контексті геополітичного протиставлення «Росія-Захід»	84

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Ольга Бутурлімова Взаємовідносини між Лейбористською партією і християнськими церквами в Англії наприкінці XIX – першій третині XX ст.	101
Андрій Чалий, Олександр Іванов Очима європейця: візія Сходу в праці Авраама Анкетіль-Дюперона «Східне законодавство»	121
Олександр Назарчук, Павло Сацький Безпекові аспекти відносин УНР із Німеччиною й Австро-Угорщиною у березні-квітні 1918 р.	141
Наталія Папенко Колоніальна політика Німецької імперії в Китаї та Океанії в ост. третині XIX – поч. XX ст.....	157
Олексій Сокирко Західноєвропейські військові практики і технології в Україні XVIII століття	183

Ігор Срібняк, Ганна Хлебїна Повсякдення інтернованих вояків-українців у таборі Ліберець, ЧСР: спроба візуалізації (за матеріалами ЦДАВО України і слов'янської бібліотеки у Празі)203

Валерій Яровий, Ярослава Дмитрук Роль національних меншин у Війську Польському під час вересневої кампанії 1939 р.233

НАУКОВА ХРОНІКА

Андрій Мартинов, Олег Машевський, Євген Хан Наукові здобутки науково-дослідної частини історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка (2016-2018 рр.)249

CONTENTS

EUROPEAN INTEGRATION: PAST AND PRESENT

Mariia Georgiieva Transformation of Production Relations in the Agricultural Sector of the Economy of Bulgaria in the Euro-Integration Conditions	8
Volodymyr Latenko Visegrad Group: History of Creation and Experience of Cooperation with Ukraine in the Context of European Integration	25
Tetiana Perga Wilderness in the Environmental Policy of the European Union.....	51
Zinaida Sviashchenko Migration Policy of the European Union on the Countries of Northern Africa	67
Veronika Yakuba European Integration of Ukraine in the Context of Geopolitical Contrasting «Russia-West»	84

ACTUAL PROBLEMS OF EUROPEAN HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

Olha Buturlimova Relations Between Labour Party and Christian Churches in England at the End of XIX – the First Third of the XX cc.	101
Andrii Chalyi, Oleksandr Ivanov In View of European: Vision of the East in Abraham Anquetil-Duperron`s «Oriental Legislation»	121
Olexander Nazarchuk, Pavlo Satskyi The Security Aspects of the Ukrainian People`s Republic in Relations with Germany and Austria-Hungary in March-April 1918	141
Nataliia Papenko Colonial Policy of German Empire in China and Oceania in the Last Third of XIX – Beginning of XX Century	157
Oleksii Sokyрко Western European Military Practices and Technologies in Ukraine in XVIII Century	183

Ihor Sribniak, Anna Khlebina Everydays Life of the Interned Ukrainian Soldiers in the Liberec Camp (Czechoslovakia): Endeavour of Visualization (by Materials of the Central State Archives of Supreme Authorities and Government of Ukraine and Slavonic Library in Prague)	203
Valerii Yarovyj, Yaroslava Dmytruk The Role of National Minorities in the Polish Armed Forces During the September 1939 Campaign	233

SCIENCE CHRONICLE

Andrii Martynov, Oleg Mashevskiy, Evgen Khan The Scientific Achievements of the Science and Research Department of History Faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv (2016 – 2018)	249
---	-----

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

УДК 94(497.2):338.43+330.35

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.8-24>

Марія Георгієва,

кандидат історичних наук, доцент

Національний транспортний університет, Київ

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ БОЛГАРІЇ В ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ УМОВАХ

***Анотація.** В болгарському селі, в період 1990 – 2013 рр. відбувався процес реформування аграрних виробничих відносин, що супроводжувався умовами євроінтегрування, що, в свою чергу, призвели до необхідності трансформації усіх сфер сільського господарства країни. Однією з найважливіших поставала аграрна сфера. Упродовж періоду 1944 – 1989 рр. перетворення у аграрній сфері сільськогосподарського товаровиробництва мали досить суперечливий характер: недосконалість здійснення земельної реформи, а саме одержавлення землі, інтенсивний процес кооперування сільського господарства призвели до утворення прогалин в розвитку всіх сфер аграрного сектору. В умовах інтеграції Болгарії до Європейського Союзу стало важливим питання гармонізації аграрного виробничого сектору до вимог Європейського Союзу у галузі активізації розвитку сільського господарства та сприяння торгівлі з Європейським Союзом аграрною продукцією.*

З огляду на сучасний стан євроінтегративних процесів в Україні, актуальним є всебічне вивчення історичних умов реформаційних процесів в сільському господарстві, які пройшли в Болгарії, що дозволить проаналізувати проблеми та визначити перспективи його розвитку на шляху інтеграції до європейського економічного простору.

Ключові слова: аграрний сектор, аграрні відносини, приватизація, Європейський Союз, роздержавлення, Болгарія, сільське господарство.

У 2017 році минуло десять років з моменту вступу Республіки Болгарія до Європейського Союзу (далі – ЄС). Цей відносно короткий, але дуже важливий період у соціально-економічному розвитку країни є ваговою підставою для підведення підсумків – оцінки досягнутих результатів і визначення напрямку майбутнього розвитку.

Болгарське сільське господарство було однією з основних галузей економіки країни, в яких надзвичайно глибокі зміни відбулися протягом останніх двох-трьох десятиліть – реформа земельних відносин, структура, розмір і виробнича переорієнтація сільськогосподарських товаровиробників та їх доходи. Ці зміни зумовлені як аграрною реформою, здійсненою на початку 1990-х років, так і її приєднанням до Європейської аграрної спільноти, відповідно виконанням заходів і механізмів Спільної сільськогосподарської політики ЄС.

Питання розвитку аграрного сектору економіки Болгарії в умовах вступу до ЄС у вітчизняній історичній науці ґрунтовно не розглядалося. Окремі аспекти реформування аграрних відносин в Болгарії в процесі євроінтеграції, розкривалися в статтях болгарських вчених-істориків С. Грозданової [5], Р. Аврамов [1], І. Йовчевої [7], І. Тютюнджієва [11] та ін.

Вивчення питання трансформації аграрних відносин в умовах євроінтеграції Болгарії, що сприяло подальшому просуванню реформування сільського господарства Болгарії, є актуальним, науково новим та необхідним напрямом історичних досліджень. Тому метою даного наукового дослідження є аналіз процесу трансформації аграрних відносин та впровадження реформ у сільськогосподарське товаровиробництво в Болгарії в період підготовки до вступу в ЄС.

Безпосередньо перед вступом Болгарії до ЄС (1 січня 2007 року) були внесені значні зміни в організацію сільськогосподарської статистики, а також гармонізацію з європейським законодавством, зобов'язання щодо виробництва статистичної інформації про сільське господарство за підписаним

Меморандумом 1999 року для розуміння були розподілені між Міністерством сільського господарства, продовольства і лісового господарства (далі - МСГ) та Національним статистичним інститутом [7, с. 116-117]. Згідно з підписаною угодою, Міністерство мало проводити нагляд та розробки структури та типології сільських господарств, розробляє статистичні дані щодо: рослинництва, тваринництва, переробної промисловості та агро-екологічних показників. Національний статистичний інститут Болгарії розробляв дані із залученням супутникових інформаційних даних для визначення економічних розрахунків для сільського господарства та статистики цін на сільськогосподарську продукцію та її показники [10, с. 77]. У даній статті використовуються дані більшості цих досліджень, а також дані Європейської статистичної служби (далі – Євростат).

Аналіз тенденцій історичного розвитку сільського господарства в Болгарії в контексті євроінтеграційних процесів, на нашу думку, слід розглядати в період 1990 – 2013 років, що охоплювало безпосередньо період перед вступом країни до ЄС та розвиток аграрного сектору після 2007 року. Окрім цього, слід розглядати історичні умови тенденцій розвитку аграрного сектору економіки Болгарії на основі даних статистичних показників, такі як кількість ферм, розмір залученої у виробництві сільськогосподарської землі, кількість поголів'я, валова продукція та доходи від сільськогосподарської діяльності порівняно з іншими державами-членами ЄС.

Аграрний сектор в Болгарії (включаючи економічну діяльність сільського господарства, лісового та рибного господарства) був третім найважливішим сектором національної економіки Болгарії. Його внесок у валову додану вартість неухильно знижувався – з 12,1% у 2001 році до 4,4% у 2016 році [5, с. 56], і ця тенденція була співмірною з ВВП розвинених країн ЄС, де частка аграрного сектора, за даними Євростату, ще менше – близько 2,0% [5, с. 57]. Однак з урахуванням його ролі в харчуванні населення, створення додаткової зайнятості, відповідно забезпечення додаткового доходу, обмеження депопуляції, зниження врожайності сільськогосподарських земель і сталий

розвиток сільськогосподарського сектору, тоді його значення для функціонування держави і якості життя населення мала набувати стратегічних вимірів.

Незважаючи на помітну тенденцію до зниження зайнятості (з 23,9% у 2001 році до 18,0% у 2016 році), аграрний сектор продовжував забезпечувати трудову зайнятість близько 670 тисяч осіб населення. Більшість працівників були самозайнятими на приватних аграрних фермах (59,1% у 2016 році) [5, с. 62], що ще більше зміцнювало його соціальну функцію.

Сільське господарство як господарська діяльність займала домінуюче місце в аграрному секторі Болгарії. Згідно з економічними розрахунками для сільського господарства (друга оцінка на 2016 рік) валова додана вартість у базових цінах, створених сільським господарством, становить 2,96 млн. левів, Що становить 84,1% від загальної доданої вартості для аграрного сектору.

Беручи до уваги соціально-економічну роль сільського господарства та його значення для захисту екосистем та біоресурсів, Європейський Союз за період 2003 – 2007 років щорічно виділяв близько 40 млрд. євро (майже 50% бюджету Співтовариства) на економічний розвиток, спрямований на підтримку сталого розвитку та збереження сільського господарства Болгарії як основної виробничої структури.

Адаптація болгарського сільського господарства до європейських норм і практик починалося відразу після аграрної реформи на початку 1990-х років, та тривало більше десяти років. У результаті відновлення права власності на сільськогосподарські угіддя воно фрагментувалося на більш дрібні ділянки та господарства. Наприкінці 1990-х років через брак коштів та зацікавлених у виробництві сільськогосподарських об'єктів, а також через відсутність економічних інтересів серед власників, більш ніж 25% орних земель в Болгарії не було задіяно [2, с. 17]. Більша частина сільськогосподарської техніки фізично і морально була застарілою. Матеріально – технічний фонд існуючих виробничих структур був сильно знецінений та застарілий, а значна частина сільськогосподарських тварин знищувалася. Інвестиції в сільськогосподарську

промисловість, зокрема, обробну практично припинено. Значна частина традиційних експортних ринків для сільськогосподарської продукції Болгарії втрачена. Усі ці обставини значною мірою визначали, наскільки успішним буде сільське господарство Болгарії в аграрній громаді ЄС.

Гармонізація болгарського сільського господарства з європейською політикою в цьому секторі починалася на початку цього століття з реалізацією підготовчої до вступу програми SAPARD [10, с. 110]. Після приєднання Болгарії до ЄС тенденції її розвитку майже повністю визначалися принципами та механізмами Спільної сільськогосподарської політики (ССП) [10, с. 111].

Перше дослідження структури сільськогосподарських холдингів у Болгарії у 2003 р., проведене Міністерством сільського господарства та продовольства за європейською методологією, створило стартові позиції розвитку болгарського сільського господарства, з яких і розпочалася підготовка до вступу до Європейської аграрної спільноти [11, с. 127]. Статистика перепису була базовою інформацією, яку Європейська Комісія використовувала для визначення розміру фінансової підтримки для сільськогосподарських ферм Болгарії за умови майбутнього членства в ЄС. Ця інформація також використовувалася для розробки заходів і схем підтримки в рамках Програми розвитку сільської місцевості.

За даними перепису населення у 2003 р. кількість аграрних домогосподарств у Болгарії становила близько 666 тисяч. Вона була збільшена в кілька разів, головним чином внаслідок відновлення сільськогосподарських угідь своїми власниками у межах реальних кордонів. За цим показником Болгарія опинилася відразу за Францією в рейтингу, попереду, за кількістю населення – Німеччина, Португалія та Великобританія. Майже 99% всіх господарств були у власності приватних товаровиробників, що також підтверджувалося результатами європейського незалежного дослідження структури сільськогосподарських підприємств за період січня – грудня 2013 року [10, с. 74].

У наступні роки кількість фермерських господарств в Болгарії постійно зменшувалася – на 212 тис. господарств (більш ніж удвічі), а у 2013 році – трохи більше 254 тис. [6, с. 192], що виводило країну на 10-те місце в ЄС за цим показником.

За правовим статусом господарств, найбільше зменшувалася кількість приватних домогосподарств та сільськогосподарських кооперативів. Тільки кількість агро-компаній та холдингів збільшилася майже вдвічі, що могло вплинути на розвиток консолідації підприємницької та професійної спеціалізації.

Відповідно до орієнтації, підприємства з аграрною спрямованістю діяльності – зменшувалися, а ферми – навпаки збільшували свою чисельність та поголів'я. Незважаючи на те, що відносна частка господарств, які обробляли сільськогосподарські земельні угіддя, зберігалася в межах 96-98% від їх загальної кількості, тваринницькі ферми скорочували свою чисельність до 72% від загальної кількості наприкінці 2013 року.

Одночасно зі зменшенням кількості фермерських господарств спостерігалася тенденція до розширення оброблюваних сільськогосподарських площ. На кінець періоду, у 2013 році розмір сільськогосподарських угідь збільшився на 30,7% порівняно з 2003 роком. Збільшення сільськогосподарської території діяло для всіх видів господарств відповідно до їх правового статусу, за винятком сільськогосподарських кооперативів, де землі сільськогосподарського призначення скорочувалося вдвічі (на 51,6%) [7, с. 208]. На практиці ці організаційні структури все частіше втрачали своє місце в сільськогосподарському виробництві. За цей період найбільш значне зростання спостерігалось у сільськогосподарських землях комерційних компаній – майже вдвічі (197,7%) порівняно з 2003 роком.

Іншою значною тенденцією була зростаюча концентрація сільськогосподарських угідь в межах ферм. Середня площа земельної ділянки на фермі протягом десяти років збільшувалася більш ніж у три рази – з 44 акрів у 2003 році до 149 акрів у 2013 році [12, арк. 31]. Це збільшення частково було

зумовлене змінами в методології структурного формування, згідно з якою загальна територія (переважно пасовища), яку муніципалітети надавали господарствам для загального користування, включена до використання в аграрній сфері 2010 року.

Відповідно до правового статусу фермерських господарств, сільськогосподарські кооперативи, хоча і мали знижувальне значення в сільськогосподарському виробництві, продовжували мати найвищі показники.

У результаті заходів та механізмів підтримки сільського господарства, що застосовувалося в рамках Спільної сільськогосподарської політики країн ЄС, в період 2005 – 2013 років, тенденція до постійного збільшення середнього розміру сільськогосподарської площі в господарствах ЄС в цілому також було частиною цієї тенденції. Хоча вона починалася з дуже низької початкової позиції, поступово наздоганяла і навіть перевершила цей показник деяких держав-членів ЄС, які мали відносно велику територію, наприклад, Португалія та Греція, а також деякі нові держави-учасниці - Угорщина, Польща, Литва, але Болгарія залишалася у другій половині рейтингу за цим показником.

Головною рушійною силою у процесі повернення сільськогосподарських земель болгарському аграрному товаровиробнику було впровадження механізму фінансової підтримки (субсидування) фермерських господарств за схемою єдиного районування (SAPS) або так званої Спільної сільськогосподарської політики [13, арк. 16]. Реалізація цього механізму розпочалася в першому програмному періоді (2007 – 2013 рр.), і безумовно мала пряме відношення до поступового відновлення вартості сільськогосподарських земель як виробничого активу, розвитку ринку сільськогосподарських земель і орендних відносин в Болгарії.

У зв'язку з тим, що кількість сільськогосподарських угідь значно зросла із відтоком сільськогосподарських угідь в 2007 р. на 36,8% порівняно з 2003 роком, а розмір власних земель збільшувався лише на 7,0% .

Суттєвий вплив на ринок сільськогосподарських земель в Болгарії також мали зміни у національному законодавстві, а також створення акціонерних

аграрних товариств, які інвестували у сільськогосподарські землі з метою кооперації та включення у виробництво великої кількості аграрних домогосподарств, перепродаж (вторинний ринок) землі та оренда. Внаслідок цих факторів вартість одного акру сільськогосподарських угідь у 2016 році зростала майже в 4,5 рази порівняно з 2000 роком. Приблизно такий же коефіцієнт змінював вартість орендної оплати за період – від 11 левів / акр в 2000 році до 44 левів / акр у 2016 році [13, арк. 37]. Але за обома показниками Болгарія значно відставала від решти держав-членів ЄС. Серед держав-учасниць ЄС у 2014 році тільки республіки Балтії, Чеська Республіка, Угорщина та Румунія були нижчими за показниками, ніж Болгарія.

Застосовувана політика для підтримки фермерських господарств і прагнення фермерів до швидкого повернення інвестицій в значній мірі було основою на орієнтацію виробничих господарств з вирощування сільськогосподарських рослин. Починаючи з 2000 року, Болгарія підняла рівень продуктивності у сфері вирощування зернових та технічних культур, а рівень річного виробництва збільшився та перевищив національні потреби у сільськогосподарській продукції. У порівнянні з 2001 роком, в 2013 році виробництво зернових збільшилося на 47,6%, технічних – більш ніж в 3,5 рази. Більша частина продукції експортувалася як необроблений продукт (сировина). Значно скоротилося виробництво овочів, для вирощування яких Болгарія мала дуже хороші ґрунтово-кліматичні умови, а також науково – технічний та кадровий потенціал. Виробництво овочів у 2013 році скоротилося на 28,7% порівняно з 2001 роком, а на виноградниках – незважаючи на відновлення виробництва вина в Болгарії – на 51,2%. У виробництві фруктів спостерігалася незначна тенденція до зростання, а саме на 14,1% вище у 2013 році, ніж у 2001 році.

У той час як рослинництво значно зростало внаслідок зростання обсягів вирощування зернових і технічних культур, другим основним сектором сільського господарства залишалося тваринництво. Вже з кінця 1990-х років кількість фермерських господарств постійно скорочувалося, а в 2013 році вони

вже скоротилися вдвічі, ніж у 2005 році. Скорочення фермерських господарств був досить об'єктивним процесом, оскільки на початку періоду фермерські господарства, які спеціалізувалися на вирощуванні малої рогатої худоби, виробляли продукцію в основному для власного споживання і без спеціалізації у сільськогосподарському виробництві. Аналогічним чином, початкова та обмежена пряма підтримка (субсидії для тваринництва на худобу) тваринницьких ферм, включаючи суворі гігієнічні та санітарні вимоги ЄС для вирощування худоби та переробки їхньої продукції, а також більше фінансове забезпечення, яке потрібно інвестувати у створення мережі тваринницьких ферм.

Разом із зменшенням кількості фермерських господарств кількість сільськогосподарських тварин також значно зменшувалося. Найбільше падіння спостерігалось у 2011 році порівняно з 2001 роком було зафіксовано у кількості кіз – на 64,7%, а свиней – на 21,8%. Зменшення кількості птахів порівняно з 2004 роком на 20,0% [9, с. 179].

За рівнем розвитку економіки та в порівнянні з іншими європейськими країнами, тваринницькі ферми Болгарії невеликі за обсягом. Загалом, 80,7% сільськогосподарських ферм, в період 2005 – 2013 рр., були кооперовані. Дані дозволяють робити висновок про те, що, переважно, тваринницькі господарства були приватними домогосподарствами без чіткої спеціалізації виробництва, що забезпечувало виробництво для власного споживання.

У порівняльній програмі Європейської економічної комісії 2013 року, розробленій за показником загального обсягу тваринницьких ферм, Болгарія знаходилася в кінці рейтингу держав-членів ЄС, випереджаючи лише найменші європейські країни, такі як Хорватія, Словенія, Словаччина, Кіпр, Люксембург і Мальта. Постійно зростаюча тенденція до зменшення кількості тваринницьких ферм і худоби в них означало, що Болгарія буде залежати від імпорту з інших ринків, зокрема європейських, для задоволення своїх потреб у основних харчових продуктах тваринного походження.

Внаслідок тенденцій розвитку виробничих структур у сільському господарстві – переважна кількість сільськогосподарських культур з високою концентрацією в них сільськогосподарських угідь, з орієнтацією виробництва виключно на вирощування зернових та технічних культур, механізація виробничого процесу, зайнятість у сільському господарстві істотно знижувалася.

Чисельність працюючих у сільському господарстві в 2013 році скоротилася на 58,7% порівняно з 2003 роком, при цьому зниження майже повністю відбулося за рахунок роботи приватних сімейних домогосподарств, яка в порівнянні з 2003 роком зменшилася на 61,2%. Незважаючи на скорочення майже у 60% сімейних домогосподарств у 2013 році, зайнятість у сільському господарстві залишалася головною або єдиною. Зниження кількості неодружених працівників за десятирічний період становив 3,0%.

Окрім кількості працюючих у сільському господарстві, обсяг трудових ресурсів в період 2006 – 2013 років також зменшувався, а зменшення у 2013 році порівняно з 2003 роком можна порівняти зі зменшенням кількості зайнятих на 62,4%. Найбільше скорочення відбулося в сільськогосподарських кооперативах – на 69,6%, в приватних домогосподарствах - на 65,4%. Тільки в комерційних агро-холдингах спостерігалось збільшення робочих місць - на 22,5%, в порівнянні з 2003 – 7,8%.

Окрім зменшення кількості зайнятих та обсягів трудових ресурсів, спостерігалось «старіння» сільськогосподарської робочої сили. Дослідження зайнятих у сільському господарстві, за віковими групами показує, що за період 2003 – 2013 рр. більше половини працюючих у сільському господарстві, мали вік старше 55 років, від 29 до 34% у віці 65 років і старше [10, с. 93].

Структурні зміни в сільському господарстві Болгарії в період 2000 – 2016 років природно зумовлювали зміну співвідношення між елементами розрахунку виробництва, представленими через економічні рахунки для сільського господарства. Якщо на початку періоду вартість продукції рослинництва та тваринництва була майже однаковою, то на кінець періоду переважало

виробництво рослинництва. Відносна частка продукції рослинництва у загальному обсягу продукції сільського господарства зросла з 38,5%, у 2000 році до 67,3% у 2016 році. Водночас частка продукції тваринництва скоротилася з 42,7%, у 2000 році до 23,7%, у 2016 році. Відносна частка переробної промисловості (переробка продукції сільськогосподарського виробництва також значно зменшилася – з 13,5% на початку 2003 року до 3,0% у 2016 році. Тенденція також підтверджується статистичними даними Євростату, згідно з якими відносна частка фермерських господарств у Болгарії, що використовували більше 50% сільськогосподарської продукції, виробленої для власного кінцевого споживання в період 2005 – 2013 років, постійно зменшувалася, з майже 68,8% у 2005 році до 33,2 % у 2013 році.

Вимірюваний за вартістю валової продукції в базових цінах, показник болгарського сільського господарства в ЄС перебував в кінці рейтингового списку Євростату серед країн-членів ЄС періоду 2005-2016 років, безпосередньо попереду найменших за територією і населенням, таких як Хорватія, Балтійські держави, Словаччина, Словенія, Кіпр, Люксембург і Мальта.

Розподіл сільськогосподарської продукції відповідно до економічних розмірів господарств показував тенденцію до зменшення частки продукції, виробленої у невеликих господарствах (з 2 тис. до 7 тис. євро) – з 10,5 до 14,0% в 2005 році, з 3,9 та 4,5% у 2013 році. У той же час, відносна частка стандартного товаровиробництва ферм у низці господарств становила від 250 тис. до 499 тис. і більше 500 тис. євро збільшилася з 10,0 до 22,1% у 2005 році до 14,2 та 39,8% у 2013 році відповідно) [5, с. 153].

Перераховані за порівнянними цінами 2005 року, вартість валової продукції, виробленої сільськогосподарським сектором в період 2001 – 2015 років, демонструвало постійне зниження. Серед інших держав-членів ЄС, більшість з яких збільшувала сільськогосподарську продукцію, Болгарія, станом на 2013 рік, посідала друге місце за показником найбільшого зниження виробництва сільськогосподарської продукції (15,7% порівняно з 2001 роком),

позаду неї тільки – Мальта (26,9%). Це означало, що, незважаючи на збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції на 28,2% у 2015 році порівняно з 2001 роком, це не могло компенсувати зареєстроване зниження виробництва продукції тваринництва на 43,5%, що було найвищим у порівнянні з усіма державами-членами ЄС.

Валова додана вартість, створена сільським господарством Болгарії за цей період, коливалася в межах 1 – 1,5 млрд. євро, без значного збільшення.

Незважаючи на продовження зниження вартості валової продукції та валової доданої вартості, доходи від сільськогосподарської діяльності за період 2001-2015 рр., представлені показниками доходів сільського господарства, "коефіцієнт реальних доходів за факторними витратами" та "індекс реального доходу" неоплачувана праця, на основі 2005 року не тільки постійно зростало, але за цими показниками Болгарія займала одне з перших місць в ЄС в 2015 році.

Це збільшення головним чином було пов'язано з наступними двома обставинами:

- по-перше, відсутність сильної динаміки руху чистої доданої вартості за період 2001-2015 рр., яка була однією з двох змінних, участь у розрахунку показників доходу в сільському господарстві, і

- по-друге, значне зниження обсягів трудомісткості в сільському господарстві – другий чинник, що брала участь у розрахунку показників доходу, саме очікуване зниження його вартості порівняно зі зміною чистої доданої вартості.

На відміну від інших двох показників, третій показник чистого доходу, без урахування 2008 та 2013 років, показував тенденцію до утримання та зменшення.

Після більш ніж десятирічної участі в європейській аграрній громаді, болгарське сільське господарство продовжувало шукати своє місце в цій країні в умовах посилення конкурентного середовища та динамічно розвинених умов. Згідно із наявними статистичними даними можна зробити висновок, що вона

розвивалася незбалансованою, не враховуючи переваг, які мало сільське господарство з точки зору природно-кліматичних умов, а саме ґрунту і клімату, і покладаючись насамперед на фінансову підтримку європейських фондів. Таким чином, болгарське сільське господарство не виправдовувало очікувань європейських інвесторів, що виникали у виробництві якісної сільськогосподарської продукції, обмеження процесу депопуляції в регіонах та забезпечення зайнятості (основної чи додаткової) болгарського сільського населення.

Таким чином, з початку цього століття, дослідження стану та тенденцій розвитку сільського господарства Болгарії, можна зробити кілька важливих висновків:

- незважаючи на те, що вона починається з занадто низької вихідної позиції після тривалої і виснажливої аграрної реформи, йде процес поступового відновлення.

- спільна сільськогосподарська політика і надалі залишатиметься головною рушійною силою її сталого розвитку, але в той же час необхідно формулювати та проводити адекватну національну політику для доповнення та подальшого розвитку європейських заходів та механізмів.

- необхідно шукати більш збалансований розвиток між різними підгалуззями, використовуючи більшість різноманітних ґрунтів, кліматичні умови країни, а також досвід і традиції, які вона мала недавно, наприклад, виробництво овочів і фруктів.

- існує потреба у диверсифікації сільськогосподарського виробництва та пошуку нових напрямків розвитку, таких як розширення органічного виробництва, виробництво високоякісних харчових продуктів і продуктів з високою доданою вартістю. Таким чином, сектор зможе конкурувати на регіональному та європейському рівнях.

Масштаби сприятимуть зайнятості, створить умови для активізації сільської місцевості та збільшать її внесок у національну економіку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Аврамов Р. Пари и де/стабилизация в България 1948 – 1989 / Р. Л. Аврамов. – София: Институт за изследване на близкото минало, 2008. – 340 с.
2. Баева И. Модерна България: Сборник исторически изследвания в чест на 65 – годишните на проф. д-р Величко Георгиев и акад. Илчо Димитров / И. Баева. – София: Аве факта, 1999. – 396 с.
3. Вачков Д. Българският външен дълг: Банкрутът на комунистическата икономика/Д. Вачков. – София: Институт за изследване на близкото минало, 2009. – 456 с.
4. Вачков Д. НРБ от началото до края / Вачков Д. – София: Институт за изследване на близкото минало, 2011. – 480 с.
5. Грозданова С. Предпоставки за интегриране на селскостопанската и продоволствената политика. Научноизследователски проект / С. Грозданова. – София: Ciela, 2016. – 189 с.
6. Иванов М. Реформаторство без реформи. Политическата икономия на българския комунизъм / М. И. Иванов. – София: Институт за изследване на близкото минало, 2008. – 316 с.
7. Йовчева Г. Стопанска история на България. Документи и казуси / Г. Н. Йовчева. – Ямбол: Светлина, 2007. – 408 с.
8. Недялков О. Българската народна банка и нейната роля в стопанското развитие на България (1879 – 2009) / О. Недялков. – София: БНБ, 2009. – 124 с.
9. Овсяный Н. История Болгарии / Н. Овсяный. – М.: Монолит – Евролинц – Традиция, 2002. – 337 с.
10. Русчева Д. Продоволствените ресурси на България при осъществяване на Общата селскостопанска политика на ЕС / Д. Русчева. – София: Унив. изд. "Св. Климент Охридски", 2010. – 151 с.
11. Тютюнджиев И. Стопанска история на България / И. Тютюнджиев. – София: Ровита, 2011. – 204 с.

12. Централен държавен архив на България, гр. София, ф. 91, оп. 17, а.е. 2, 181 л.

13. Централен държавен архив на България, гр. София, ф. 103, оп. 4, а.е. 16, 72 л.

References:

1. Avramov, R. (2008). *Pari i de/stabilizaciJa v B"lgariJa 1948 – 1989*. Sofiya: Institut za izsledvane na blizkoto minalo.

2. Baeva, I. (1999). *Moderna B"lgariya: Sbornik istoricheski izsledvaniJa v chest na 65 – godishnite na prof. d-r Velichko Georgiev i akad. Ilcho Dimitrov*. Sofiya: Ave fakta.

3. Vachkov, D. (2009). *B"lgarskiyat v"nshen d"lg: Bankrut"t na komunisticheskata iкономика*. Sofiya: Institut za izsledvane na blizkoto minalo.

4. Vachkov, D. (2011). *NRB ot nachaloto do kraya*. Sofiya: Institut za izsledvane na blizkoto minalo.

5. Grozdanova, S. (2016). *Predpostavki za integrirane na selskostopanskata i prodovolstvenata politika. Nauchnoizsledovatelски проект*. Sofiya: Ciela.

6. Ivanov, M. (2008). *Reformatorstvo bez reformi. Politicheskata икономиJa na b"lgarskiJa komuniz"m*. Sofiya: Institut za izsledvane na blizkoto minalo.

7. Jovcheva, G. (2007). *Stopanska istoriJa na B"lgariJa. Dokumenti i kazusi*. Jambol: Svetlina.

8. Nedjalkov, O. (2009). *B"lgarskata narodna banka i nejната rolJa v stopanstkoto razvitie na B"lgariya (1879 – 2009)*. Sofiya: BNB.

9. Ovsyany, N. (2002). *Istoriya Bolgarii*. Moskva: Monolit – Evrolints – Traditsiya.

10. Ruscheva, D. (2010). *Prodovolstvenite resursi na B"lgariJa pri os"shtestvJavane na Obshtata selskostopanska politika na ES*. Sofiya: Univ. izd. "Sv. Kliment Okhridski".

11. Tyutyundzhiev, I. (2011). *Ctopanska istoriJa na B"lgarija*. Sofiya: Rovita.

12. Centralen d"rzhaven arhiv na B"lgariJa, gr. SofiJa, fond 91, opis 17, arkhivna yedinita 2, 181 l.

13. Centralen d"rzhaven arhiv na B"lgariJa, gr. SofiJa, fond 103, opis 4, arkhivna yedinita 16, 72 l.

Mariia Georgiieva,

Ph.D. (History),

Associate Professor, Department of
Theory and History of State and Law,
National Transport University, Kyiv

TRANSFORMATION OF PRODUCTION RELATIONS IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE ECONOMY OF BULGARIA IN THE EURO-INTEGRATION CONDITIONS

On the basis of archival sources and studies of Bulgarian historians, the peculiarities of changes in production relations and productivity of the agrarian sector of the Bulgarian economy in the context of European integration are revealed. It is analyzed which sectors of agriculture developed, and which, on the contrary, were in a state of stagnation. In the process of Bulgaria's accession to the European Union, the agrarian sector of the economy needed modernization of the management system and the reform of production relations. In the Bulgarian countryside, during the period of 1990-2007, a process of reforming agricultural production relations was taking place, accompanied by the conditions of European integration, which, in turn, led to the need for transformation of all spheres of agriculture in the country. One of the most important was the agrarian sphere. During the period of 1944 - 1989, the transformation in the agrarian sector of agricultural commodity production was rather controversial: the imperfection of land reform, namely land privatization, intensive process of agricultural co-operation, led to the creation of gaps in the development of all spheres of the agrarian sector. With the integration of Bulgaria

into the European Union, the issue of harmonization of the agricultural production sector with the requirements of the European Union in the field of intensification of agricultural development and promotion of trade with the European Union with agrarian products became important.

Given the current state of European integration processes in Ukraine, a comprehensive study of the historical conditions of the agricultural reforms in agriculture, which will allow us to analyze the problems and determine the prospects for its development on the path of integration into the European economic space, is relevant.

Key words: *agrarian sector, agrarian relations, privatization, European Union, deregulation, Bulgaria, agriculture.*

Надійшла до редколегії 17.01.2019

УДК 327.7:477

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.25-50>

Володимир Латенко,

магістр історії,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

ВИШЕГРАДСЬКА ГРУПА: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ДОСВІД СПІВПРАЦІ З УКРАЇНОЮ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

***Анотація.** Стаття присвячена історії створення та функціонування Вишеградської групи як регіонального утворення, яке не лише не припинило діяльності після досягнення мети атлантичної та європейської інтеграції країн учасниць, але й успішно розвиває її, вже будучи членом НАТО та Європейського Союзу. На основі використання широкої документальної бази, зокрема протоколів та декларацій як результатів зустрічей різного рівня в рамках діяльності Вишеградської групи, проаналізовано та виокремлено конкретні етапи її розвитку та взаємодію з Україною в широкому спектрі складових, які становлять собою сутність євроатлантичної інтеграції.*

На конкретних прикладах проілюстровано, що Україна завжди перебувала в полі ключових інтересів Вишеградської четвірки, отримувала з її боку дієву допомогу та підтримку у найрізноманітніших формах. Йдеться не лише про суто практичні питання регіональної співпраці та безпеки, але й про безліч аспектів ціннісного та цивілізаційного виміру. Країни-учасники Вишеградської групи, ставши ініціаторами формату співпраці «В4+Україна», ніколи не стояли осторонь найважливіших процесів та перехідних етапів, через які проходила Україна на своєму шляху становлення та самовизначення.

Обстоюється думка, що досвід країн-учасниць Вишеградського формату є актуальним та корисним для України і сьогодні на шляху реалізації її євроатлантичних інтеграційних прагнень. Попри існуючі складнощі як

всередині Європейського Союзу, так і між Україною та окремими країнами-підписантами Вишеградської декларації 1991 р., співпраця з Польщею, Чехією, Словаччиною та Угорщиною є найбільш дієвим комунікаційним майданчиком для активізації широкого діалогу між Україною та Європейським Союзом.

Ключові слова: *Вишеградська група, Вишеградська четвірка (В4), Європейський Союз (ЄС), НАТО, Україна, інтеграція.*

Актуальність та важливість даної теми полягає не лише у висвітленні основних етапів історії та діяльності Вишеградського формату співпраці країн Центральної Європи, але й ілюстрації їх взаємодії зі східноєвропейськими країнами, в числі яких чільне місце належить Україні. Також важливим є досвід покрокової реалізації курсу на європейську та атлантичну інтеграцію – шлях, який пройшли наші сусіди – країни Вишеграду, та апробація цього шляху для України, яка нині лише зараз твердо стає на реалізацію аналогічного зовнішньополітичного курсу.

Стаття побудована переважно на документальній основі, матеріалах різних заходів, зустрічей, декларацій та заяв в рамках Вишеградської групи та інших документів як українських, так і загальноєвропейських. Проаналізовано також праці дослідників, що займалися висвітленням розвитку співпраці Вишеградської четвірки з Україною – А. Кудряченка [18], О. Снігир [9], Н. Чорної [22], дослідників, що аналізувати військовий аспект взаємодії формату «В4+Україна» – О. Каплинського [33], Г. Шелест [34]. Варто також згадати монографію російського науковця Л. Шишеліної «Вышеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии» [16], в якій історія діяльності Вишеградської групи розкривається в найрізноманітніших аспектах.

Хоча офіційна назва організації – «Вишеградська група», водночас, рівнозначно вживається інша – «Вишеградська четвірка» (В4 або V4). І тут, вдаючись до історії даної структури, варто зазначити відразу, що на початках це була «трійка», оскільки Чехословаччина виступала єдиним державним

суб'єктом на переговорах про утворення нового об'єднання, що відбувалися 15 лютого 1991 р. в угорському місті Вишеград. Польща та Чехословаччина були представлені президентами Лехом Валенсою та Вацлавом Гавелом відповідно, а Угорщину презентував прем'єр-міністр Йозеф Анталл.

Старт цьому процесу поклали «оксамитові революції» 1989 р., що відбулися в зазначених країнах. Це був форум трьох колишніх держав так званого «соціалістичного табору», які мали приблизно однаковий пострадянський спадок та досвід життя під «крилом» Радянської імперії. Вияв це мало як у практичній площині експериментів з формування планових економік, так і в досвіді невдалих спроб знайти своє майбутнє на європейській карті світу без СРСР, що були жорстоко придушені, а саме в Польщі та Угорщині в 1956 р., в Чехословаччині – 1968 р. Але ці країни об'єднувало не лише минуле, але і спільні інтереси в майбутньому – європейська інтеграція, шлях до якої пролягав у корінному зламі постсоціалістичного укладу практично у всіх сферах життя та через реалізацію ключових, нерідко болючих, але потрібних реформ.

Ці тези підтверджує прийнята на першій же установчій зустрічі 15 лютого 1991 р. Вишеградська декларація. Серед цілей країн-підписантів були вказані такі:

- ☐ повна реституція державної незалежності, демократії та свободи;
- ☐ подолання наслідків тоталітарної системи в соціальних, економічних та духовних аспектах;
- ☐ побудова парламентської демократії та забезпечення прав і свобод людини;
- ☐ створення сучасної вільної ринкової економіки;
- ☐ забезпечення надійної системи безпеки та ефективного законодавства.

У декларації також згадується про свободу економічних прав, верховенство закону, терпимість, повагу до духовних та культурних цінностей, а також етнічних, мовних і релігійних особливостей національних меншин. Йдеться про заклик до об'єднання на основі загальнолюдських цінностей, без

ненависті, крайніх форм націоналізму та проявів ксенофобії. Підкреслюється, що саме це і є шляхом побудови і розвитку європейської економіки.

У практичній площині сторони дійшли згоди щодо наступних позицій:

- співпраця задля прагнення створити вільні контакти між громадянами даних країн, закладами, релігійними та суспільними організаціями;
- сприяння розвитку підприємств, забезпечення їх функціонування в умовах ринкових відносин, створення умов для залучення іноземних інвестицій;
- координація зусиль у сфері екології;
- створення умов для вільного поширення та доступу до інформації, преси та культурних цінностей;
- можливість контактів не лише на міждержавному рівні, але і на субрегіональному [32].

Всі задекларовані цілі і завдання виглядали дуже амбітними з різним терміном реалізації. Вони проектували довгострокову співпрацю між країнами-учасниками зустрічі у Вишеграді щодо ключового завдання – євроінтеграції.

Як Вишеградська декларація 1991 р., так і Маастрихтський договір 1992 р. про утворення Європейського Союзу, тобто інституціоналізація інтеграції в регіональному та глобальному європейському контексті, не могли не вплинути на становлення і вибір української держави, що 24 серпня 1991 р. відновила свою незалежність. Зокрема, у прийнятій Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. в розділі III пункті 2, що присвячений регіональному співробітництву в Європі, вказано наступне: «Україна дотримуватиметься курсу на включення в співробітництво в рамках Центральноевропейської ініціативи, прагнучим до підтримання контактів з Вишеградською групою» [34]. Ця задекларована позиція, попри свою безсумнівну важливість, вказує на те, що тодішня українська влада не ставила метою приєднання України до Вишеградської групи або більш активну і синхронізовану взаємодію з нею на шляху до Європи [9]. І це не дивно, адже в Україні, особливо в 1990-тих рр.

тривав процес пошуку власної ідентичності, який був пов'язаний з нерішучістю у виборі вектору свого зовнішньополітичного розвитку. Держави колишнього соцтабору та країни Балтії з перших років здобуття незалежності твердо стали на шлях її утвердження та повернення до європейського дому, від якого на десятиліття штучно були відірвані. На відміну від них в Україні цей процес відбувався значно складніше і важче, адже тут такий відрив становив не кілька десятиліть, а кілька століть.

Тим часом, 1 січня 1993 р. припинила своє існування єдина Чехословацька республіка і Вишеградська група становила тепер чотири складових учасники.

Загалом, можна виділити кілька етапів у розвитку Вишеградської групи та її співпраці з Україною. Перший етап припадає на 1991-2004 рр., від часу створення Групи та отримання Україною незалежності до вступу Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини до ЄС 1 травня 2004 р., а також подій Помаранчевої революції кінця того ж року, що відкрило принципово нову сторінку у відносинах як між українською стороною і зазначеними державами, так в ширшому українсько-європейському форматі. Що мало прояв у частковій відмові української влади від політики «багатовекторності» часів правління президента Л. Кучми.

Другий етап можна датувати 2004-2014 рр. як час надій і розчарувань, шляху поступу вперед і відступу назад, що пов'язано переважно з внутрішньоукраїнськими подіями. Тут варто виділити два підетапи: 2004-2010 рр., коли за часів президентства В. Ющенка Україна декларативно ставала ближчою до Європи та розпочала переговори щодо підготовки Угоди про асоціацію з ЄС, та 2010-2014 рр., коли за часів В. Януковича відбувалася спроба відмови від наміченого шляху і розворот всього зовнішньополітичного порядку денного в протилежному до європейського – східному напрямку.

Третій етап бере початок у 2014 р. і триває донині. Від часу перемоги Революції Гідності в Україні, підписання та ратифікації Угоди про асоціацію та поступового шляху до її реалізації на практиці.

Потрібно справедливо відзначити, що впродовж всього цього часу, держави В4 і ще не будучи в ЄС, і особливо після їхнього входження в зазначену структуру, виступали локомотивом змін у сприйнятті України в Брюсселі, намагалися просувати ідею важливості інтеграції України до Європи. Особливо в цьому зв'язку відрізнялася роль Польщі, яку довгий час називали «адвокатом України у Європі».

Варто детальніше розглянути зазначені етапи та процес розвитку самої Вишеградської групи. Характерною особливістю організації країн Вишеградської групи є те, що її діяльність не обмежилася рівнем декларативних заяв чи формальних самітів. Після установчої зустрічі у 1991 р., в наступних роках практично щомісячно проводилися різного роду заходи та форуми в рамках Четвірки.

Наприклад, дані за 1993 рік. У лютому 1993 р. відбувалася зустріч профільних міністрів освіти країн В4 в Оломоуці (Чехія), де сторони – представники своїх країн, обговорили питання освітньої політики та реформ галузі. Вже в квітні того ж року було проведено консультаційну зустріч експертів міністерств закордонних справ та сільського господарства у Празі. В травні пройшла зустріч експертних груп країн В4 щодо Центральноєвропейської угоди про вільну торгівлю (CEFTA). В жовтні 1993 р. – міжнародна конференція у Кракові, де учасники обговорили питання спільних або індивідуальних інтеграційних зусиль країн групи у західноєвропейські структури. В листопаді 1993 р. проведено закриту зустріч міністрів країн В4 з генеральним директором ГАТТ. Нарешті, в грудні 1993 р. у Братиславі відбувся саміт представників партій соціал-демократичного спрямування країн В4, де було обговорено економічні питання та відносини з європейськими структурами безпеки [14].

У подальшому, протягом 1990-х рр. щорічно проводилося 3-4 подібних заходи [14]. Але з 1999 р. їх кількість суттєво збільшується [27], що свідчить про зростання активності в рамках держав Вишеграду на завершальному етапі підготовки вступу даних країн до ЄС (1999-2004 рр.). Також це пов'язано зі

вступом до НАТО Чехії, Польщі та Угорщини 12 березня 1999 р. Словаччина увійшла до Північноатлантичного Альянсу майже одночасно зі вступом до ЄС – 29 березня 2004 р.

Зокрема, в 2001 р. відбуваються зустрічі глав держав (січень 2001 р.); глав урядів (в травні того ж року); міністрів культури (червень); парламентських делегацій, профільних у сфері закордонних справ, оборони та європейської інтеграції (червень); міністрів транспорту (жовтень) та багато інших [28]. У квітні 2001 р. в Кракові проведено Вишеградську молодіжну конференцію, підсумком якої стало підписання декларації про наступні кроки:

- ☐ посилення ролі програм обміну студентів між університетами;
- ☐ просування ідей Вишеградського об'єднання;
- ☐ поширення знань про культуру, економіку, суспільство, політику Чеської Республіки, Угорської Республіки, Республіки Польща та Словацької Республіки;
- ☐ участь у дискусії про майбутнє Європи;
- ☐ бажання стати мостом співпраці між Сходом і Заходом;
- ☐ прагнення створити центральноєвропейську ідентичність;
- ☐ підтримка розширення Європейського Союзу [34].

Все вищезазначене свідчить про високий рівень співпраці між країнами В4 у найрізноманітніших аспектах. У наступні роки регулярність таких зустрічей і заходів лише зростала. У 2000 р. було утворено Міжнародний Вишеградський фонд [31], що ставив метою фінансову підтримку співпраці між учасниками Четвірки та іншими країнами. У 2002 р. засновано Вишеградську стипендіальну програму [33] для заохочення освітнього та наукового обміну між студентами та дослідниками країн В4.

Подібно до структури керівництва в Європейському Союзі, в рамках Вишеградської четвірки було запроваджено почергове головування кожної з країн-учасниць. 23-24 липня 2003 р. на саміті прем'єр-міністрів В4 в словацькому м. Тале підбивалися підсумки головування Словаччини в Групі (2002-2003 рр.) і одночасно підсумки фактично всього періоду діяльності

Вишеградської четвірки від часу заснування – до вступу до Європейського Союзу [30]. Серед іншого, предметом обговорення на зустрічі стали питання про подальше існування і функціонування В4 в умовах участі всіх її країн у ЄС. Також глави урядів висловили тверде переконання, що процес ратифікації Договору про приєднання від 16 квітня 2003 р. відображає значення розширення ЄС для миру, стабільності та процвітання на континенті, а також для зміцнення глобальної позиції Європи і буде завершено у передбачений графік. Прем'єр-міністри висловили підтримку подальшого розширення Європейського Союзу.

Під час саміту також було підкреслено важливість взаємної солідарності та співпраці чотирьох країн протягом останніх десяти років для успішного приєднання до Європейського Союзу. Учасники погодилися, що членство чотирьох країн в ЄС створює нову і безпрецедентну перспективу для подальшого розвитку їх економік і суспільств. Таким чином, країни Вишеградської групи готові інтенсивно співпрацювати в сферах спільних інтересів, виступаючи навіть в рамках ЄС в якості єдиного субрегіонального суб'єкту.

На зустрічі глав урядів у Тале була присутня і українська делегація на чолі з прем'єр-міністром А. Кінахом. У пункті 8 підсумкової декларації за результатами зустрічі вказувалося, що прем'єр-міністри країн В4 обмінялися думками з українським колегою про співробітництво між Вишеградською групою та Україною. Ще одним аспектом, важливим для українського контексту, став пункт 7 вищезгаданої декларації, де йшлося про підтримку «політики відкритих дверей» в рамках НАТО. Адже напередодні, 19 червня 2003 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про основи національної безпеки України» [3], де в статті 6 проголошувався курс на набуття членства в Організації Північноатлантичного договору.

Характеризуючи другий етап розвитку Вишеградської Групи, тобто вже після одночасного набуття чотирма країнами членства в ЄС, варто коротко зазначити позиції сторін та їх взаємний інтерес в розширенні Європейського

Союзу. Після підписання Маастрихтського договору 1992 р. [10], в червні 1993 р. відбувся саміт країн ЄС в Копенгагені, де вказувалося, що східноєвропейські країни мають право і можуть стати в майбутньому членами Євросоюзу. Було також сформовано т. зв. Копенгагенські критерії [17], необхідні для вступу в дану структуру. Фактично, для країн Вишеградської групи це стало «дорожньою картою», чітким сигналом для дії в напрямку реалізації євроінтеграційних прагнень. Конкретизація заявлених позицій пролунала в грудні 1994 р. під час саміту ЄС в Ессені [18], одним з результатів якого стало прийняття Стратегії вступу в Європейський Союз для країн, що входили до Вишеградської групи. На саміті в Ніцці в грудні 2000 р. [19] вперше озвучено конкретні дати для прийняття нових членів у ЄС. Країни В4 повинні були завершити необхідні реформи, всі підготовчі процедури та переговори про вступ до 1 січня 2004 р. Відповідно, з 1 травня 2004 р. ставали повноправними членами європейської родини.

16 квітня 2003 р. було підписано Договір про вступ до Європейського Союзу держав Вишеградської групи. Після чого у всіх чотирьох країнах відбулися референдуми про підтримку членства в ЄС. Найбільші показники підтримки вступу показала Словаччина (92,5%) і Угорщина (83,7%), в Польщі та Чехії результати були майже рівними, і однаково високими (по 77%) [1, 210].

Для Європейського Союзу інтерес в розширенні полягав у тому, що, по-перше, включення нових членів мало сприяти зміцненню стабільності, безпеки і процвітання в Європі; по-друге, зріс би внутрішній споживчий ринок, що створить умови для більшої конкурентоздатності європейських компаній на світовому ринку; по-третє, набуваючи ширших кордонів, ЄС ставав ще потужнішим гравцем на міжнародній арені [1, с. 184-185].

Розширення Європейського Союзу 1 травня 2004 р. стало найбільшим за всю історію його існування – водночас набули членства відразу 10 країн. Серед них і учасники Вишеградської четвірки. Звичайно, що ця структура інституційно не увійшла до ЄС, але отримала новий імпульс для своєї діяльності в нових умовах. Попри високі результати на всенародних

референдумах, значні надії та сподівання, процес «приживання» нових членів відбувався непросто. Давалася взнаки і різниця в економічному розвитку, і різниця в тривалості досвіду демократичного державотворення в «старих» і «нових» членів, і особливості самого Євросоюзу як структури. Попри рівність у правах між всіма учасниками у представництві в європейських інституціях та почерговому піврічному головуванні, в межах ЄС історично склалися свої форми взаємодії та неформального авторитету. Відносини в трикутнику Берлін-Париж-Лондон на той час в значній мірі визначали порядок денний всієї Спільноти. Враховуючи амбіційність новоприйнятих країн як самостійних гравців на загальноєвропейському просторі, певного тертя і проблем у взаємодії уникнути було неможливо. Але досвід долаття суперечностей і вихід на компромісні рішення в ході навіть запеклих дискусій, в підсумку робили ЄС як інституцію сильнішою.

12 травня 2004 р. в чеському м. Кромержиж відбувся саміт глав урядів країн Вишеградської четвірки, за результатами якого підписано спільну декларацію [16]. В ній сторони заявили про досягнення ключових цілей, викладених у Вишеградській декларації 1991 р., а також заявили про свою рішучість продовжувати розвиток співпраці країн В4 вже в якості членів ЄС та НАТО.

Крім того, в декларації вказувалося, що Вишеградська група готова надати допомогу та підтримку країнам Східної та Південно-Східної Європи на шляху їхнього зближення з ЄС в рамках формату «В4+». Такий формат передбачав долучення української сторони, включення її в якості спостерігача та навіть учасника в реалізації регіональних східноєвропейських проектів ЄС.

Вважається, що формат «В4+Україна» започатковано на саміті глав урядів країн Вишеградської четвірки 15-16 жовтня 1999 р. у Герлахові у Високих Татрах, де було висловлено бажання всіх учасників підтримувати проєвропейські сили в Україні [5, с. 39-40].

Входження до Євросоюзу не зменшило інтенсивність діалогу всередині Вишеградської групи. Наприклад, в 2005 р. було проведено 20 різнопланових

заходів і зустрічей від найвищого рівня очільників держав до самітів профільних міністрів. Зазнав змін і характер комунікації з Україною після подій Помаранчевої революції і надій на швидкі реформи, спрямовані на зближення з Європою та цивілізованим світом. Про це яскраво вказує Спільна декларація прем'єр-міністрів Вишеградської четвірки щодо України [23], прийнята 10 червня 2005 р. на спільному саміті в Польщі, де була представлена і українська сторона в особі глави Кабінету Міністрів Юлії Тимошенко.

Так, прем'єр-міністри Вишеградської групи привітали зобов'язання нашої країни щодо виконання Плану дій Україна – ЄС. Вони визнали зусилля українського уряду у процесі реформ та перші досягнення у зміцненні демократичних принципів в суспільному житті України. Вказувалося, що зміна вектору зовнішньополітичного розвитку України дає підстави на нові перспективи відносин як з В4, так і у цілому з Європейським Союзом. Саміт висловив надії на тіснішу співпрацю з Україною, зокрема в розвитку економічного співробітництва, сприяння вступу нашої країни до СОТ та початку переговорів щодо Угоди про вільну торгівлю між Україною та ЄС.

Іншим документом, прийнятим на цьому саміті, стала Спільна декларація прем'єр-міністрів Вишеградської четвірки щодо ЄС [22]. У цілому ж прийняття спеціальної декларації по Україні свідчить, що країни В4 поставили її в пріоритет і вбачали в ній ключового партнера.

Впродовж 2005-2009 рр. відбувалися і подальші зустрічі українських владних кіл з представниками Вишеградської групи. Предметом обговорення виступали інтеграційні прагнення України щодо ЄС та НАТО. Країни Четвірки, особливо Польща, поклали на себе роль активних промоутерів залучення України до загальноєвропейського контексту. Та все більше ставало помітно, що українська сторона не була налаштована на кардинальні реформи, а обмежувалася, натомість, декларативними заявами, що створювало контраст між формою та змістом формату «В4+Україна». Крім того, країни Вишеграду змушені були враховувати консервативну позицію «старих» членів ЄС, передусім Франції та Німеччини, у питанні євроатлантичних прагнень України.

Тут варто згадати події Бухарестського саміту НАТО 2-4 квітня 2008 р. [15], де саме позиції зазначених країн стали на перешкоді надання Україні Плану дій щодо членства в Північноатлантичному альянсі. І це незважаючи на консолідовану позицію української влади на той період, про що свідчить підписаний спільний лист президента Віктора Ющенка, прем'єр-міністра Юлії Тимошенко та голови парламенту Арсенія Яценюка, де йшлося про прохання надати ПДЧ Україні на саміті. Це питання активно просували і країни В4, які були також членами НАТО. Проте Франція та Німеччина змогли заблокувати це рішення, не в останню чергу і під впливом російського фактору. Серед нових членів ЄС, вихідців з колишнього соцтабору (в т. ч. Вишеградської групи) та країн Балтії, завжди фіксувалося більш стримане і критичне ставлення до Російської Федерації, на відміну від французько-німецького альянсу, де бізнесові та економічні інтереси їх представників нерідко ставали на заваді прийняття більш конкретних формулювань у заявах та рішучіших дій, коли це вкрай було необхідно. Характерним це було як у випадку з наданням ПДЧ Україні, так і реакції на воєнну кампанію Росії в Грузії в серпні 2008 р.

У 2007 р. в Єврокомісії було розроблено 12 різних програм сусідства для країн, що межують з Європейським Союзом. З них країни Вишеградської четвірки та Україна задіювалися у рамках трьох програм, що включали Польщу, Україну та Білорусь; Угорщину, Словаччину та Україну; а також транснаціональну програму CADSES, що охоплювала Південно-Східну Європу в зоні Центральної Адріатики та Дунаю. В структурі цих програм передбачалось надавати фінансову і технічну допомогу у процесах співпраці на транскордонному, транснаціональному та міжрегіональному рівнях [12].

Через рік після Бухарестського саміту Північноатлантичного Альянсу, 2 квітня 2009 р., у Києві за участю повноважних представників В4 відбулася спільна прес-конференція «Країни Вишеградської четвірки – у НАТО. А Україна?...». Оскільки саміт у Бухаресті формально не закрив дверей Північноатлантичного Альянсу для України, оскільки у підсумковий документ увійшло формулювання, що наша держава буде членом НАТО, хоч і без

конкретних термінів, країни В4–члени Альянсу заявили через своїх посланців у Києві, що готові надавати всебічну підтримку та допомогу нашій державі на шляху просування до НАТО та поглиблення співпраці з цією структурою. Зокрема, про це зазначив посол Словаччини в Україні У. Руснак [8].

Країни Вишеградської групи брали активну участь у розробці політики «Східного партнерства» ЄС, що була започаткована у Празі 7 травня 2009 р. Ідею «Східного партнерства» представила роком раніше, у травні 2008 р., Польща на засіданні Ради ЄС. У числі шести країн, на яких мала поширитись дана форма співробітництва, чільне місце належало Україні [6]. В основі цього формату була ініціатива тодішнього міністра закордонних справ Польщі Радослава Сікорського. Метою мало стати поглиблення інтеграції між Європейським Союзом та Україною, зокрема по чотирьом принциповим напрямкам, які наводить у своїй праці Н. Чорна: «1) демократія, належне врядування та стабільність, включаючи юстицію свободу та безпеку; 2) економічна інтеграція та наближення до політики ЄС; 3) енергобезпека; 4) економічний та соціальний розвиток» [12].

З приходом до влади команди президента В. Януковича в лютому 2010 р. відбувався поступовий відхід інтеграційних прагнень України від західного напрямку. На початках це виявилось у новій редакції Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. [2], де у ст. 11 проголошувався позаблоковий статус, тобто фактична відмова від прагнення членства в НАТО. А наприкінці листопада 2013 р. сталася спроба повномасштабного реверсу всього зовнішньополітичного вектору України, що було однією з головних причин Революції Гідності 2013-2014 рр.

Декларативно впродовж 2010-2013 рр. українська влада демонструвала готовність продовжувати рух в напрямку зближення з Європейським Союзом, що отримало вияв у подальшій розробці та підготовці Угоди про асоціацію з ЄС, включно з її економічною частиною, що стосувалася зони вільної торгівлі. Крім того, Україна, як і раніше, брала участь в ініціативі «Східного партнерства». Країни Вишеградської четвірки відігравали ключову роль

комунікатора між офіційним Києвом та Брюсселем. Продовжував активну дію формат «В4+Україна», як проміжний майданчик у більш глобальних переговорах України та ЄС. Також відбувалися інші заходи, куди також запрошувалася українська сторона. Наприклад, 15 лютого 2011 р. на розширений саміт прем'єр-міністрів країн В4 з нагоди 20-річчя утворення Вишеградської групи, крім глав урядів Австрії та Німеччини, було запрошено також українську делегацію на чолі з головою уряду М. Азаровим [20].

25 вересня 2012 р. на зустрічі міністрів закордонних справ Вишеградської четвірки та країн Бенілюксу в Нью-Йорку було прийнято Спільну заяву про Україну [21], де учасники закликали український уряд поважати базові права людини в країні. Відзначаючи європейські прагнення України, водночас, в заяві вказувалося на регресивні тенденції щодо загального стану демократії. Міністри відзначили погіршення ситуації у сфері верховенства права, прав людини, свободи засобів масової інформації тощо. Окремо підкреслювалось, що відсутність прогресу в згаданих сферах може виявитися серйозною перешкодою для проєвропейського шляху України, зокрема й у питанні підписання Угоди про асоціацію з ЄС.

Таким в загальному був другий етап розвитку відносин між Україною та Вишеградською групою. Після подій Революції Гідності, анексії Криму та військового вторгнення Російської Федерації на українську територію, розпочав відлік третій етап формату «В4+Україна», що відкрив принципово нову сторінку у двосторонній комунікації. Лише в 2014 р. в рамках Вишеградської четвірки відбулося 8 різних зустрічей, присвячених подіям в Україні. Ще в самий розпал активного протистояння режиму президента Віктора Януковича з громадянським суспільством на Майдані, 29 січня 2014 р. з'явилася Спільна заява прем'єр-міністрів країн Вишеградської групи про Україну [24], де учасники висловили тверде переконання, що застосування сили не може сприяти вирішенню політичних конфліктів.

Загалом можна зазначити, що Вишеградська група як інституція, так і кожна з її складових не залишалися осторонь щодо будь-яких значних і

ключових подій, що відбувалися в Україні. Так, можна згадати зустріч міністрів закордонних справ В4 у Будапешті 24 лютого 2014 р., де в підсумковій заяві сторони висловили свої співчуття всім загиблим на Майдані та привітали кроки до мирного розв'язання конфлікту [25]. 4 березня 2014 р. з'явилася заява Заява прем'єр-міністрів Вишеградських країн щодо України [29], де було вказано на неприпустимість порушення територіальної цілісності та міжнародно визнаних українських кордонів. А вже через день, 5 березня, на адресу Верховного представника ЄС із закордонних справ та політики безпеки К. Ештон та Європейського комісара з питань розширення і політики добросусідства Ш. Фюле надійшов спільний лист, підписаний очільниками зовнішньополітичних відомств всіх учасників Вишеградської четвірки, де йшлося про прохання підтримати реальними кроками Україну в її прагненні повернутися на євроінтеграційний шлях свого розвитку [26].

У цілому ж можна впевнено стверджувати, що з 2014 р. країни Вишеградської групи як ніколи активно допомагають Україні в її прагненнях до ЄС та НАТО. Це помітно як на рівні заяв різного роду, так і в конкретних діях, серед яких можна згадати остаточне підписання та ратифікацію Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом [11] та як наслідок цього – надання для українських громадян можливості безвізових подорожей в межах ЄС. Окремим блоком стоять питання, пов'язані з російським воєнним вторгненням на українську територію. Тут країни Вишеградської Групи займають однозначну позицію підтримки територіальної цілісності та суверенітету України.

У зв'язку із вищезгаданими подіями, в останні роки набуває все більшої актуальності співпраця у військовій галузі в рамках формату «В4+Україна». Ще з 2002 р. відбуваються регулярні зустрічі міністрів оборони країн Вишеградської групи, де обговорюються найактуальніші питання оборонної політики. З 2005 р. на такі зустрічі часто запрошуються і представники української сторони [4].

У рамках програми ЄС «Спільна політика безпеки та оборони», в грудні 2007 р. учасники «Вишеградської четвірки» оголосили про намір утворити свою бойову групу військовослужбовців із Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини, до яких в перспективі могла б приєднатись і Україна зі своїм контингентом в якості постійного партнера В4. 27 січня 2009 р. країни Вишеграду підписали Меморандум у сфері оснащення національних збройних сил сучасними видами озброєнь [13]. Відповідно до даного проекту, бойова група країн В4 мала стати автономною одиницею у складі військових структур Європейського Союзу. Обов'язки очільника такої групи покладалися на Польщу як на країну, що має найбільш потужний військово-промисловий комплекс та потенціал серед учасниць Вишеградського формату. Витрати на утримання військових розподілятимуться між всіма країнами В4. Передбачалося також проведення спільних навчань із Силами реагування НАТО.

На першому етапі планувалося залучити 1500 військовослужбовців із країн Вишеграду та України, які б могли в десятиденний термін дістатися в будь-яку точку планети, де виникне загроза воєнного конфлікту. Для цієї мети створено координаційні ради між міністерствами оборони України та країн В4, які на початках мали вести підготовку спільних військових навчань для сухопутних частин.

На сучасному етапі Вишеградська четвірка в особі профільних міністрів та експертних середовищ надає всебічну підтримку Україні в її прагненнях до НАТО та ЄС. Це цілий комплекс практичних питань, пов'язаних з проведенням реформ та досягнення військових стандартів, які в осяжній перспективі спроможні дати рясні плоди на шляху євроатлантичної інтеграції України.

Підсумовуючи, варто зазначити, що Вишеградська група, як регіональний формат співпраці, виявила свою ефективність та не втрачає актуальності навіть після офіційного досягнення ключового прагнення, заради якого ця структура утворювалась – входження Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини до Північноатлантичного альянсу та Європейського Союзу. Досвід перебування

майже 15 років у ЄС та 20 років у НАТО показав, що Вишеградська четвірка стала важливим комунікаційним майданчиком, який нерідко виконує роль зв'язкової проміжної ланки на шляху зближення з ЄС тих держав, що або ставлять за мету інтегруватися в дану структуру, або ж прагнуть побудувати взаємовигідні добросусідські відносини з його країнами-учасниками.

Формат «В4+Україна» став, без сумніву, ключовим та найбільш дієвим серед аналогічних проектів на східноєвропейському напрямку. Вишеградська четвірка завжди допомагала нашій державі в реалізації її євроатлантичних прагнень, навіть попри певні складнощі, які мають місце останніми роками в двосторонніх відносинах між тими чи іншими країнами В4 та Україною. І хоча не можна просто використовувати лекала вишеградського досвіду, враховуючи українську специфіку, тим не менш, багато аспектів і реформ, здійснених країнами В4 є прикладом для України. Важливим є досвід не лише те, що і як треба робити, щоб стати членом ЄС та НАТО, але і те, що буде після цього приєднання, як, уже будучи повноцінним учасником того чи іншого об'єднання, в пошуках загального компромісу, відстоювати і там національні інтереси своєї країни.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вышеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии / под ред. Л. Н. Шишелиной. – М.: Весь Мир, 2010. – 568 с.

2. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 р. [Електронний ресурс]: ред. від 01.07.2010 // Верховна Рада України: офіц. веб-сайт. Законодавство України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17/ed20100701> (Дата звернення: 22 січня 2019). – Назва з екрану.

3. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. [Електронний ресурс]: ред. від 19.06.2003 // Верховна Рада України: офіц. веб-сайт. Законодавство України. – Режим доступу:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (Дата звернення: 15 січня 2019). – Назва з екрану.

4. Каплинський О. Роль Вишеградської четвірки в контексті національної безпеки України / О. Каплинський // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2. – С. 47–54.

5. Кудряченко А.І. Україна та Вишеградська четвірка: стан та перспективи співпраці / А.І. Кудряченко // Україна та Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин: матеріали міжнар. конференції «Україна і Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин», 13–14 травня 2010 р. / Research Center of the Slovak Foreign Policy Association ; упоряд. В. Пулішова, Т. Стражай. – Братіслава : АДІН, 2010. – С. 37–54.

6. Офіційний сайт програми ЄС «Східне партнерство» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.easternpartnership.org/> (Дата звернення: 20 січня 2019). – Назва з екрану.

7. Постанова Верховної Ради України від 02.07.1993 р. «Про Основні напрями зовнішньої політики України» [Електронний ресурс]: ред. від 02.07.1993 // Верховна Рада України: офіц. веб-сайт. Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3360-12> (Дата звернення: 18 січня 2019). – Назва з екрану.

8. Прес-конференція у Києві 2 квітня 2009 р. Країни Вишеградської четвірки – у НАТО. А Україна?.. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dif.org.ua/ua/events/bfgb (Дата звернення: 20 січня 2019). – Назва з екрану.

9. Снігир О. Співпраця України та нових держав членів ЄС: перспективні напрями [Електронний ресурс] / О. Снігир // Нац. ін-т стратегічних дослідж. : [веб-сайт]. Аналітичні записки щодо проблем і подій суспільного розвитку. Наукова діяльність. Аналітичні матеріали НІСД. – грудень 2007 р. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Desember/10.htm> (Дата звернення: 18 січня 2019). – Назва з екрану.

10. Текст Маастрихтського договору 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.webcitation.org/6Hds82MCh> (Дата звернення: 20 січня 2019). – Назва з екрану.

11. Текст Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/yevropejska-integraciya/ugoda-pro-asociacyu> (Дата звернення: 1 лютого 2019). – Назва з екрану.

12. Чорна Н. Країни Вишеградської групи та Україна: досвід та перспективи співробітництва [Електронний ресурс] / Н. Чорна // – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Chorna_Nataliia/Krainy_Vyshehradskoi_hrupy_ta_Ukraina_dosvid_ta_perspektyvy_spivrobitnytstva/ (Дата звернення: 18 січня 2019). – Назва з екрану.

13. Шелест Г. «Вишеградська четвірка»: у пошуках субрегіональної безпеки? [Електронний ресурс] / Г. Шелест // – Режим доступу: www.od.niss.gov.ua/articles/449 (Дата звернення: 2 лютого 2019). – Назва з екрану.

14. A summit of representatives of V4 social democratic parties and parties with social democratic orientation in Bratislava (December 18-19, 1993) [Electronic Resource] – Mode of Access: <http://www.visegradgroup.eu/calendar/1998-and-before> (last Access: January 15, 2019). – Title from the Screen.

15. Bucharest Summit Declaration Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2008 [Electronic Resource] – Mode of Access: http://www.summitbucharest.ro/en/doc_201.html (last Access: January 28, 2019). – Title from the Screen.

16. Declaration of Prime Ministers of the Czech Republic, the Republic of Hungary, the Republic of Poland and the Slovak Republic on cooperation of the Visegrad Group countries after their accession to the European Union (May 12, 2004) [Electronic Resource] – Mode of Access:

<http://www.visegradgroup.eu/2004/declaration-of-prime> (last Access: January 28, 2019). – Title from the Screen.

17. European Council, Conclusions of the Presidency, Copenhagen (June 1993) [Electronic Resource] – Mode of Access: <https://www.consilium.europa.eu/media/21225/72921.pdf> (last Access: January 24, 2019). – Title from the Screen.

18. European Council, Conclusions of the Presidency, Essen (December 1994) [Electronic Resource] – Mode of Access: http://www.europarl.europa.eu/summits/ess1_en.htm (last Access: January 22, 2019). – Title from the Screen.

19. European Council: Draft Treaty of Nice (12 December 2000) [Electronic Resource] – Mode of Access: http://www.europarl.europa.eu/summits/nice1_en.htm (last Access: January 25, 2019). – Title from the Screen.

20. Extended summit of the V4 Prime Ministers with Prime Ministers of Austria, Germany and Ukraine on the occasion of the 20th anniversary of the Visegrad Group, Bratislava (February 15, 2011) [Electronic Resource] – Mode of Access: <http://www.visegradgroup.eu/calendar/2011> (last Access: February 1, 2019). – Title from the Screen.

21. Joint Statement by the Visegrad Group and the Benelux countries on the situation in Ukraine (September 25, 2012) [Electronic Resource] – Mode of Access: <http://www.visegradgroup.eu/calendar/2012/joint-statement-by-the> (last Access: February 1, 2019). – Title from the Screen.

22. Joint Declaration of the Prime Ministers of the V4 Countries on the EU, Kazimierz Dolny (June 10, 2005) [Electronic Resource] – Mode of Access: <http://www.visegradgroup.eu/2005/joint-declaration-of-the> (last Access: January 28, 2019). – Title from the Screen.

23. Joint Declaration of the Prime Ministers of the V4 Countries on Ukraine, Kazimierz Dolny (June 10, 2005) [Electronic Resource] – Mode of Access: <http://www.visegradgroup.eu/2005/joint-declaration-of-the-110412> (last Access: January 28, 2019). – Title from the Screen.

24. Joint Statement of the Prime Ministers of the Visegrad Group Countries on Ukraine (January 29, 2014) [Electronic Resource] – Mode of Access: <http://www.visegradgroup.eu/calendar/joint-statement-of-the> (last Access: February 2, 2019). – Title from the Screen.

25. Joint Statement of V4 Foreign Ministers on Ukraine (February 24, 2014) [Electronic Resource] – Mode of Access: <http://www.visegradgroup.eu/joint-statement-of-v4> (last Access: February 1, 2019). – Title from the Screen.

26. Joint V4 Foreign Ministers' Letter on Ukraine to Ashton and Füle [.PDF] (March 4, 2014) [Electronic Resource] – Mode of Access: <http://www.visegradgroup.eu/calendar/2014> (last Access: February 2, 2019). – Title from the Screen.

27. Selected events of V4 in 1999 [Electronic Resource] – Mode of Access: <http://www.visegradgroup.eu/calendar/1999> (last Access: January 15, 2019). – Title from the Screen.

28. Selected events of V4 in 2001 [Electronic Resource] – Mode of Access: <http://www.visegradgroup.eu/calendar/2001> (last Access: January 15, 2019). – Title from the Screen.

29. Statement of the Prime Ministers of the Visegrad Countries on Ukraine (March 5, 2014) [Electronic Resource] – Mode of Access: <http://www.visegradgroup.eu/calendar/2014/statement-of-the-prime> (last Access: February 2, 2019). – Title from the Screen.

30. Summit of Prime Ministers in Tále (Slovakia) (June 24-25, 2003) [Electronic Resource] – Mode of Access: <http://www.visegradgroup.eu/2003/summit-of-prime> (last Access: January 20, 2019). – Title from the Screen.

31. The official site of Visegrad Fund [Electronic Resource] – Mode of Access: <https://www.visegradfund.org/> (last Access: January 20, 2019). – Title from the Screen.

32. Visegrad Declaration 1991 [Electronic Resource] – Mode of Access: <http://www.visegradgroup.eu/documents/visegrad-declarations/visegrad-declaration-110412> (last Access: January 15, 2019). – Title from the Screen.

33. Visegrad Scholarship Program [Electronic Resource] – Mode of Access: <https://www.visegradfund.org/apply/mobilities/visegrad-scholarship/#rules> (last Access: January 20, 2019). – Title from the Screen.

34. Visegrad Youth Conference (April 29, 2001) [Electronic Resource] – Mode of Access: <http://www.visegradgroup.eu/2001/visegrad-youth> (last Access: January 17, 2019). – Title from the Screen.

References:

1. Shyshelina, L. N. (2010) *Vyshegradskaya Yevropa: otkuda i kuda? Dva desyatiletiya po puti reform v Vengriyi, Polshe, Slovakiyi i Chehiyi*. Moskva: Ves Mir.

2. Zakon Ukrainy «Pro zasady vnutrishnyoyi i zovnishnyoyi polityky» vid 01. 07. 2010 r. Verkhovna Rada Ukrainy: of its. veb-sayt. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved January 22, 2019, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17/ed20100701>

3. Zakon Ukrainy «Pro osnovy natsionalnoyi bezpeky Ukrainy» vid 19.06.2003 r. Verkhovna Rada Ukrainy: of its. veb-sayt. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved January 15, 2019, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

4. Kaplynskiy, O. (2009) Rol Vyshegradskoyi chetvirky v konteksti natsionalnoyi bezpeky Ukrainy. *Strategichni priorytety*. 2, pp. 47–54.

5. Kudryachenko, A. (2010) Ukraina i Vyshegradska chetvirka: stan ta perspektyvy spivpratsi. *Ukraina i Vyshegradska chetvirka na shlyahy do vzayemovygidnyh vidnosyn: materialy mizhnar. konferentsiyi «Ukraina i Vyshegradska chetvirka na shlyahy do vzayemovygidnyh vidnosyn» 13-14 travnya 2010 r.* / Research Center of the Slovak Foreign Policy Association Bratislava, pp. 37-53.

6. Ofitsiynyi sayt programy YeEs «Shidne partnerstvo» (2009). Retrieved January 20, 2019, from <http://www.easternpartnership.org/>

7. Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrainy vid 02.07.1993 r. «Pro osnovni napryamy zovnishnyoyi polityky Ukrainy». Verkhovna Rada Ukrainy: ofits. veb-

sayt. *Zakonodavstvo Ukrainy*. Retrieved January 18, 2019, from <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3360-12>

8. *Pres-konferentsiya u Kyievi 2 kvitnya 2009 r. Krayiny Vyshegradskoyi chetvirky – u NATO. A Ukraina?*. Retrieved January 20, 2019, from www.dif.org.ua/ua/events/bfgb

9. Snigyr, O. (2007) *Spivpratsia Ukrainy ta novyh derzhav chleniv YeEs: perspektivni napryamy. Analitychni zapysky schodo problem i podiy syspilnogo rozvytku. Naukova diyalnist. Analitychni materialy NISD*. Retrieved January 18, 2019, from <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Desember/10.htm>

10. *Text Maastrykhtskogo dogovoru 1992 r.* Retrieved January 20, 2019, from <http://www.webcitation.org/6Hds82MCh>

11. *Text Ugody pro asotsiatsiyu mizh Ukrainoyu ta Yevropeyskym Soyuzom* (2014). Retrieved February 1, 2019, from <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/yevropejska-integraciya/ugoda-pro-asociacyu>

12. Chorna, N. (2017) *Krayiny Vyshegradskoyi grupy ta Ukraina: dosvid ta perspektyvy spivrobitnytstva*. Retrieved January 18, 2019, from http://chtyvo.org.ua/authors/Chorna_Nataliia/Krainy_Vyshehradskoi_hrupy_ta_Ukraina_dosvid_ta_perspektyvy_spivrobitnytstva/

13. Shelest, H. (2011) *«Vyshegradska chetvirka»: u poshukah subregionalnoyi bezpeky?* Retrieved February 1, 2019, from www.od.niss.gov.ua/articles/449

14. A summit of representatives of V4 social democratic parties and parties with social democratic orientation in Bratislava (December 18-19, 1993). Retrieved January 15, 2019, from <http://www.visegradgroup.eu/calendar/1998-and-before>

15. Bucharest Summit Declaration Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2008. Retrieved January 28, 2019, from http://www.summitbucharest.ro/en/doc_201.html

16. Declaration of Prime Ministers of the Czech Republic, the Republic of Hungary, the Republic of Poland and the Slovak Republic on cooperation of the Visegrad Group countries after their accession to the European Union (May 12,

2004). Retrieved January 28, 2019, from <http://www.visegradgroup.eu/2004/declaration-of-prime>

17. European Council, Conclusions of the Presidency, Copenhagen (June 1993). Retrieved January 24, 2019, from <https://www.consilium.europa.eu/media/21225/72921.pdf>

18. European Council, Conclusions of the Presidency, Essen (December 1994). Retrieved January 22, 2019, from http://www.europarl.europa.eu/summits/ess1_en.htm

19. European Council: Draft Treaty of Nice (12 December 2000). Retrieved January 25, 2019, from http://www.europarl.europa.eu/summits/nice1_en.htm

20. Extended summit of the V4 Prime Ministers with Prime Ministers of Austria, Germany and Ukraine on the occasion of the 20th anniversary of the Visegrad Group, Bratislava (February 15, 2011). Retrieved February 1, 2019, from <http://www.visegradgroup.eu/calendar/2011>

21. Joint Statement by the Visegrad Group and the Benelux countries on the situation in Ukraine (September 25, 2012). Retrieved February 1, 2019, from <http://www.visegradgroup.eu/calendar/2012/joint-statement-by-the>

22. Joint Declaration of the Prime Ministers of the V4 Countries on the EU, Kazimierz Dolny (June 10, 2005). Retrieved January 28, 2019, from <http://www.visegradgroup.eu/2005/joint-declaration-of-the>

23. Joint Declaration of the Prime Ministers of the V4 Countries on Ukraine, Kazimierz Dolny (June 10, 2005). Retrieved January 28, 2019, from <http://www.visegradgroup.eu/2005/joint-declaration-of-the-110412>

24. Joint Statement of the Prime Ministers of the Visegrad Group Countries on Ukraine (January 29, 2014). Retrieved February 2, 2019, from <http://www.visegradgroup.eu/calendar/joint-statement-of-the>

25. Joint Statement of V4 Foreign Ministers on Ukraine (February 24, 2014). Retrieved February 1, 2019, from <http://www.visegradgroup.eu/joint-statement-of-v4>

26. Joint V4 Foreign Ministers' Letter on Ukraine to Ashton and Füle [.PDF] (March 4, 2014). Retrieved February 2, 2019, from <http://www.visegradgroup.eu/calendar/2014>
27. Selected events of V4 in 1999. Retrieved January 15, 2019, from <http://www.visegradgroup.eu/calendar/1999>
28. Selected events of V4 in 2001. Retrieved January 15, 2019, from <http://www.visegradgroup.eu/calendar/2001>
29. Statement of the Prime Ministers of the Visegrad Countries on Ukraine (March 5, 2014). Retrieved February 2, 2019, from <http://www.visegradgroup.eu/calendar/2014/statement-of-the-prime>
30. Summit of Prime Ministers in Tále (Slovakia) (June 24-25, 2003). Retrieved January 20, 2019, from <http://www.visegradgroup.eu/2003/summit-of-prime>
31. The official site of Visegrad Fund. Retrieved January 20, 2019, from <https://www.visegradfund.org/>
32. Visegrad Declaration 1991. Retrieved January 15, 2019, from <http://www.visegradgroup.eu/documents/visegrad-declarations/visegrad-declaration-110412>
33. Visegrad Scholarship Program. Retrieved January 20, 2019, from <https://www.visegradfund.org/apply/mobilities/visegrad-scholarship/#rules>
34. Visegrad Youth Conference (April 29, 2001). Retrieved January 17, 2019, from <http://www.visegradgroup.eu/2001/visegrad-youth>

Volodymyr Latenko,

Master of History,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

**VISEGRAD GROUP: HISTORY OF CREATION AND EXPERIENCE OF
COOPERATION WITH UKRAINE IN THE CONTEXT
OF EUROPEAN INTEGRATION**

The article is devoted to the history of the creation and functioning of the Visegrad Group as a regional entity, which not only did not cease activities after achieving the goal of Atlantic and European integration, but also successfully develops it, already being a member of NATO and the European Union. Based on the use of a broad documentary framework, in particular, protocols and declarations as a result of meetings of various levels within the framework of the Visegrad Group, analyzed and identifies the concrete stages of its development and interaction with Ukraine in a wide range of components that form the essence of Euro-Atlantic integration.

On concrete examples, it was illustrated that Ukraine has always been in the field of key interests of the Visegrad Four, received effective help and support from her side in a variety of forms. It is not just about practical issues of regional cooperation and security, but also about the many aspects of the value and civilization dimension. The participating countries of the Visegrad Group, having become the initiators of the "B4 + Ukraine" cooperation format, have never stood apart from the most important processes and transitional stages, through which Ukraine passed on its way to becoming and self-determination.

The opinion is upheld, that the experience gained by the member countries of the Visegrad format is relevant and useful for Ukraine and today on the way of implementing its Euro-Atlantic integration aspirations. Despite the existing difficulties both within the European Union and between Ukraine and individual signatory countries of the Visegrad Declaration of 1991, cooperation with Poland, the Czech Republic, Slovakia and Hungary is the most effective communication platform for intensifying the broad dialogue between Ukraine and European Union.

Key words: Visegrad Group, Visegrad Four (V4), European Union (EU), NATO, Ukraine, integration.

Надійшла до редколегії 20.03.2019.

УДК 94:502.6+327(061.1ЄС)

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.51-66>

Тетяна Перга,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії
НАН України», м. Київ

WILDERNESS В ЕКОЛОГІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

***Анотація.** У статті досліджено причини, напрями та етапи формування охорони дикої природи в Європейському Союзі. З'ясовано сутність терміну «дика природа», який використовується в офіційних документах ЄС. Проаналізовано політику держав-членів ЄС щодо формування і впровадження законодавства щодо створення і охорони територій дикої природи. Виявлено, що на відміну від США, де наприкінці XIX ст. охорона дикої природи стимулювала розвиток екологічної політики, в державах-членах ЄС діяльність у цій царині почала розвиватись лише в останній третині XX ст., зокрема як один із напрямів збереження біорізноманіття у рамках регіональної діяльності із захисту довкілля. Розкрито особливості європейської моделі охорони дикої природи, яка полягає у формуванні стратегічних напрямів, що розвиваються державами-членами ЄС відповідно до національної специфіки. Це обумовлює варіативність підходів до діяльності в цій царині. Виділено головні недоліки вітчизняного законодавства з охорони дикої природи. Зроблено висновок, що євроінтеграційний поступ України вимагає від неї не лише адаптації вітчизняного екологічного законодавства до правових норм ЄС, але і розвитку такого напрямку екологічної політики, як охорони дикої природи.*

***Ключові слова:** ЄС, дика природа, біорізноманіття, екологічна політика, Україна*

Протягом кількох останніх десятиліть концепція невтручання у розвиток природних процесів і збереження дикої природи отримала широке визнання. Дика природа перетворилась на предмет міждисциплінарного дискурсу і розглядається як предмет, якість, символ, ідеологія, політика або правове визначення [1, с. 43]. Найбільш поширеним є розуміння дикої природи (в українській мові відсутній дослівний переклад з англійського слова «wilderness», тому в науковій літературі зустрічаються терміни «дикість» і «дика природа»; використання останнього переважає), як недоторканих областей, природного середовища, яке не було істотно змінено внаслідок людської діяльності. Інтерес держав до розширення таких територій обґрунтовується не лише невпинним зменшенням біорізноманіття, але і зростаючим розумінням цінності дикої природи для духовного і культурного розвитку сучасної людини.

Концепція дикої природи і політика її охорони почала формуватись у США ще наприкінці XIX ст., що було обумовлено потребою захистити величні краєвиди і природні ресурси країни, які почали знищуватись в результаті колонізації американського континенту. У другій половині XX ст. її було втілено в американське законодавство («Закон про дику природу» 1964 р.), що дало поштовх широкій урядовій діяльності в цій царині.

На відміну від США, в Європі інтерес до дикої природи почав формуватися в останній третині XX ст. у результаті зменшення біорізноманіття унаслідок інтенсифікації сільського та лісового господарства, зміни клімату, використання ресурсів, інвазії чужорідних видів, антропогенного забруднення довкілля. Шлях, який обрав Європейський Союз, полягає у створенні охоронюваних державою ділянок дикої природи і збільшенні їх площі. Базовими законодавчими актами на цьому шляху є Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі (1979 р.), деталізована у директивах щодо збереження природних видів птахів (Council Directive 79/409/EEC) та щодо збереження природних оселищ існування природної фауни та флори (Council Directive 92/43/ EEC). Вони ініціювали створення мереж територій особливого природоохоронного значення, важливих

для збереження біорізноманіття – «Смарагдової мережі» і мережі «Натура 2000». Однак у цей період Європейський Союз не дав чіткого визначення терміну «дика природа», що загальмувало розробку узгодженої політики в цій царині.

Нову хвилю інтересу ЄС до дикої природи на межі XX і XXI ст. зумовила низка причин. Перш за все, це недостатність заходів щодо припинення втрати біорізноманіття, що змінило погляд Європейського Союзу на дику природу і змусило розглядати її як генетичний резерв і сховище багатьох видів флори і фауни, причому не лише існуючих, але й тих, що можуть бути відкриті в майбутньому. Це створило нову перспективу для наукових досліджень еволюції розвитку екосистем і видів. Важливу роль відіграв і зростаючий інтерес пересічних громадян до дикої природи, яка почала сприйматися як місце натхнення і усамітнення від техногенної цивілізації, що змусило ЄС визнати своїм моральним обов'язком збереження дикої природи і надання доступу до її куточків. У зв'язку з цим Європейський Союз звернув увагу на економічну цінність таких територій (вони займають близько 5% регіону), їх здатність надавати екосистемні послуги, які приносять прибуток, наприклад туризм [5].

Падіння «Залізної завіси» наприкінці 1990-х рр. виявило існування великих незмінених людиною ділянок у Центральній та Східній Європі і відкрило шлях для створення в регіоні нових ділянок дикої природи. Цьому сприяло і прагнення пострадянських країн вступити в Європейський Союз і узгодити свою екологічну політику з політикою спільноти. Іншою важливою подією ми вважаємо зміну спільної європейської сільськогосподарської політики та зменшення субсидій сільського господарства, що зробило його розвиток у маргінальних регіонах Європи не вигідним з економічної точки зору. Це привело до значного зниження чисельності населення в сільській місцевості і падіння цін на землю та створило умови для розгляду питання про створення на них місць збереження дикої флори і фауни.

Метою цієї статті є аналіз нового етапу політики ЄС з охорони дикої природи, який розпочався у 2000-х рр. Євроінтеграційний курс України потребує здійснити більш глибоке дослідження передового європейського досвіду, який може бути впроваджений в Україні.

У вітчизняній науці ця тема вивчена недостатньо. Існуючі розвідки є фрагментарними: вони стосуються різних аспектів європейської екологічної політики (О.І. Івасечко, Ю.В. Шабардіна, С.А. Якимчук, М.М. Микиєвич та ін.), екологічної політики України (М.І. Хилько, Т.В. Гардашук, В.С. Кравців, О.А. Васюта, В.О. Мариненко та ін.), проблем і перспектив адаптації вітчизняного екологічного законодавства до європейського (В.А. Андронов, Г.Б. Марушевський, Е.Є. Туліна, Є.В. Позняк та ін.). Окрема група праць присвячена європейському досвіду збереження біорізноманіття (А.Ю. Якимчук, Ю.М. Данилюк, І.В. Гиренко, М.І. Тарнавська та ін.). Найбільшу увагу проблемі дикої природи приділив В.Е. Борецький, який проаналізував філософські витоки формування концепції дикої природи та зробив огляд діяльності в цій царині деяких розвинених країн [1].

Зарубіжні вчені акцентують увагу на практичних заходах з охорони природи. Останніми роками з'явилося багато досліджень офіційних установ ЄС щодо динаміки прогресу з охорони природи (наприклад, «Європейського Екологічного Агентства») на неурядових ініціатив, які займаються цими питаннями («Дика Європа», «Європейське товариство дикої природи», фонд «Дика природа»). Їх кількість невпинно зростає.

Роботу з підготовки стратегії захисту і відновлення дикої природи в Європі розпочала створена в 2005 р. партнерська ініціатива неурядових організацій і вчених «Дика Європа». Наприкінці 2008 р. у Європейському парламенті була зроблена доповідь «Дика природа в Європі», на основі якої у лютому 2009 р. прийняли однойменну резолюцію. Вона закликала Європейську комісію розробити визначення дикої природи, яке дозволить розвивати якісне законодавство у цій царині; створити райони дикої природи; розробити керівні принципи захисту, управління, сталого використання,

моніторингу та фінансування територій, що діють в межах мережі «Натура 2000»; провести дослідження переваг захисту дикої природи; прийняти стратегію ЄС з дикої природи; розширити співпрацю держав-членів з місцевими неурядовими організаціями, зацікавленими сторонами та місцевим населенням для розширення розуміння цінності дикої природи з метою актуалізації цього питання на порядку денному в ЄС [11].

У травні 2009 р. більше 230 представників урядів, природоохоронних і неурядових організацій та академічних установ зустрілись у Празі на Конференції з питань дикої природи та територій великих природних середовищ, яку організувала Чехія, що на той час головувала в ЄС, та Європейська комісія. Головним здобутком конференції є створення робочого партнерства під керівництвом директора Європейської комісії з питань навколишнього природного середовища Ладислава Міко для розвитку і впровадження в життя її здобутків [10]. На Конференції було сформульовано робоче визначення дикої природи і створено у рамках ініціативи «Дика Європа» Робочу групу з дикого життя, яку уповноважили розробити прийнятний для держав, офіційних інституцій ЄС та неурядового сектору термінологічний апарат. Це сприяло пришвидшенню просування концепції дикої природи серед європейських природоохоронних організацій.

Визначення, розроблене робочою групою, було узгоджено з дефініцією Міжнародного союзу охорони природи і адаптовано до європейських умов. Під дикою природою в ЄС розуміється територія, яка регулюється природними процесами, складається з природних середовищ існування і видів, достатніх для ефективного екологічного функціонування природних процесів; є незмінною або трохи зміненою і не зазнає нав'язливого впливу людини, населених пунктів, інфраструктури або візуальних змін ландшафту. У нього закладено чотири головні якості дикої природи: природність, непорушність, нерозвиненість і масштаб території. У 2013 р. додали ще одну – значення для духовного розвитку. Таким чином, воно відображає цілісний підхід до дикої

природи, яка розглядається з екологічної, економічної, психологічної, естетичної та духовної точок зору [3].

Європейська Комісія прийняла це технічне визначення для використання у своїх документах до 2030 р., Реєстрі дикої природи і Керівництві з управління дикою природою в мережі «Натура 2000». Багато європейських країн взяли його за основу для розробки своїх документів. Наприклад, румунська організація «Fundatia Conservation Carpathia», яка має намір створити найбільший в Європі приватний резерват дикої природи, використовує це визначення як основу для планування придбаних земельних ділянок. Німецький федеральний уряд вживає його в рамках більш широкого підходу, зокрема для досягнення своєї амбітної мети – збільшити площу дикої природи у 2020 р. до 2%. На основі цього визначення Національний комітет дикої природи Франції розробляє національну стратегію з дикої природи. «Європейське товариство дикої природи» розробило програму сертифікації «Європейська оцінка якості дикості», яка ґрунтується на використанні цього терміну [4].

У листопаді 2010 р. у Брюсселі відбулася друга конференція Європейської комісії, організована ініціативою «Дика Європа». На ній були закладені засади стратегії відновлення великих екосистемних районів або територій дикого життя. У 2012 р. Фонд «PAN Parks» разом з цією ініціативою організували у Європейському парламенті Форум «Захист дикості в Європі» для аналізу досягнень і планування наступних кроків.

У цьому ж році ЄС прийняв Стратегію з біорізноманіття, яка спрямована на припинення до 2020 р. втрати біорізноманіття та екосистемних послуг в ЄС і в усьому світі [9]. Хоча вона не містить конкретних завдань з охорони дикої природи, багато європейських науковців і громадських діячів вважають збереження дикої природи важливим елементом виконання завдань цього документу.

У 2013 р. Європейська комісія розробила документ «Керівні принципи дикого життя для мережі «Натура 2000», що передбачають інтеграцію концепції дикого життя в її розвиток. У ньому запропоновано принципи і

засади політики невтручання у природні процеси та зібрано найбільш показові заходи, які здійснюються європейськими країнами в цьому напрямі. На даний час вже близько 2,3% земельних ділянок ЄС, що знаходяться в мережі, мають статус місць дикого життя [7].

У 2014 р. Фонд «PAN Parks» трансформувався у «Європейське товариство дикої природи», яке почало створювати європейську мережу дикого життя, що об'єднує недоторкані території у різних європейських країнах.

На даний час у ЄС вже створено Реєстр дикої природи, а «Європейське Екологічне Агентство» розробляє індикатори оцінки таких територій. Також у 2005 р. у співпраці з багатьма країнами, міжнародними та неурядовими організаціями, Європейською Комісією та ЮНЕП була започаткована загальноєвропейська ініціатива «SEBI», спрямована на розробку набору показників з оцінки стану біорізноманіття для розуміння прогресу щодо припинення його втрати [12].

Наголосимо, що вказані вище документи, прийняті на рівні Європейського Союзу, мають рамковий характер. Держави-члени ЄС керуються ними у розробці підходів до охорони ділянок дикого життя. У класифікації територій Міжнародного союзу охорони природи існують райони «суворого природного заповідника» (Ia) або райони «дикої природи» (Ib). З останньою категорією власне і було синхронізовано визначення, прийняте Європейським Союзом. Дванадцять держав-членів ЄС (Бельгія, Болгарія, Естонія, Франція, Фінляндія, Греція, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія) використовують ці дві категорії для формування національного законодавства з охорони «диких» територій, хоча воно враховує специфічні місцеві умови і суттєво відрізняється.

Одна з особливостей підходу Європейського Союзу до охорони дикої природи полягає в тому, що вважаючи терени регіону недостатніми для створення повністю недоторканих ділянок природи, він пропонує використовувати ці ділянки для розвитку екосистемних послуг (зокрема туризму), які будуть враховувати інтереси захисту дикої природи. Однак багато

держав-членів ЄС задекларували у своєму законодавстві, що природно-заповідні об'єкти є природоохоронними територіями, на які не поширюється безпосередня діяльність людини (наприклад, Естонія), вони є недоторканими або майже природними (Латвія) чи природно збереженими геотопами та середовищами існування, де природні процеси відбуваються без впливу людини (Словенія). Хоча в деяких випадках дозволяється і відновлення природного розвитку (Фінляндія). Це вказує на дискусійність критеріїв територій дикої природи. Головне питання полягає в тому, які ділянки вони мають включати – ті, що перебувають у природному стані або такі, що зазнають незначного впливу людської діяльності.

Наприклад, деякі члени Європейського Союзу (Болгарія, Естонія, Словенія) забороняють на територіях дикої природи будь-яку людську діяльність; на них можуть бути присутніми лише особи, що займаються наглядом, охороною, порятунком, науковими дослідженнями або відвідувачі, які користуються маркованими пішохідними стежками (остання опція присутня у законодавстві Болгарії та Естонії). Нормативні акти інших країн є менш жорсткими і дозволяють обмежену економічну, рекреаційну та освітню діяльність (Латвія). У Фінляндії, наприклад, дозволяється оленярство, рибальство та збирання грибів, якщо ці заходи не заважають досягненню основних цілей ділянок дикої природи. Однак більшість держав-членів ЄС не допускають жодного використання ресурсів дикої природи (Болгарія, Естонія, Словенія). Щодо площі таких територій, то деякі європейські країни визначають їх мінімальний розмір (наприклад, у Фінляндії він становить 1000 га), але зазвичай вона законодавчо не визначена.

Загальною тенденцією політики охорони дикої природи у державах-членах ЄС є збільшення площі територій дикої природи. Наприклад, Німеччина ще в 2007 р. прийняла рішення щодо збільшення до 2020 р. території дикої природи до 2% суші країни. Таке ж рішення у 2014 р. прийняла і Австрія. Неурядові організації Словаччини домагаються від уряду збільшення площі територій невторгання людини з нинішніх 2% до 6% території країни. На даний

час площа лісів, які не зазнають втручання людини і суворо охороняються складає 5,2% від всієї лісової площі країни і є найвищою у порівнянні з іншими європейськими країнами. У Франції цей показник становить 1,7% лісової площі країни, у Норвегії – 4%.

Першою країною, яка ввела у законодавство категорію «дика природа» була Фінляндія (1991 р.). Законодавство Ісландії не визнає дику природу як окрему категорію природоохоронних територій, хоча в її Законі про охорону природи від 1999 р. визначено, що дика природа є одним з ключових критерій створення нових охоронних територій (стаття 66). Для полегшення завдання створення нових районів дикої природи Ісландське агентство з навколишнього середовища розробило карту територій дикої природи усієї країни.

Норвегія здійснює політику планування землекористування, у рамках якої зберігається сільська місцевість, подібна до «дикої природи», що визначається як місця, розташовані на відстані не менше 5 км. від основних інфраструктурних об'єктів, а також райони без інфраструктури, що знаходяться на відстані 1-5 км. від місць розвитку інфраструктури. Закон про охорону навколишнього середовища Шпіцбергену, який діє з 2002 р., спрямований безпосередньо на захист дикої природи архіпелагу.

Швеція не має закону про дику природу і не створює такі ділянки. Однак спільна доповідь Національної ради лісового господарства та Шведського екологічного агентства свідчить, що зони охорони природи, які розвиваються згідно до категорії 1b-Wilderness Міжнародного союзу охорони природи, становлять 3,3 млн. га, що де-факто засвідчує роботу в цьому напрямі [1, с. 32-35].

Досить цікавим є досвід Німеччини та Чехії, які мають одну з найбільших спільних (транскордонних) ділянок дикої природи в Центральній Європі у рамках Національного парку Шумава та Національного парку Баварський ліс - 93280 га. Унаслідок введення в дію у 2007 р. Шенгенської угоди, яка дозволяє вільно перетинати кордон між двома країнами, у ці парки помітно збільшився потік туристів. У результаті було прийнято рішення керувати цією територією

як одним транскордонним комплексом. У відповідній угоді було використано термін «дика природа».

Значного прогресу у законодавчій площині досягла й Італія, яка стала другою європейською країною, що включила термін «дика природа» до свого законодавства. У 2008 р. влада області Фріулі-Венеція-Джулія затвердила вісім районів дикої природи загальною площею 3772 га та їхні критерії. Велику роль у цьому відіграло «Італійське товариство дикої природи», яке допомогло створити 51 ділянку дикої природи загальною площею понад 33000 га на регіональних і муніципальних державних землях і землях приватних організацій і осіб [8].

У багатьох європейських країнах створені неурядові організації або започатковані ініціативи на кшталт «Дика природа», які лобіюють розширення недоторканих природних територій у своїх країнах. Наприклад, Фонд «Дика природа Великобританії» є однією з найстаріших неурядових організацій в Європі, який фокусує увагу на освіті молоді, пропагує ідею охорони дикого життя не лише в країні, а й у Африці. Німецький фонд «Дика природа» сприяє поширенню інформації про дику природу у Центральній Європі. «Всесвітній фонд дикої природи» та голландський туристичний оператор «Molecaten» сертифікують неурядові організації, які працюють з європейськими заповідниками дикої природи. Європейська ініціатива «Зелений пояс», започаткована в 2004 р., сприяє створенню широкого коридору «північ – південь» з охорони дикої природи.

На зростання розуміння цінності дикої природи серед населення ЄС вказує проведене у 2014 р. у Франції, Німеччині, Нідерландах, Польщі, Румунії, Словаччині, Іспанії, Швеції та Великобританії опитування населення. Воно продемонструвало, що 60% підтримують екоцентричний підхід до природи і розуміють внутрішню цінність природи, яка включає біорізноманіття, дикість і цілісність диких тварин [6].

Наразі Європейський Союз розвиває такі напрями охорони дикої природи: збереження біорізноманіття та пралісів, будівництво зеленої

інфраструктури, боротьба зі зміною клімату, відтворення дикої природи і багатьох видів флори і фауни, впровадження нових більш ефективних методів менеджменту територій, що охороняються як ділянки недоторканості; укладання угод про сусідство, домовленостей у сфері торгівлі та допомоги країнам, що не є членами ЄС для пропагування дикої природи тощо.

Маємо констатувати відмінність європейського шляху охорони дикої природи від американського. На відміну від США, де наприкінці XIX ст. охорона дикої природи стимулювала розвиток екологічної політики та екологічного руху, в Європі діяльність у цій царині почала розвиватись лише кілька десятиліть тому як один із напрямів екологічної політики, зокрема щодо збереження біорізноманіття. Специфіка європейської моделі полягає у формуванні на рівні Європейського Союзу стратегічних напрямів охорони дикої природи, які розвиваються державами-членами відповідно до національної специфіки, що обумовлює варіативність підходів до природоохоронної діяльності.

Євроінтеграційні прагнення України вимагають від неї не лише адаптації вітчизняного екологічного законодавства до правових норм ЄС, але і розвитку охорони дикої природи. Однак у вітчизняному законодавстві відсутній навіть термін «дика природа», а існуючі правові акти природоохоронного характеру мають суттєві прогалини щодо механізмів створення таких ділянок. Проривом останніх років є прийняття у 2017 р. Закону про охорону пралісів («Закон про внесення змін до деяких законодавчих актів України відносно охорони пралісів згідно до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат»), який поставив під сувору охорону всі українські праліси, площа яких становить близько 70 тис. га [2]. Це складає 0,24% від площі всіх лісів. Теоретично даний показник є непоганим, адже в Європі праліси складають 0,02% від всіх лісів [1, с.13]. Однак головною проблемою України є не лише недостатність законодавчих ініціатив, а і недосконалий механізм виконання вже прийнятих рішень. Головною загрозою для пралісів є їх вирубка (у першу чергу –

санітарна, хоча загалом існує 14 видів різних вирубок), унаслідок чого їх площа і якість катастрофічно зменшуються.

На даний час Україна здійснює лише перші кроки з охорони дикої природи і попереду у неї довгий і складний шлях створення ефективних законодавчих і виконавчих механізмів. Для успішної постановки і виконання завдань у цій царині доцільно проаналізувати, критично переосмислити і адаптувати досвід країн Європейського Союзу і розпочати більш активну участь в існуючих і майбутніх ініціативах спільноти.

Список використаних джерел та літератури:

1. Борейко В.Е. Охрана дикой природы в Украине и мире / Киевский эколого-культурный центр. – К.: Логос, 2018. – 80 с.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України відносно охорони пралісів згідно до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2063-19> (дата звернення: 14.01.2019) – Назва з екрану.
3. A Working Definition of European Wilderness and Wild Areas [Electronic resource] – Mode of Access: <https://www.europarc.org/wp-content/uploads/2015/05/a-working-definition-of-european-wilderness-and-wild-areas.pdf> (last Access: January 4, 2019) – Title from the Screen.
4. Current use of the Wild Europe definition of wilderness [Electronic resource] – Mode of Access: <https://www.wildeurope.org/index.php/wild-areas/definitions/current-use-of-the-wild-europe-definition-of-wilderness> (last Access: January 3, 2019) – Title from the Screen.
5. European Parliament resolution of 3 February 2009 on Wilderness in Europe [Electronic resource] – Mode of Access: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0034+0+DOC+XML+V0//EN> (last Access: January 3, 2019) – Title from the Screen.

6. Farjon H. Citizens' images and values of nature in Europe. A survey in nine EU Member States / H. Farjon. – 2014, Hague: PBL Netherlands Environmental Assessment Agency. 2014. – 52 p.
7. Guidelines on Wilderness in Natura 2000 / Brussels: European Union. – 2013. – 98 p.
8. Martin V.G. Wilderness Momentum in Europe // International Journal of Wilderness. 2008. vol.14(2). – P.34-43.
9. The EU Biodiversity Strategy to 2020 [Electronic resource] – Mode of Access:
<http://ec.europa.eu/environment/nature/info/pubs/docs/brochures/2020%20Biod%20brochure%20final%20lowres.pdf> (last Access: January 4, 2019) – Title from the Screen.
10. Towards a Wilder Europe. Developing an action agenda for wilderness and large habitat areas [Electronic resource] – Mode of Access:
https://www.europarc.org/wp-content/uploads/2015/05/2012_Wild_Europe_European_Commission_Towards_a_wilder_Europe.pdf (last Access: January 13, 2019) – Title from the Screen.
11. Wilderness in Europe. Explanatory Report. [Electronic resource] – Mode of Access: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A6-2008-0478+0+DOC+XML+V0//EN> (last Access: January 24, 2019) – Title from the Screen.
12. Wilderness register and indicator for Europe [Electronic resource] – Mode of Access:
http://ec.europa.eu/environment/nature/natura2000/wilderness/pdf/Wilderness_register_indicator.pdf (last Access: January 4, 2019) – Title from the Screen.

References:

1. Borejko, V. (2018). *Wildlife Conservation in Ukraine and the World*. Kyiv: Logos. Kyiv: Logos.
2. Pro vnesennia zmin do dejzkih zakonodavchih aktiv Ykrajinu vidnosno ohoroni pralisiv zgidno do Rankivoj konvencii pro ohorony ta stalij rozvitok Karpat

(2017). *Verhovna Rada*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2063-19>.

3. A Working Definition of European Wilderness and Wild Areas (2013). *Europark Federation*. Retrieved from <https://www.europarc.org/wp-content/uploads/2015/05/a-working-definition-of-european-wilderness-and-wild-areas.pdf>.

4. Current use of the Wild Europe definition of wilderness (2017). *Wild Europe*. Retrieved from <https://www.wildeurope.org/index.php/wild-areas/definitions/current-use-of-the-wild-europe-definition-of-wilderness>.

5. European Parliament resolution of 3 February 2009 on Wilderness in Europe (2009). *European Parliament*. Retrieved from <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0034+0+DOC+XML+V0//EN>.

6. Farjon, H. (2014) *Citizens' images and values of nature in Europe. A survey in nine EU Member States*. Hague: PBL Netherlands Environmental Assessment Agency.

7. *Guidelines on Wilderness in Natura 2000* (2013). Brussels: European Union.

8. Martin, V.G. (2008). Wilderness Momentum in Europe. *International Journal of Wilderness*, 14 (2), pp. 34-43.

9. The EU Biodiversity Strategy to 2020 (2010). *European Commission*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/environment/nature/info/pubs/docs/brochures/2020%20Biod%20brochure%20final%20lowres.pdf>.

10. Towards a Wilder Europe. Developing an action agenda for wilderness and large habitat areas (2010). *European Commission*. Retrieved from https://www.europarc.org/wp-content/uploads/2015/05/2012_Wild_Europe_European_Commission_Towards_a_wilder_Europe.pdf.

11. Wilderness in Europe. Report. Explanatory (2008). *European Parliament*. Retrieved from <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A6-2008-0478+0+DOC+XML+V0//EN>.

12. Wilderness register and indicator for Europe (2013). *European Commission*. Retrieved from http://ec.europa.eu/environment/nature/natura2000/wilderness/pdf/Wilderness_register_indicator.pdf.

Tetiana Perga,

Ph.D. (History), Senior Researcher,

State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”, Kyiv

WILDERNESS IN THE ENVIRONMENTAL POLICY OF THE EUROPEAN UNION

The article explores the reasons, directions and stages of the wildlife conservation activities which is an important direction of European environmental policy. Author examines the essence of the concept "wilderness" which is used in the official documents of the European Union and EU member states. It has concluded that wilderness is understood as a territory regulated by natural processes, consisting of natural habitats and species, sufficient for the effective ecological functioning of natural processes; it is unchanged or slightly modified and does not undergo changes from the side people, settlements, and infrastructure; its landscape has not undergone any visual changes. The policy of the EU member states concerning the formation of the relevant legislation and practical steps for the creation of protected areas of wildlife are analyzed. It was found that unlike the USA, where in the late nineteenth century the protection of wildlife has stimulated the development of environmental policy, in European Union activities in this area began to develop in the last third of the twentieth century. It was seen as one of the directions of biodiversity conservation within the framework of the regional

environmental protection policy. The author concluded that the peculiarity of the European wildlife protection model is the formation of strategic guidelines and development them by the member states in accordance with their national specifics. This leads to a variety of approaches to activities in this the protection of the wildlife. The main disadvantages of the Ukrainian legislation on wildlife conservation as well as problems for its development are revealed. The article state that at the moment, Ukraine has done the first step in the wildlife protection – in 2017, the Law on the protection of virgin forests was adopted. It is concluded that Ukraine's move to European integration requires not only the adaptation of the national environmental legislation to EU legal norms but also the development of wildlife conservation activities as an important direction of environmental policy.

Key words: *EU, wildlife, biodiversity, ecological policy, Ukraine.*

Надійшла до редколегії 22.04.2019.

УДК 32(4-6ЄС):94(6-17)

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.67-83>

Зінаїда Священко,

доктор історичних наук, професор,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО КРАЇН ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ

***Анотація.** Статтю присвячено актуальним питанням міграційної політики Європейського союзу щодо країн Північної Африки. Адже інтенсивний міграційний рух, який має місце останнім часом в Європі, змусив ЄС виробити нову адекватну міграційну політику, яка була б здатна ефективно вирішувати сформовані у цій сфері проблеми. Досліджено причини та сучасний стан міграційних процесів. Виділено основні напрями та сфери регулювання міграційних процесів у ЄС щодо країн Північної Африки. Зокрема, звертається увага на такий важливий напрям міграційної політики ЄС, як боротьба з нелегальною міграцією. Окреслено основні проблеми регулювання міграційних процесів, зокрема, трудових мігрантів та біженців. Охарактеризовано загальноекономічні наслідки міграції з країн Північної Африки для країн-донорів і країн-реципієнтів. Зроблено висновки про те, що міграційні потоки між країнами Північної Африки і ЄС відрізняються особливою інтенсивністю. Це обумовлено географічною близькістю даних регіонів, а також тісними економічними, політичними і культурними зв'язками. Пріоритетними напрямками міграційної політики ЄС є управління кордоном і повернення нелегальних мігрантів на батьківщину, конвергенція практики держав-членів щодо зміцнення спільного європейського режиму надання притулку, розподіл обов'язків та забезпечення приймання біженців з подальшим їх розселенням серед країн – членів ЄС.*

***Ключові слова:** Європейський Союз, Північна Африка, криза, міграція, міграційна політика, міграційні процеси.*

Питання міграційної політики Європейського Союзу щодо країн Африки викликає значний інтерес у наукових колах. Саме інтенсивний міграційний рух, який має місце останнім часом в Європі, змусив ЄС виробити нову адекватну міграційну політику, яка була б здатна ефективно вирішувати сформовані у цій сфері проблеми. Адже демографічна проблема і проблема міграції в сучасних умовах тісно поєдналися і під тиском політичних проблем, пов'язаних з динамічною трансформацією політичних режимів та дезорганізацією суспільно-політичного й соціально-економічного розвитку в Африці, утворили серйозні проблеми для країн Європейського Союзу та європейського континенту в цілому. Йдеться про виникнення явища надмірної міграції, яку можна визначити як різновид міграційних процесів, що зумовлює негативні зміни демографічного складу певного регіону чи окремої країни, падіння загального інтелектуального рівня суспільства, вносить дисбаланс у ринок робочої сили та знижує стимули для модернізації виробництва, змінює соціокультурну ситуацію та створює сприятливий ґрунт для виникнення конфліктів на етнонаціональній основі.

Особливості міграційної політики ЄС щодо країн Північної Африки досліджували В. В. Бондарчук [1], М. М. Відякіна [2], Н. Е. Господицько [3; 4; 5; 6], О. С. Кажасва [8], Е. Кисельова і А. Голованов [9], О.А. Краєвська [10], С. О. А. Малиновська [11], М. А. Оврамець [12], А. М. Погорельська [13], И. Поручиков [15], С. Толстов [16] та інші. Зокрема, А. М. Погорельська зазначає, що Європейський Союз сьогодні переживає міграційну кризу, викликану різким зростанням припливом нелегальних мігрантів і осіб у пошуках притулку, які прагнуть покинути територію країн Північної Африки і Близького Сходу, які пережили Арабську весну. На тлі цього в Євросоюзі розпалюються суперечки про причини такої ситуації, серед яких називаються і невдачі Барселонського процесу [13]. Проте сучасний стан міграційних тенденцій Європи ставить зовсім нові цивілізаційні виклики сучасному суспільству, що потребують більш ретельного дослідження.

Метою статті є проаналізувати особливості міграційної політики Європейського союзу щодо країн Північної Африки, звернувши увагу на причини та сучасний стан міграційних процесів, основні напрями та сфери їх регулювання.

Міграція є одним з найважливіших чинників розвитку світової економіки, а в країнах ЄС вона відіграє особливу роль через старіння населення в європейських країнах і потреби в залученні робочої сили з третіх країн. Так, темпи зростання народжуваності в південно-середземноморських країнах становили в середині 2000-х рр. 2,8 % в рік, а в країнах ЄС тільки 0,4 %. За співвідношенням припливу мігрантів до корінного населення Європа займає перше місце в світі. Щорічний приплив іммігрантів до країн ЄС в 90-ті роки становив 0,5 – 1,0 млн. чоловік, але починаючи з 2000 р. досяг 1,5 – 2,0 млн., це було пов'язано насамперед з розширенням Євросоюзу на схід. До 2050 року чисельність працездатного населення в Європі знизиться на 18 %, а частка населення у віці старше 65 років збільшиться до 60 %. До того ж європейці не погоджуються на низькокваліфіковану роботу, і потреба в іноземній робочій силі буде зростати [17, с. 80].

Міграційні потоки між країнами Північної Африки і ЄС відрізняються особливою інтенсивністю. Це обумовлено географічною близькістю даних регіонів, а також тісними економічними, політичними і культурними зв'язками, що склалися ще в епоху колоніальної залежності і зміцнилися в останні роки в рамках «Союзу для Середземномор'я».

Загалом більшість легальних мігрантів з Північної Африки сконцентровано в 6 країнах Європейського Союзу – Франції, Іспанії, Італії, Голландії, Великобританії та Німеччині: на ці шість країн припадає близько 60 % всіх північноафриканських мігрантів. Що стосується нелегальної міграції, то загальна кількість північноафриканців, які проживають сьогодні в країнах ЄС без офіційного статусу, становить понад 4,5 млн осіб. Тільки у Франції в 2007 р. кількість нелегальних мігрантів перевищило 6 % всього населення країни, при цьому 60 % нелегалів були вихідцями з Північної Африки [3, с. 11].

Основними факторами які змушували населення із Лівії, Тунісу, Алжиру, Марокко та Єгипту залишати свої домівки та мігрувати в країни ЄС є безробіття, бідність, низька зарплата, внутрішні конфлікти і військові дії (арабо-ізраїльський конфлікт, військові дії в Лівії, хвилювання в Тунісі і Єгипті), репресії щодо етнічних меншин (кабіли в Алжирі). Наявність тоталітарних режимів, політичні переслідування інакомислячих, порушення прав людини також сприяють зростанню міграції з південно-середземноморських країн. До факторів, які «притягують» іммігрантів можна віднести високі зарплати в країнах Євросоюзу, кращі соціально-економічні умови життя, велика мобільність робочої сили і наявність вільних робочих місць [17, с. 80].

Згідно зі статистичними підрахунками, до середини 2000-х рр. частка африканських мігрантів на території Європейського союзу становитиме близько 49 % від усього потоку міжнародних мігрантів. З них приблизно 30 % – це переважно вихідці з Алжиру, Тунісу і Марокко.

Щорічно тисячі північноафриканських студентів виїжджають на навчання в західні країни, що, за даними експертів, становить 12 % від загальноафриканських показників. Іноземні студенти воліють вивчати предмети зі сфери політичних, економічних, медичних, юридичних, інженерно-технічних і мистецтвознавчих наук, плануючи надалі максимально повно реалізувати себе в обраних областях.

Напрямки північноафриканських міграційних потоків часто визначаються комбінацією з трьох взаємопов'язаних факторів:

1) географічна близькість: мігранти схильні вибирати країни призначення за принципом територіальної доступності;

2) культурна і мовна спільність: наприклад, англомовні мігранти прямують до Великобританії, США і Канади, а франкомовні – до Франції, Люксембургу і Бельгії;

3) історичні колоніальні зв'язки: більшість мігрантів в Британії, Франції, Португалії, Іспанії, Нідерландах представлені вихідцями з їхніх колишніх колоній.

З огляду на ці особливості, Європейський союз висловлює готовність до будівництва стійких відносин з Північною Африкою шляхом надання іноземним громадянам, які легально в'їжджають на його територію, цілого комплексу соціальних прав і гарантій, послідовно задіюючи всі наявні політичні та економічні інструменти для повноцінного діалогу на міжконтинентальному рівні [15, с. 94].

Відповідно до цього Європейський Союз у грудні 2005 р. прийняв «План політики у сфері легальної міграції». У ньому пропонувалось удосконалити законодавство щодо внутрішніх міграцій через прийняття чотирьох нових директив щодо в'їзду та проживання висококваліфікованих і сезонних робітників, стажерів і працівників корпорацій, створення Європейського порталу з мобільності працевлаштування (EURES), Європейської мережі з міграції (EMN) та ін. [12, с. 125].

Також він регламентував умови прийому трудових мігрантів з третіх країн, включаючи видачу їм «зелених карт» (green paper) для проживання на території ЄС і можливість отримання громадянства в деяких європейських країнах. Чіткіше основні цілі та напрямки міграційної політики були сформульовані Єврокомісією в грудні 2007 р. У жовтні 2008 р. з ініціативи Франції було підписано Європейський Пакт про імміграцію та політичний притулок, який визначив основні підходи до європейської імміграції та «Дорожню карту» для здійснення цієї ініціативи. Вона складається з таких пріоритетних напрямків: легальна міграція та інтеграція, європейська система надання політичного притулку, контроль над нелегальною міграцією, ефективний контроль на кордоні [17, с. 86].

2009 р. Європейська Рада затвердила нову п'ятирічну (Стокгольмську) програму розвитку ЄС у сфері свободи, безпеки та справедливості. Її ухвалення стало результатом своєрідного компромісу між двома протилежними підходами

до явища міграції – традиційного (консервативного) та ліберального. Перший, традиційний підхід, пов'язував міграцію насамперед з питаннями внутрішньої безпеки країн-членів і надавав перевагу обмежувально-репресивним заходам. Натомість ліберальний підхід висував на перший план проблематику інтеграції і дотримання прав людини. Для вдосконалення й роз'яснення корекції політичного підходу ЄК оприлюднила Комунікацію з плану дій щодо імплементації Стокгольмської програми, у якій містилися конкретні заходи з подолання расизму та ксенофобії, забезпечення прав громадян, включаючи повагу до культурного розмаїття, захисту найуразливіших верств населення, забезпечення права вільного пересування, укріплення взаємної довіри тощо. Забезпечення інтеграції мігрантів до європейського політичного, правового та культурного простору належить до найважливіших завдань міграційної політики ЄС [12, с. 125].

Важливим напрямом міграційної політики ЄС є боротьба з нелегальною міграцією, яка становить приблизно 10 % від потоку легальних мігрантів. За даними Єврокомісії, в європейських країнах знаходиться 8 млн. нелегальних іммігрантів, які прибули за короткостроковими візами, але залишилися після їх закінчення. Більшість з них працює в тіньовій економіці, на яку припадає, за деякими оцінками, 16 % ВВП об'єднаної Європи [4, с. 15].

У 2004 р. Європейська комісія створила Програму Енея, щоб спростити співпрацю у сфері міграції, особливо депортацію нелегальних мігрантів. економічні стимули програми були очевидні й виконували поставлені завдання щодо зменшення потоку мігрантів у ЄС, але нелегальні мігранти все одно підлягали депортації, хоча й частина програми стосовно мігрантів всіляко сприяла захисту їх інтересів [1, с. 29].

У 2009 р. приплив нелегальних мігрантів до Європи знизився на 17 % завдяки репресивним заходам, які використовуються міграційною політикою ЄС, таким як посилення контролю на кордонах, видворення нелегальних мігрантів, укладення двосторонніх угод з південно-середземноморськими країнами про впорядкування міграційних потоків, зменшення квот з прийому

мігрантів. Програма заходів по боротьбі з нелегальною міграцією на морських кордонах ЄС була прийнята ще в 2003 р. [5].

Після запровадження в 2004 р. нової політики сусідства (ЄПС), міграційна політика ЄС знайшла відображення в таких важливих документах, як «Ширше сусідство ЄС: новий формат відносин зі східними та південними сусідами» (березень 2003 р.) і «Європейська стратегія політики сусідства» (травень 2004 р.) [17, с. 85].

У липні 2006 р. в Рабаті (Марокко) була прийнята Рабатська Декларація Євро-африканського партнерства з міграції та розвитку, в якій зазначено, що «управління міграцією між Африкою та Європою має здійснюватися в контексті партнерства по боротьбі з бідністю та сприяння сталому розвитку» [9, с. 16].

Партнерство, засноване в рамках Рабатської Декларації, призначене для «оптимального управління міграційними потоками між країнами походження, транзиту і призначення в дусі спільної відповідальності». У Рабатській Декларації також уточняється, що країни-партнери будуть вирішувати міграційні питання так, «як вважатимуть доречним» [8, с. 361].

В останні роки поряд з кількісними відбулися істотні якісні зміни в міграційних процесах з країн Північної Африки в Європу. В першу чергу звертає на себе увагу зростання частки молоді, жінок та дітей в міграційних потоках. Так частка молоді (осіб у віці до 25 років) в загальній кількості північноафриканських мігрантів перевищує 25%, а частка жінок – 30%, що дозволяє говорити про фемінізацію міграції.

Збільшується також і тривалість перебування мігрантів в країні зайнятості: в країнах ЄС вона становить сьогодні 10 років, а в Німеччині – понад 20 років [6, с. 15].

Зростає міграція вчених і висококваліфікованих фахівців. «Витік умів» з держав Північної Африки перевищує щорічно 100. тис. осіб. Загальний річний збиток від цього процесу доходить до 50 – 60 млрд. доларів. На підтвердження викладеного важливо відзначити, що під керівництвом Європейської Комісії

ведеться активна робота по впровадженню так званих «Блакитних карт» (Blue cards), що полегшують в'їзд громадян з третіх країн і членів їх сімей на територію Європейського союзу з метою працевлаштування в якості висококваліфікованих фахівців [15, с. 94].

Збільшується студентська міграція. Щорічно в Європу направляється з метою навчання понад 50 тис. північноафриканців. Збільшується міграція з країн Північної Африки в ЄС з метою отримання професійної освіти і практичної підготовки, яку організовують держави ЄС для майбутнього просування на ринки країн ЄС за допомогою підготовлених у них кадрів [3, с. 15].

Питання професійного навчання африканців, з метою подальшого працевлаштування в ЄС, можна розглянути на прикладі Італії. На території цієї країни діє велика неурядова організація під назвою «Друзі Сахари» («Amici del Sahara»), розташована в Римі. Починаючи з 2000 р. через італійське посольство в Тунісі було засновано кілька сезонних шкіл, які здійснюють професійну підготовку молодих людей, які планують емігрувати в Італію. У разі кваліфікованих африканських іммігрантів італійський уряд покриває всі витрати на їх освіту або професійну перепідготовку, а випускникам які найбільше відзначилися надається можливість в подальшому проявити себе на місцевому ринку праці, наприклад, в сферах промисловості і будівництва або, пройшовши додаткове навчання і удосконаливши знання італійської мови, працювати викладачами в тих же самих освітніх центрах в рідній країні.

Зупиняючись на професійному складі північноафриканських мігрантів, варто враховувати, що близько 70 % магрибців малоосвічені. Решта 30 % мають середню і вищу освіту. Серед вихідців з Єгипту спостерігається дещо інша ситуація: 55 і 30 % відповідно. Частка низькокваліфікованої робочої сили становить 10 % в Єгипті, 4 % в Алжирі і Тунісі, і 45 % в Марокко. Проте, протягом 2000-х рр. темпи кваліфікованої еміграції з Північної Африки помітно зросли. Наприклад, з 250 тис. єгипетських мігрантів, в середньому, 45 % були високоосвіченими фахівцями. У Марокко частка професійних мігрантів склала

78 % з 1 млн чоловік, в Алжирі – 25 % з 500 тис. чоловік, а в Тунісі – 64 % з 250 тис. осіб відповідно. З вищенаведених показників тільки трохи більше 40 % претендентів отримують робочі місця в європейських організаціях відповідно до рівня професійної кваліфікації, що говорить про необхідність прийняття західним співтовариством заходів щодо збільшення чисельності робочих місць і працевлаштування більшої кількості нужденних в цьому фахівців [15, с. 95].

Також зростає так звана «зворотна міграція» північноафриканців з ЄС на батьківщину. Приблизно 20% всіх пересувань в рамках міграції по лінії Північна Африка – Європа являє собою повернення людей в те місце, звідки вони виїхали [3, с. 15].

Загальноекономічні наслідки міграції з країн Північної Африки різноманітні і неоднозначні для країн-донорів і країн-реципієнтів. Вони впливають на рівень заробітної плати і добробут, на ринок праці, обсяг виробництва, на податки і державні витрати. Оцінки впливу імміграції на економічне зростання неоднозначні. Серед позитивного слід відзначити, що збільшення рівня міграції може призвести до зростання ВВП. Деякі іммігранти вкладають кошти у власну справу, що робить позитивний вплив на економіку. Середній рівень заробітної плати в країнах ЄС знижується внаслідок припливу мігрантів. У результаті проникнення на ринки праці великої кількості некваліфікованих робітників і використання їх в тих сегментах, в яких національна робоча сила вважає за краще не працювати, в них зберігається низький рівень оплати праці (особливо в разі використання нелегальних мігрантів).

Масштаби імміграції впливають на розміри податкових надходжень, а також на державні витрати. Податкові надходження зростають за рахунок кваліфікованих фахівців, так як доходи у них вищі, а державних витрат приймаючої сторони на їх утворення не потрібно. Разом з тим значна частина некваліфікованих мігрантів потребує державної підтримки, що збільшує державні витрати країн-реципієнтів. Положення нелегальних мігрантів утримує їх від користування соціальними допомогами, благодійними виплатами, тому

державні витрати в зв'язку з їх перебуванням незначні. Міграція впливає на стан ринку праці країн-експортерів робочої сили. При несприятливій економічній кон'юктурі і зростанні числа безробітних в країнах Північної Африки трудова міграція може певною мірою вирішити проблему зайнятості, знизити соціальну напруженість в суспільстві [3, с. 16].

Наслідки «Арабської весни» змусили керівні установи ЄС визнати за необхідне переглянути пріоритети у відносинах з країнами Північної Африки. Європейська Комісія закликала держави ЄС шукати вирішення проблеми за допомогою налагодження партнерських відносин з країнами-сусідами, що не входять до ЄС. Саме в цьому й полягав зміст так званого «Діалогу з питань міграції, мобільності та безпеки», який Брюссель запропонував у якості офіційної платформи у відносинах ЄС з третіми країнами в сфері міграцій [16, с. 28]. Європейська Комісія розпочала діалог з питань міграції, мобільності та безпеки з Тунісом, Марокко та Йорданією, однак станом на початок 2017 р. лише уряд Марокко погодився на реадмісію нелегальних іммігрантів з Іспанії та прискорену процедуру депортації з ЄС осіб, яким відмовлено в наданні статусу біженця [14].

У 2015 р. відбувся спеціальний саміт ЄС – Африка з проблем міграцій (Мальта, 11-12 листопада 2015 р.). Участь у ньому взяли лідери 50 європейських і африканських країн. Європейська Комісія закликала уряди країн Африки сприяти поверненню на батьківщину економічних мігрантів, насамперед тих хто перетнув кордони ЄС нелегально. Для подолання міграційної кризи ЄС і країни Африки ухвалили спільний План дій. Після саміту президент Європейської Ради Д.Туск повідомив про створення цільового фонду ЄС для Африки, мінімальний обсяг якого має становити 1,8 млрд євро. Мета нового фонду полягає в фінансуванні проектів, спрямованих на вирішення базових проблем, що викликають різке зростання напливу біженців до Європи, а також забезпеченні витрат, пов'язаних з поверненням біженців до африканських країн та їх облаштування [16, с. 30-31].

На саміті ЄС – Африка голова Європейської Ради Д. Туск закликав лідерів ЄС та Африки поновити зусилля, покликані усунути передумови масових міграцій. На його думку, боротися треба «насамперед з глибинними причинами міграції, створювати нові робочі місця й не допускати війн. Єдиний спосіб управляти міграцією – працювати разом. Ми маємо об'єднати свої зусилля, аби міграція стала корисним обміном, а не трагічною втратою для всіх нас». Від імені ЄС Д. Туск обіцяв створити більше можливостей для легальної міграції, активніше боротися з торгівлею людьми й не відступати від дотримання принципу верховенства права. В цьому сенсі ЄС підтвердив наміри «посилити допомогу африканським країнам у розміщенні біженців й гарантувати їм міжнародний захист» [7].

Таким чином, міграція є одним з найважливіших чинників розвитку світової економіки, а в країнах ЄС вона відіграє особливу роль через старіння населення в європейських країнах і потреби в залученні робочої сили з третіх країн. Міграційні потоки між країнами Північної Африки і ЄС відрізняються особливою інтенсивністю. Це обумовлено географічною близькістю даних регіонів, а також тісними економічними, політичними і культурними зв'язками, що склалися ще в епоху колоніальної залежності і зміцнилися в останні роки в рамках «Союзу для Середземномор'я».

Важливим напрямком міграційної політики ЄС є боротьба з нелегальною міграцією, яка становить приблизно 10 % від потоку легальних мігрантів.

Останніми роками спостерігається збільшення міграційних потоків із країн Північної Африки до ЄС, це пов'язано перш за все із подіями «арабської весни». Також зростає так звана «зворотна міграція» північноафриканців з ЄС на батьківщину. Приблизно 20% всіх пересувань в рамках міграції по лінії Північна Африка – Європа являє собою повернення людей в те місце, звідки вони виїхали.

Загалом пріоритетними напрямами міграційної політики ЄС є управління кордоном і повернення нелегальних мігрантів на батьківщину, конвергенція практики держав-членів щодо зміцнення спільного європейського режиму

надання притулку, розподіл обов'язків та забезпечення приймання біженців з подальшим їх розселенням серед країн – членів ЄС.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бондарчук В. В. Європейська міграційна криза та стабільність ЄС / В. В. Бондарчук // Східна Європа: економіка, бізнес та управління. – 2016. – Випуск 2 (02). – С. 28–31.
2. Відякіна М. М. Трансформація міграційної політики країн Західної Європи в умовах розширення ЄС : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.02 / М.М. Відякіна. – Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 21 с.
3. Господынько Н.Е. Экономические аспекты миграции из стран Северной Африки в государства ЕС : автореферат дис. ... кандидата экономических наук : 08.00.14 / Надежда Евгеньевна Господынько. – Ин-т Африки РАН. – Москва, 2009. – 24 с.
4. Господынько Н.Е. Миграция из стран Северной Африки в Западную Европу / Н.Е. Господынько // Материалы VII Всероссийской научной конференции «Школы молодого африканиста». – М. – 2008. – С. 12–20.
5. Господынько Н.Е. Нелегальная миграция из стран Северной Африки в ЕС: количественные и качественные характеристики [Електронний ресурс] / Н.Е. Господынько // Проблемы современной экономики. – 2008. – № 4. – Режим доступу: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=2242> – Назва з екрану. – Дата звернення: 28 січня 2019 р.
6. Господынько Н.Е. Северная Африка и страны СНГ: трудовая миграция в Европу и Россию / Н.Е. Господынько // Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 3. – С. 14–19.
7. ЄС і Африка проводять саміт з міграції. Туск ділиться порадами. Швеція запроваджує прикордонний контроль / NEWSru.ua. 12 листопада 2015 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<http://www.newsr.u.ua/world/12nov2015/esafrikasammit.html> – Назва з екрану. – Дата звернення: 5 лютого 2019 р.

8. Кажаяева О. С. Сотрудничество Европейского Союза и стран Африки в области реадмиссии / О. С. Кажаяева // Вестник РУДН, серия Юридические науки. – 2014. – № 2. – С. 357–367.

9. Киселева Е. Сотрудничество Европейского Союза и Африканского Союза по вопросам миграции и развития в рамках Рабатского процесса / Е. Киселева, А. Голованов // Revista Moldovenica de Drept International si Relatii Internationale. – 2013. – № 2. – С. 36–42.

10. Краєвська О.А. Міграційна політика Європейського Союзу: політико-правовий аспект / О. А. Краєвська // Грани. – 2011. – № 5 (79). – Вересень-жовтень. – С. 143–147.

11. Малиновська О. А. Формування спільної міграційної політики Європейського Союзу [Електронний ресурс] / О.А. Малиновська // Стратегічна панорама. – 2006. – № 2. – Режим доступу : http://www.niisp.org/vydanna/panorama/issue.php?s=gupr0&issue=2006_2 – Назва з екрану. – Дата звернення: 5 лютого 2019 р.

12. Оврамець М. А. Діяльність керівних органів ЄС у сфері контролю міграцій [Електронний ресурс] / М. А. Оврамець // Проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип. 7. – С. 122–142. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pmv_2013_7_10 – Назва з екрану. – Дата звернення: 28 січня 2019 р.

13. Погорельская А.М. Барселонский процесс и его роль в современном иммиграционном кризисе Европейского Союза / А. М. Погорельская // Вестник Томского государственного университета. – 2016. – № 403. – С. 103–107.

14. Польская К. ФРГ и Марокко договорились об ускоренной процедуре депортации мигрантов / Deutsche Welle. 29.02.2016. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://p.dw.com/p/1I48b> – Назва з екрану. – Дата звернення: 6 лютого 2019 р.

15. Поручиков С. И. Особенности трудовой и образовательной миграции в странах Северной Африки в условиях глобализации / Сергей Игоревич Поручиков // Вестник ТГУ. – Т. 20. – 2015. – Вып. 11 (151). – С. 93–103.

16. Толстов С. Африканський напрям у політиці Європейського Союзу [Електронний ресурс] / С. Толстов // Європейські історичні студії. – 2017. – № 7. – С. 17–44. – Режим доступу: <http://eustudies.history.knu.ua/wp-content/uploads/2017/08/2-Tolstov.pdf> – Назва з екрану. – Дата звернення: 6 лютого 2019 р.

17. Трофимова О. Е. Эволюция средиземноморской политики Евросоюза: путь от сотрудничества к интеграции / О. Е. Трофимова. – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – 122 с.

References:

1. Bondarchuk, V. V. (2016). Yevropeiska mihratsiina kryza ta stabilnist YeS. *Skhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnia*, 2 (02), pp. 28–31.

2. Vidiakina, M. M. (2009). Transformatsiia mihratsiinoi polityky krain Zakhidnoi Yevropy v umovakh rozshyrennia YeS : avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk : spets. 08.00.. Kyivskiy nats. un-t im. T. Shevchenka. K.

3. Gospodynko, N.Ye. (2009). Ekonomicheskie aspekty migratsii iz stran Severnoy Afriki v gosudarstva YeS: avtoreferat dis. ... kandidata ekonomicheskikh nauk : 08.00.14. In-t Afriki RAN. Moskva.

4. Gospodynko, N.Ye. (2008). Migratsiya iz stran Severnoy Afriki v Zapadnuyu Yevropu. *Materialy VII Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii «Shkoly molodogo afrikanista»*. M., pp. 12–20.

5. Gospodynko, N.Ye. (2008). Nelegalnaya migratsiya iz stran Severnoy Afriki v YeS: kolichestvennye i kachestvennye kharakteristiki. *Problemy sovremennoy ekonomiki*, 4. Retrieved from <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=2242>

6. Gospodynko, N.Ye. (2008). Severnaya Afrika i strany SNG: trudovaya migratsiya v Yevropu i Rossiyu. *Aziya i Afrika segodnya*, 3, pp. 14–19.

7. ІєС і Африка проводять саміт з міграції. Туск дільється порадами. Шведія запроваджує прикордонний контроль / NEWSru.ua. 12 листопада 2015 р. Retrieved from <http://www.newsru.ua/world/12nov2015/esafrikasammit.html>

8. Kazhaeva, O. S. (2014). Sotrudnichestvo Yevropeyskogo Soyuza i stran Afriki v oblasti readmissii. *Vestnik RUDN, seriya Yuridicheskie nauki*, 2, pp. 357–367.

9. Kiseleva, Ye., Golovanov A. (2013). Sotrudnichestvo Yevropeyskogo Soyuza i Afrikanського Soyuza po voprosam migratsii i razvitiya v ramkakh Rabatskogo protsessa. *Revista Moldovenica de Drept International si Relatii Internationale*, 2, pp. 36–42.

10. Kraievska, O.A. (2011). Міграційна політика Європейського Союзу: політико-правовий аспект. *Hrani*, 5 (79), pp. 143–147.

11. Malynovska, O. A. (2006). Formuvannya spilnoi migratsiinoi polityky Yevropeiskoho Soiuzu. *Stratehichna panorama*, 2. Retrieved from http://www.niisp.org/vydanna/panorama/issue.php?s=gupr0&issue=2006_2

12. Ovrants, M. A. (2013). Diialnist kerivnykh orhaniv YeS u sferi kontroliu migratsii. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 7, pp. 122–142. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pmv_2013_7_10

13. Pogorelskaya, A.M. (2016). Barselonskiy protsess i ego rol v sovremennom immigratsionnom krizise Yevropeyskogo Soyuza. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 403, pp. 103–107.

14. Polskaya, K. (2016). FRG i Marokko dogovorilis ob uskorennoy protsedure deportatsii migrantov. *Deutsche Welle*. 29.02.2016. Retrieved from <http://p.dw.com/p/1I48b>

15. Poruchikov, S. I. (2015). Osobennosti trudovoy i obrazovatelnoy migratsii v stranakh Severnoy Afriki v usloviyakh globalizatsii. *Vestnik TGU*. T. 20, 11 (151), pp. 93–103.

16. Tolstov, S. (2017). Afrykanskiy napriam u politytsi Yevropeiskoho Soiuzu. *Yevropeiski istorychni studii*, 7, pp. 17–44. Retrieved from <http://eustudies.history.knu.ua/wp-content/uploads/2017/08/2-Tolstov.pdf>

17. Trofimova, O. Ye. (2011). *Evolutsiya sredizemnomorskoy politiki Yevrosoyuza: put ot sotrudnichestva k integratsii*. M. : IMEMO RAN.

Zinaida Sviashchenko,

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

MIGRATION POLICY OF THE EUROPEAN UNION ON THE COUNTRIES OF NORTHERN AFRICA

The article is devoted to the actual issues of the European Union migration policy with regard to the countries of North Africa. Indeed, the intensive migration movement that has recently taken place in Europe has forced the EU to develop a new, adequate migration policy that would be able to effectively address the problems encountered in this area. The reasons and the current state of migration processes are investigated. The main directions and areas of regulation of migration processes in the European Union concerning the countries of North Africa are highlighted. In particular, attention is drawn to such an important direction of the EU migration policy as the fight against illegal migration. The main problems of regulation of migration processes, in particular, labor migrants and refugees, are outlined. The substantial quantitative and qualitative changes that have taken place in the migration processes from the countries of North Africa to Europe have been analyzed. The general economic consequences of migration from the countries of North Africa for donor countries and recipient countries are described. Attention is drawn to the issue of professional training of Africans for further employment in the EU. It is concluded that migration in the EU countries plays a special role due to the aging of the population in European countries and the need to attract labor from third countries. Migration flows between the countries of North Africa and the EU are particularly intense. This is due to the geographical proximity of these regions, as well as close economic, political and cultural ties. Among the priority areas of the

EU migration policy, such as border management and the return of illegal migrants to their homeland, convergence of Member States practice in strengthening the common European regime, sharing responsibilities and ensuring the acceptance of refugees with their further resettlement among EU member states.

Key words: *European Union, North Africa, crisis, migration, migration policy, migration processes.*

Надійшла до редколегії 6.05.2019.

УДК 327.39(477):327.88(470:4)

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.84-100>

Вероніка Якуба,

аспірантка,

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПРОТИСТАВЛЕННЯ «РОСІЯ-ЗАХІД»

***Анотація.** У статті розглянуто європейську інтеграцію України як її важливий стратегічний зовнішньополітичний пріоритет. Це є тим більш невідкладним завданням, тому що розгортання Росією неоголошеної гібридної війни проти України уже призвело до широкого застосування збройних сил, порушення територіальної цілісності й недоторканості кордонів суверенної держави, пограння її волевиявлення щодо власного цивілізаційного вибору. Нарощування обсягу та інтенсивності агресивних дій проти України підноситься нині Росією до практики державного тероризму. Ідеологічні диверсії, які передували та супроводжують збройну агресію Росії, спрямовані на дискредитацію державного ладу України та послаблення контролю її центральної влади, створення проблем для безпекового та економічного секторів нашої держави, легітимізацію сепаратистського руху південного сходу України в очах міжнародної спільноти. У невичухаючій гібридній війні політика історичної пам'яті посідає одне із центральних місць.*

Здійснено аналіз формування проєвропейської ідентичності України у контексті подій останніх чотирьох років (анексія Криму, «гібридна війна» з боку РФ, європейський інтеграційний курс). Зроблено висновок про те, що саме після подій Євромайдану Україна одержала стимул для більш усвідомленої ідентифікації себе з європейським співтовариством.

***Ключові слова:** європейська інтеграція, проєвропейська ідентичність, система міжнародних відносин, гібридна війна, зовнішня політика, Росія-Захід.*

Актуальність проблеми диктується ситуацією агресії Російської Федерації проти України, що протікає у формі «гібридної війни» – військово-психологічної операції малої інтенсивності. Ціль Росії полягає в обмеженні суверенітету України щодо власного цивілізаційного вибору, зведенні перспективи українського народу до рівня демографічного донора «триєдиного російського народу» у складі великорусів, білорусів та малорусів. Йдеться, власне, про неоімперську політику що ставить собі за мету закріплення за Росією сфери її особливих інтересів у світі.

За цих умов ідеологія, політика і практика забезпечення стабільності й послідовності курсу на євроінтеграцію стає для України завданням першорядної ваги. Лише ефективно і послідовно реформуючи суспільство на шляху євроінтеграції, політичний клас України може розраховувати як на підтримку власного соціуму, так і на розуміння й солідарність із боку світової спільноти. Не останнє місце для нас має посісти практичний досвід тих країн, що вийшли із зони «світової периферії» й наблизилися до ядра капіталістичної світ-системи. Йдеться, насамперед, про настанови президента Бразилії Фернанду Енріке Кардозу: «Метод, до якого ми вдалися, я називаю *«демократичною педагогікою»* й досі вірю в його ефективність. Винятково важливо не боятися знову і знову пояснювати народу свою політику... Якщо ви готові представити своєму народу всю можливу інформацію і переконати його у своїй правоті всіма доступними вам методами, до вас рано чи пізно прийде успіх» [6].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематику європейської інтеграції України ґрунтовно вивчали українські дослідники С. Шергін та О. Заремба. Різні аспекти геополітичного позиціонування України в сучасній Європі досліджували українські вчені А. Киридон, С. Троян, М. Степіко, а також польський учений Д. Вояковський. Окремим питанням щодо місця України у європейській спільноті приділяється увага у працях вітчизняних політологів М. Золкіної та Т. Возняка. Разом з тим, процес євроінтеграції триває, на його утвердженні позначається як розстановка

внутрішньополітичних сил в Україні, так і ставлення до нього широких верств населення. А це змушує нас вносити й відповідні корективи у те, що Кардозу назвав «демократичною педагогікою».

Метою статті є оцінка місця України в сучасному геополітичному просторі й можливість її подальшої інтеграції в рамках європейського співтовариства.

Виклад основного матеріалу. За останні роки євроінтеграція стала головним зовнішньополітичним пріоритетом України, стрижнем стратегії економічного й соціального розвитку України на перспективу. При цьому неоднозначне ставлення населення Сходу й Заходу України до проблематики європейської інтеграції – це наслідок успадкованого від минулого штучного розколу суспільства по лінії «Схід – Захід». Ситуація «Двох Україн» тривалий час багато в чому забезпечувала перемогу тих чи інших політичних партій та осіб. Подолати цей розкол – одне із першорядних завдань як з точки зору консолідації української нації, так і оптимального визначення свого місця в сучасному геополітичному полі. Чіткий і цілеспрямований курс на членство в ЄС має стати магістральним шляхом досягнення національного консенсусу в Україні.

Роль і значення України в сучасних міжнародних відносинах неможливо переоцінити. Так, колишній посол США в Росії (2000-2005) заступник Генерального секретаря НАТО (2012-2016) Олександр Вершбоу, прогножуючі нові ризики у світі, на друге місце ставить «подальшу напруженість між Сполученими Штатами і Росією, а також між Європою і Росією. Україна буде залишатися центральним питанням... Очевидно, що Росія буде намагатися застосувати всі свої інструменти, щоб втрутитися в українські президентські і парламентські вибори в цьому році. Щонайменше, щоб посіяти безпорядок і хаос. А як максимум – привести до влади більш поступливих лідерів, котрі можуть бути готовими прийняти диктат Росії. Не думаю, що це можливо, але вони можуть вважати, що цього можна досягти. Це означає, що Україну може чекати ескалація насилля [1].

Один із останніх прикладів ескалації насилля з боку Росії було продемонстровано в листопаді 2018 р., коли відбулася атака на українські судна в міжнародних водах поблизу Керченської протоки. Як коментує экс-посол США в Україні Джон Гербст, вражає дещо млява реакція Заходу на цю провокацію, а це збільшує вірогідність того, що Москва може вдатися до нових агресивних кроків: «Було б легко відмежуватися від цього спалаху насильства як від суто української проблеми, але це втрачає сенс. Кремль сповідує ревізіоністську політику, спрямовану на ослаблення НАТО і ЄС. І його нинішня агресія сфокусована на Україні» [14]. Стурбованість щодо майбутньої долі України висловлює й знаний англійський аналітик Едвард Лукас, який закликає громадськість Заходу подивитися на проблеми України в більш широкому контексті геополітичного протистояння «Захід-Росія»: «На Заході вважають, що Україна – це фізична лінія фронту, але справжня лінія проходить через Брюссель, Берлін, Вашингтон. Саме тут іде битва з російським впливом. Питання лише в тім, наскільки швидко люди пробудяться й побачать небезпеку, що йде від Росії». Важливо те, що цей англійський аналітик акцентує увагу «колективного Заходу» на дедалі більшій актуалізації українського питання: «Це єдина країна в Європі, яка стояла під кулями, відстоюючи європейські цінності, на Майдані ми бачили європейські прапори, буквально просякнуті кров'ю... Я не пам'ятаю, щоб італійці чи бельгійці помирали за європейські цінності. На щастя, такої необхідності й не було. В якомусь сенсі ми в боргу перед вами [Україною]. Тому, думаю, стосунки між Європою і Україною могли б бути більш тісними» [4].

Таке ставлення до України – із баченням її майбутньої перспективи у Європейському Союзі і НАТО – багато важить для позитивного іміджу України серед європейської громадськості. Особливо позитивним видається бачення українських проблем і правлячими колами США. Зокрема йдеться про спеціального представника державного департаменту Курта Волкера, який прокладає курс до втілення практичних кроків щодо забезпечення територіальної цілісності, миру і безпеки в Україні. Як він зазначає, із 2008

року поступ у бік НАТО уповільнився, а прискорився він після 2014 року. Щоправда, цей шлях, судячи з усього, буде ще довгим. Адже йдеться не лише про необхідність проведення воєнної реформи в Україні, а й про формування могутньої й життєздатної демократії та здорової економіки. Однак, попри все, «позиція США залишається незмінною – в остаточному підсумку, ми підтримуємо членство України в НАТО. Це рішення прийнято на саміті в Бухаресті у 2008 році, і ми повністю підтримуємо його. Ми тісно співпрацюємо з Україною в питаннях реформування її оборонного потенціалу й оборонного відомства» [5].

Така увага до України, як суб'єкта сучасного геополітичного простору цілком зрозуміла, адже вона перша в Європі за територією (603,7 тис. кв. км.), п'ята за кількістю населення (42,2 млн. осіб). Наша держава межує із країнами ЄС – Польщею, Словаччиною, Угорщиною й Румунією. На частку України припадає 40 % європейських чорноземів, вона має величезні запаси залізних, марганцевих, уранових руд і цінних металів, історичні й культурні передумови для участі в західноєвропейському економічному просторі [7, с. 10].

У той же час, Європейський Союз сьогодні – це велике економічне й політичне об'єднання 28 європейських держав. За допомогою стандартизованої системи законів, що діють у всіх країнах союзу, був створений спільний ринок, який гарантує вільний рух людей, товарів, капіталу й послуг, включаючи скасування паспортного контролю в межах Шенгенської зони, у яку входять як країни-члени, так й інші європейські держави. Союзом приймаються закони (директиви, законодавчі акти й постанови) у сфері правосуддя й внутрішніх справ, а також реалізується загальна політика у сфері торгівлі, сільського господарства, рибальства й регіонального розвитку. У 19 країнах ЄС в обороті ходить єдина валюта – євро [7, с. 21].

У системі зовнішньополітичних пріоритетів України особливе місце займає співробітництво саме з ЄС. Передумови для процесу інтеграції України до Європейського Союзу були закладені підписанням 14 червня 1994 року «Угоди про Партнерство й Співробітництво між Україною і ЄС» (УПС). Вона

стала основою для широкого економічного, фінансового, соціального й культурного співробітництва, розвитку політичного діалогу між Україною і ЄС. Угода містить взаємні зобов'язання, які мають вищу юридичну чинність і повинні забезпечити динамічний розвиток торгівлі й інвестицій. Ця угода стала інструментом підтримки переходу до ринкової економіки й формування громадянського суспільства.

21 лютого 2005 р. був підписаний «План дій Україна – ЄС», що став інструментом реалізації Європейської політики сусідства й визначав пріоритетні сфери двостороннього співробітництва з метою наближення України до ЄС. У 2014 р. була підписана «Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони». Таким чином, інтеграція нашої країни до ЄС пройшла тривалий шлях, на який вплинули різні події в політичному й соціально-економічному житті як України, так і ЄС [7, с. 22].

На сьогоднішній день ЄС виступає найбільшим надавачем двосторонньої підтримки Україні. Сфера співробітництва між ЄС та Україною досить різноманітна: наука й технологія, вища освіта, промисловість, сільське господарство, енергетика, транспорт, телекомунікації й т.п. Європейський Союз надає гранти, економічну, технічну й фінансову допомогу у формі позик для підтримки платіжного балансу, а також виступає найбільшим інвестором в Україні.

Тим часом доводиться враховувати схильність європейських політиків до подвійних стандартів, їхню готовність до обурок. Невизначеність Заходу створює Кремлю можливість діяти за своїми планами і власним розумінням правил гри. А з боку Заходу лунає навіть хвиля умовлянь: «Слід зрозуміти Кремль! Слід умиротворити його!» Тоді як Америка певний час переймалася виборами, а Європа втрачала внутрішню впевненість через імміграційну кризу, Росія таку впевненість нарощувала» [11, с. 326 - 327].

У той же час, на жаль, європейська інтеграція України відбувається

повільно через геополітичне протиставлення «Росія-Захід».

З погляду відомого політолога й громадського діяча Т.Возняка, Майдан переміг тому, що потрапив у світовий тренд. На Майдані у 2013-2014 рр. зіштовхнулися два світи – «світ, для якого *pacta sunt servanda* має сенс, і світ реваншу й насильства», де мета, як у старі добрі часи, виправдовує засоби. При цьому Майдан став не тільки «горнилом кристалізації нової української політичної нації, але й пробним каменем для всього світу» [2, с. 88].

І дійсно, саме події Майдану ознаменували остаточну зміну в матриці цінностей, орієнтирів і змістів, адже відбувся цілковитий відрив від радянського часу й посткомуністичної ідентифікації й перехід до самоусвідомлення й поступове проникнення вглиб європейського ціннісного світу. Для підтвердження цієї тези варто привести дані соціологічних опитувань. Згідно з загальнонаціональним дослідженням, проведеним Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 25 грудня 2018 р., громадська думка в Україні щодо вибору зовнішньополітичних орієнтацій виявилася стабільною впродовж усіх п'яти років російської агресії. Так, у грудні 2014 р. 57% опитаних обирали орієнтацію на вступ до ЄС, і лише 16% - на Митний союз; у грудні 2015 р. – відповідно, 56% і 13%; у грудні 2016 р. – 58% і 11%; у грудні 2017 р. – 59% і 11%; і у грудні 2018 р. – 59% і 12,5%. Хоча такою ж стабільною є відмінність в орієнтаціях, залежно від регіону: західний регіон майже абсолютно орієнтований на ЄС (88% проти 1%); Центральний регіон, відповідно, (70% проти 6%); Південний регіон (41% проти 12%). А от у Східному регіоні підтримка вступу до ЄС становить усього 27%, натомість Митному союзу з Росією і Білоруссю віддають перевагу 33%. Причому і на Півдні, і на Сході значна частина населення зі своїми орієнтаціями не визначилася (відповідно, 47% і 40%) [10].

На наш погляд, така стійка інерція деконсолідації українських громадян у поглядах як на євроінтеграційний, так і на проросійський вектор зовнішньої політики, і, як результат, «консервування» невирішеності геополітичної дилеми

«Схід-Захід» пов'язаний, зокрема, з неоднозначністю й полярністю історичної пам'яті самих українців. Так відбувалося впродовж століть, що ставлення українців різних регіонів до свого історичного минулого, або тих чи інших персоналій – довгий час цілеспрямовано підготовувалися й політизувалися як внутрішніми, так і зовнішніми політичними акторами. Мова йде про такі ключові питання української історії, як Голодомор (1932-1933 рр.) в Україні і його трактування як геноциду українського народу, ставлення до комуністичного режиму (1917-1991 рр.), визнання борцями за незалежність України ряду історичних органів влади й формувань (зокрема УНР, ОУН, УПА та інше).

Слід зазначити, що саме ці елементи історичної пам'яті – боротьба України за незалежність, тривалий час «розділене існування» України, на які нашарувалися «травматичні процеси» її сучасної історії, пов'язані з анексією Криму й війною на Донбасі, створили своєрідний кумулятивний ефект, який визначив емоційно-психологічний зміст сучасної геополітичної ідентифікації України убік європейського вибору. У той же час, історик Я. Грицак вважає, що «зміна ціннісного клімату» в Україні набагато важливіша, ніж пошуки проєвропейської ідентичності. Адже набір цінностей або на заході, або на сході країни стає перешкодою радикальним політичним й економічним реформам. Цінності «закритого» суспільства поки що переважають, а це значить панування відчуття страху й недовіри. Гірка іронія ситуації полягає в тому, що Європа в особі бюрократів Європейського Союзу й багатьох аналітиків – цього «ціннісного виміру української революції, здається, не зауважує» [3, с. 93].

Таким чином, у ціннісному вимірі відбувся помітний відхід від політики відвертого маневрування між Заходом і Сходом часів президентства В. Януковича. Зокрема, однією з цілей такої політичної поведінки було прагнення режиму В. Януковича завоювати собі електоральних прихильників на заході України, які завжди схилилися убік Європи, а також залучити західного інвестора, позиціонуючи себе як партію, орієнтовану на євроінтеграцію. Такі подвійні стандарти геополітичної гри В. Януковича,

зрештою, призвели до недовіри громадян України, деконсолідації й глибокого політичного розчарування, що логічно викликало розгортання протестів на Майдані. Суть подібних практик, як відзначає соціолог А.Лобанова, полягає в тому, що «політики часто прагнуть замаскувати свої справжні наміри, і в результаті цього вони змушені реалізовувати такі їх форми, значеннєвий зміст яких перебуває на межі між правдою і брехнею, між істиною й обманом», тобто, вони мають і напівправдивий, і одночасно напівпомилковий характер [9, с. 65].

Сьогодні в Україні, що визначилася в середньостроковій перспективі щодо подальшого руху суспільства й політичної поведінки еліти за європейськими стандартами, виникає важливе запитання до правлячого політичного істеблішменту: чи зможе він позиціонувати себе (хоча б із часом) як повноцінний партнер західних політиків у новій геополітичній ситуації, відчуючи себе рівними серед рівних?

Варто також вписати в контекст трансформації геополітичної ідентифікації сучасної України дестабілізуючий, навіть загрозливий фактор регіональної присутності Російської Федерації. Зокрема, потрібно акцентувати увагу на концептуальному розходженні двох моделей суспільно-політичного розвитку України й РФ у сучасному європейському контексті: у Росії домінує неоімперський підхід, що спирається на багатовікову традицію, тоді як в Україні, яка намагається інтегруватися в об'єднане європейське співтовариство, що розвивається в умовах демократії, нині спостерігається своєрідний симбіоз ліберальних і традиційних підходів. Звідси випливає, що проєвропейське позиціонування сучасної України кардинально відрізняється від геополітичного бачення світу сучасної Російської Федерації, яка у системі міжнародних відносин де-юре дотримується принципу верховенства права (rule of law), а де-факто проводить політику «управління силою», намагаючись повернути собі статус «великої держави» і відновити свій вплив, як вона вважає, у зоні своїх природних, історично сформованих інтересів.

Так, президент Росії Володимир Путін у виступі на Форумі

Міжнародного дискусійного Клубу «Валдай», що проходив у Сочі в жовтні 2016 р., заявив, що «якщо плата за те, щоб знизити геополітичну напругу – наше поховання, то нас це не влаштовує». Разом із цим глава Російської держави наголошує на тому, що Росія зовсім не прагне до глобального домінування: «Ми навчилися цінувати свою ідентичність, свободу, незалежність. При цьому ми не прагнемо ні до глобального домінування, ні до експансії, ні до конфронтації з ким-небудь». Ця позиція, на нашу думку, не відповідає дійсному характеру зовнішньої політики сучасної РФ [13, с. 37].

Політичний оглядач компанії Bloomberg – Л. Бершидський – вважає, що війни й політичні конфлікти народжуються від світогляду лідерів. Якщо високопоставлені політики розглядають інтереси своїх країн крізь призму експансії й контролю над територіями, а також «впливу за допомогою військової сили», то вони будуть використовувати традиційні засоби захисту й просування цих інтересів, у тому числі й військові [13]. Цю думку підтримує й Р. Коллінз, справедливо відзначаючи, що на популярність політичних лідерів найбільшою мірою «впливають періоди військових конфліктів» [8, с. 97-98]. Звідси видається логічним підвищення рейтингу В.Путіна в Росії відразу після анексії Криму, адже, як показали соціологічні опитування, підтримка Президента Росії навесні 2014 р. підвищилася до 85-86%, тобто майже на 25% порівняно з початком 2014 р. [15].

У той же час, на противагу такому виключно геополітичному підходу існує інший, котрий значно більше відповідає мирним устремлінням країн і народів, що бачать Землю своїм загальним будинком, де б не було кривавих воєн і конфліктів. «Стара Європа», незважаючи на всі труднощі й небезпеки, залишається вже понад 60 років важливим оплотом політичного курсу без геополітики, твердою прихильницею переговорного й економічного, а не мілітаристського мислення. Разом із цим, Європа є не застарілим баластом, який можна скинути, а іншою версією більш безпечного й стабільного майбутнього [13, с. 40].

У цьому контексті А. Вендт згадує конструктивістський підхід щодо поняття «ідентичність», відповідно до якого ідентифікація самого себе – це ідентифікація із частиною певної соціальної групи, а також сприйняття «ми» – як колективної ідентичності, що, зокрема, служить причиною зацікавленості міжнародних акторів у збереженні їхньої культури. Тобто, у більш вузькому розумінні поняття «колективні інтереси» означає, що міжнародні актори ідентифікують «добробут групи» із власним. При цьому досить важливою є тенденція, що, коли культура певної групи перебуває під загрозою, добре соціалізовані актори, як правило, виступають її захисниками. Вони, мислячи раціонально, намагаються виходити з консолідованих позицій, передбачаючи корисність і доцільність своїх дій, насамперед, як певної групи [16].

Таким чином, конструктивістський підхід виступає логічним поясненням процесу народження нової державної ідентичності в Україні після розпаду СРСР й, відповідно, заміни «застарілої» радянської ідентичності на модерну європейську під час подій на Євромайдані. Все це, власне кажучи, окреслило нове позиціонування України на міжнародній арені та її геополітичну ідентифікацію як частини європейського (а не євразійського) цивілізаційного й політичного простору.

Сучасна Україна обрала полярну відносно Росії модель побудови держави й державного управління і, як результат, антагоністичну щодо Російської Федерації площину геополітичної ідентифікації. У той же час, варто наголосити на тому, що сучасний відхід України від загальної з Росією як культурно-ментальної, так і політико-економічної історії – це бажання сучасної демократичної держави одержати свободу не «від чогось» (у нашому випадку Російської Федерації), а «для чогось». Інакше кажучи, для української держави важливим є те, щоб звільнення від історичного тягара співіснування з Росією було використано для обрання абсолютно нової форми суспільного ладу України й побудови дійсної демократичної й ліберальної держави, і, як наслідок, – утвердження нашої держави як повноцінного й самостійного актора-суб'єкта в системі регіональних і міжнародних відносин. Саме це, на

наш погляд, є центральним завданням сучасної української політики, тобто, остаточне вирішення сучасною Україною дилеми «Захід-Схід» повинне здійснюватися не крізь призму того, яка з інтеграційних моделей або світових акторів надасть їй більш зручний інструментарій для внутрішніх перетворень, а з погляду спроможності України самостійно й прагматично відстоювати свої життєво важливі інтереси як на внутрішньодержавному рівні, так й у відносинах із сусідами у сучасній складній геополітичній ситуації.

Висновки. Розглянувши сучасні трансформаційні процеси щодо проєвропейської ідентифікації України, можна зробити такі висновки:

- по-перше, нами виявлено, що відсутність протягом тривалого часу однозначності в самоідентифікації України в системі міжнародних відносин супроводжувалася «корисливим» маневруванням офіційного Києва між (як виявилось, взаємовиключними) геополітичними векторами – на Захід або на Схід, що до певного часу було досить вигідно українському правлячому істеблішменту, виступаючи своєрідним засобом маніпуляції свідомістю українських виборців;

- по-друге, неоднозначність геополітичної ідентифікації України значною мірою окреслюється специфікою «розділеної української історичної пам'яті», тобто, регіональними відмінностями в самій Україні, які політизувалися і підсилювалися як зсередини, так і ззовні нашої країни;

- по-третє, перемога Майдану, зовнішні виклики після анексії Криму й особливо розгортання «гібридної війни» на Донбасі створили своєрідний кумулятивний ефект для значно більш усвідомленого політичного й культурного єднання й ідентифікації українців з європейським співтовариством, що одержало логічне втілення в офіційній як зовні-, так і внутрішньополітичній стратегії сучасної України;

- по-четверте, на наш погляд, сучасний курс на інтеграцію України в європейське співтовариство можливий лише в тому випадку, якщо «європеїзація свідомості» українських громадян одержить підкріплення реальною й діючою трансформацією всіх сфер життя нашої держави.

Проблема європейської інтеграції України та її логічне втілення в однозначній, послідовній і прагматичній зовнішній державній політиці має потребу в подальшому вивченні з урахуванням фактора стабільності/нестабільності сучасної системи міжнародних відносин. Крім того, варто пам'ятати, що зовнішня політика держави повинна підкріплюватися позитивною оцінкою власного (українського) соціуму, яскравим свідченням чого стали події останнього років. Звідси випливає важливість систематичного моніторингу суспільної думки, вивчення й оцінка його результатів. Також стратегія зовнішньої політики України повинна одержувати потужну інформаційно-аналітичну підтримку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вершбоу А. Україне грозит новая волна насилия [Электронный ресурс] / Александр Вершбоу//Апостроф.–17.01.2019. – Режим доступа: <http://inosmi.info/aleksandr-vershbou-ukraine-grozit-novaya-volna-nasiliya-apostrof.html>
2. Возняк Т. Сенс Майдану / Т. Возняк // Майдан (Р)еволюція духу: мистецько-культурний проект.–Київ : Наш формат, 2014.– С. 83–90.
3. Грицак Я. Україна витримає і це випробування / Я. Грицак // Майдан (Р)еволюція духу : мистецько-культурний проект. – Київ : Наш формат, 2014. – С. 91–97.
4. Лукас Э. Украина особенно уязвима перед грязными деньгами [Электронный ресурс]/Э.Лукас – Режим доступа: https://lb.ua/economics/2018/10/02/408895_edvard_lukas_ukraina_osobenno.html
5. Еженедельник 2000: можно ли закончить конфликт на Донбассе [Электронный ресурс].–2019. – Режим доступа: <http://inosmi.info/ezhenedelnik-2000-mozhno-li-zakonchit-konflikt-na-donbasse.html>
6. Кардозу Ф. Э.Только демократия может укротить рынок [Электронный ресурс]/Ф.Э.Кардозу//Россия в глобальной политике, № 5.–2005. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/print/number/n_5756

7. Киридон А. Європейська ідентичність: «Європа без кордонів» і «Жало чужого» / А. Киридон // Зовнішні справи. – 2015. – № 7. – С. 20–23.
8. Коллинз Р. Макроистория: Очерки большой длительности / Р. Коллинз. – М.: Импаза, 2015. – 504 с.
9. Лобанова А. Политическая мимикрия как пограничье между правдой и ложью [Электронный ресурс] / А. Лобанова // Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. – 2013. – Режим доступа: <http://www.woiz.polsl.pl/znwoiz/z65/lobanova.pdf>.
10. Підсумки–2018: громадська думка–Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/pidsumki-2018-gromadska-dumka>
11. Ткаченко В. Україна: Quo vadis Куди йдемо? / В. Ткаченко. – Київ: Логос Україна, 2017. – С. 326–327.
12. Шергін С. Геополітична ідентичність України: ретроспектива і реальність [Електронний ресурс] / С. Шергін // Зовнішні справи. – 2016. – Травень. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/zs/anglomovna-versija/view/article/geopolitichnaidentichnist-ukrajini-retrospektiva-i-re/>.
13. Шкробанець О.І. Проблема геополітичного вибору України в контексті сучасних міжнародних відносин // Вісник НАДУ при Президентові України; Серія «Державне управління». – 2017. – № 2. – С. 34–43
14. Atlantic Council: как заставит Путина заплатить за Украину [Электронный ресурс] – Mode of Access: <http://inosmi.info/atlantic-council-kak-zastavit-putina-zaplatit-za-ukrainu.html>
15. Bershidsky L. If World Slips Toward War, Blame Leaders' Imaginations [Electronic resource] / L. Bershidsky // Bloomberg View. – 2015. – December 2. – Mode of Access: <http://www.bloombergvew.com/articles/2015-12-02/if-world-slips-toward-war-blameleaders-imaginations>.
16. Fischer E. A bottomless spit: the costs of Crimea's annexation by Russia [Electronic resource] / E. Fischer, J. Rogoza // Centre for Eastern Studies. – № 142. – 29.07.2014. – Mode of Access: http://aei.pitt.edu/57961/1/commentary_143.pdf.

17. Wendt A. Social Theory of international Politics / A. Wendt. – Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2002. – 429 p.

References:

1. Vershbou, A. (2019). *Ukrayne hrozyt novaya volna nasylyya*. Retrieved from <http://inosmi.info/aleksandr-vershbou-ukraine-grozit-novaya-volna-nasiliya-apostrof.html>.

2. Voznyak, T. (2014). Sens Majdanu. *Majdan (R)evolyuciya duhu: mystecko-kulturnyj projekt*. Kyiv : Nash format, pp. 83–90.

3. Hrycak, Ya. (2014). Ukrayina vytrymaye i ce vyprobuвання. *Majdan (R)evolyuciya duhu : mystecko-kulturnyj projekt*. Kyiv : Nash format, pp. 91–97.

4. Lukas, E. *Ukrayna osobenno uyazvyma pered hryaznymy denhamy*. Retrieved from https://lb.ua/economics/2018/10/02/408895_edvard_lukas_ukraina_osobenno.htm.

5. *Ezhenedelnyk 2000: mozhno ly zakonchyt konflikt na Donbasse*. Retrieved from <http://inosmi.info/ezhenedelnik-2000-mozhno-li-zakonchit-konflikt-na-donbasse.html>.

6. Kardozu, F. E. (2005). Tolko demokratyya mozhет ukrotyt rynok. *Rossiya v global'noj politike*, 5. Retrieved from http://www.globalaffairs.ru/print/number/n_5756.

7. Kyrydon, A. (2015). Yevropejska identychnist: Yevropa bez kordoniv i Zhalo chuzhoho. *Zovnishni spravy*, 7, pp. 20-23.

8. Kollynz, R. (2015). *Makrostoryya: Ocherky bolshoj dlytelnosti*. M.: Ympaza.

9. Lobanova, A. (2013). Polytycheskaya mymkryya kak pohranyche mezhdu pravdoj y lozhyu. *Zeszyty Naukowe Politechniki Ślaskiej*. Retrieved from <http://www.woiz.polsl.pl/znwoiz/z65/lobanova.pdf>.

10. *Pidsumky – 2018: hromadska dumka* – Fond «Demokratychni iniciatyvy» im. Ilka Kucheriva. Retrieved from <https://dif.org.ua/article/pidsumki-2018-gromadska-dumka>.

11. Tkachenko, V. (2017). *Ukrayina: Quo vadis Kudy jdemo?* Kyiv: Lohos Ukrayina, pp. 326–327.
12. Sherhin, S. (2016). Heopolitychna identychnist Ukrayiny: retrospektyva i realnist. *Zovnishni spravy*, May. Retrieved from <http://uaforeignaffairs.com/ua/zs/anglomovna-versija/view/article/geopolitichnaidentychnist-ukrajini-retrospektiva-i-re/>.
13. Shkrobanec, O.I. (2017). Problema heopolitychnoho vyboru Ukrayiny v konteksti suchasnyx mizhnarodnx vidnosyn. *Visnyk NADU pry Prezidentovi Ukrayiny; Seriya Derzhavne upravlinnya*, 2, pp. 34–43.
14. *Atlantic Council: kak zastavyt Putyna zaplatyt za Ukrainu*. Retrieved from <http://inosmi.info/atlantic-council-kak-zastavit-putina-zaplatit-za-ukrainu.html>.
15. Bershidsky, L. (2015). If World Slips Toward War, Blame Leaders' Imaginations. *Bloomberg View*, December 2. Retrieved from <http://www.bloombergvew.com/articles/2015-12-02/if-world-slips-toward-war-blameleaders-imaginations>.
16. Fischer, E., J. Rogoza (2014). A bottomless spit: the costs of Crimea's annexation by Russia. *Centre for Eastern Studies*, 142, 29.07. Retrieved from http://aei.pitt.edu/57961/1/commentary_143.pdf.
17. Wendt, A. (2002). *Social Theory of International Politics*. Cambridge, UK : Cambridge University Press.

Veronika Yakuba,

Postgraduate student of the State Institution,
«Institute of World History National Academy
of Sciences of Ukraine»

**EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF
GEOPOLITICAL CONTRASTING «RUSSIA-WEST»**

The article considers the European integration of Ukraine as its important strategic foreign policy priority. This is an even more urgent task, since Russia's unfolding hybrid war against Ukraine has already led to the widespread use of armed forces, violation of the territorial integrity and inviolability of the borders of a sovereign state, the erosion of its will regarding its own civilized choice. The increase in the volume and intensity of aggressive actions against Ukraine is being advanced by Russia to the practice of state terrorism. The ideological sabotage that preceded and followed Russia's armed aggression was aimed at discrediting the state system of Ukraine and weakening its central government control, creating problems for the security and economic sectors of our state, and legitimizing the separatist movement of the southeastern Ukraine in the eyes of the international community. In the unstable hybrid war, the policy of historical memory is one of the central places. Practice shows that in the information field of the Ukrainian-Russian confrontation with the policy of memory there is far not all historical knowledge, but the most valuable, meaningful, productive, suitable for the creative life-support of the nation. In this sense, historical memory should be considered as a kind of intellectual and psychological equipment of the spiritual immunity of a national community or an individual as a necessary (though not sufficient!) Matrix-sieve, which serves to sift the flow of historical events, phenomena and facts.

An analysis of the formation of the pro-European identity of Ukraine in the context of the events of the last four years (Crimean annexation, Russian hybrid warfare, European integration course) has been analyzed. It was concluded that just after the events of EuroMaydan, Ukraine had an incentive to more consciously identify itself with the European community.

Key words: *European integration, pro-European identity, system of international relations, hybrid war, foreign policy, Russia-West.*

Надійшла до редколегії 28.04.2019.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 94: 329 (410) Лейб

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.101-120>

Ольга Бутурлімова,
аспірантка,

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МІЖ ЛЕЙБОРИСТСЬКОЮ ПАРТІЄЮ І ХРИСТІЯНСЬКИМИ ЦЕРКВАМИ В АНГЛІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.

Анотація. В статті розглядаються взаємовідносини між Лейбористською партією і Англіканською Церквою, Римо-Католицькою і «вільними церквами» наприкінці ХІХ – першій третині ХХ ст. Автор наголошує, що Лейбористська партія мала певну підтримку в кожній з цих християнських церков. Зазначається також, що були і менші угруповання, які підтримували Лейбористську партію, такі як, наприклад, Лейбористська Церква, Етична Церква, засновані за підтримки лідерів Лейбористського руху.

Автор торкається проблем соціальної нерівності в британському суспільстві, ілюструючи прикладами допомоги малозабезпеченим з боку Англіканської церкви. Розглядається проблема секуляризації робітничого класу у великих урбанізованих містах.

Автор наголошує на тому, що налагодження тісної співпраці лейбористів з Англіканською церквою, було пов'язано з міцними впливами ідей християнського соціалізму всередині Лейбористської партії.

Досліджуючи внесок нонконформізму в успіхи Лейбористської партії, автор стверджує, що партійні керівники Лейбористської партії виховувалися і

сформувалися під впливом «вільних церков». Однак автор зазначає, що значної електоральної підтримки члени «вільних церков» не надали.

Розглядаючи відносини Лейбористської партії з Римо – Католицькою церквою, автор описує склад католицької громади. На прикладі католицької поправки Дж. Скурра до «Біля про Освіту» 1931 р. автор, спираючись на дослідження британського дослідника П. Катерела, підкреслює, що електорат, католицької релігійної приналежності був для партії дуже важливим, як складова широкої соціальної бази Лейбористської партії.

Ключові слова: Лейбористська партія, Християнський Соціалізм, Англіканська церква, Римо-Католицька церква, «вільні церкви», нонконформізм, робітничий клас.

Інтерес до історії церкви та її впливу на політику (і навпаки) став особливо актуальним в сучасному українському суспільстві. На прикладі Великої Британії ми спробуємо розглянути як релігійна приналежність виборців впливала на вибір партійних кандидатів в країні протягом першої третини XX століття.

Серед загальних англомовних праць з історії церкви у Великій Британії, які розглядають історію церкви і суспільно-політичні проблеми XIX-XX століть варто відзначити роботи К. Інгліса [11], А. Хастінгса [9] та Дж. Махіна [12].

Відносини Лейбористської партії з нонконформістськими церквами досліджували Р. Вермут [17], Пітер Катерел [5], [6], Дж. Обелкевіч [14] та ін. Особливу увагу проблемам католицького робітничого класу та його підтримки Лейбористської партії приділено в статті П. Дойла [8].

Лінда-Мері Паркер досліджувала вплив колишніх військових капеланів Англіканської церкви на британське суспільство в міжвоєнний період [15].

В українській історіографії на сучасному етапі свого розвитку спеціального дослідження поки що не має.

У статті автор поставила перед собою завдання проаналізувати відносини між Лейбористською партією і Християнськими церквами у Великій Британії в першій третині XX ст. (Англiканською Церквою, Римо-Католицькою Церквою і Нонконформістськими деномінаціями). Дослідити як склалися відносини між Лейбористською партією і духовними лідерами церков, між звичайними людьми, які належали до цих деномінацій і тими англіканцями, нонконформістами чи католиками, які були активними діячами в Лейбористській партії протягом 20-х рр. XX ст. Автор робить спробу дослідити вплив цих відносин на результати виборів і розвиток партії. Одним із завдань є з'ясувати ставлення представників «вільних церков» до Лейбористської партії і визначити вплив релігійної приналежності членів Лейбористської партії на передвиборчі програми та як втілювалися у життя ці програми під час перебування партії при владі.

Вивчаючи поставлену проблему необхідно звернути увагу на те, що міжвоєнний період характеризується зниженням впливу Ліберальній партії, традиційного союзника нонконформістських («вільних») церков та посиленням Лейбористської партії. Поступово збільшуючи кількість своїх індивідуальних і корпоративних членів, Лейбористська партія змогла стати партією національного рівня і протягом останніх 100 років була і є головним конкурентом Консервативної партії. Дійсно, маючи велику кількість асоційованих членів, тред-юніонів, соціалістичних товариств, молодіжних і жіночих рухів, партія намагалася зберегти і посилити свої позиції, знаходячи шляхи зближення з кожною складовою свого потенційного електорату, і релігійний фактор також мав тут велике значення.

Ще з часів середньовіччя у Великій Британії історично склалися дві християнські традиції: католицька і протестантська. В епоху Реформації в країні поширюється протестантизм. Державною церквою у Великій Британії є Англіканська церква. Утворена згори Англіканська церква затвердилась як серединна, з католицькими і протестантськими традиціями. Подібно до католицької вона зберігає єпископат, інститут чернецтва, символи віри, разом з

тим, поєднує католицький догмат про рятівну силу церкви з протестантським, де порятунок людини залежить від особистої віри. Як наслідок в Церкві Англії простежується течія: «високої церкви», яка тяжіє до католицизму (англокатолики) та «низької церкви», яка в більшій мірі дотримується принципів протестантизму (євангелісти). Існує і проміжна течія, представлена «широкою церквою» [2, с. 212].

До кінця XVII ст. згідно законодавству жодна конфесія окрім Церкви Англії не могла функціонувати на теренах королівства. Можна сказати, що в політичній сфері нація була представлена Парламентом, а в духовній – Церквою Англії. Необхідно враховувати, що після відокремлення від держави Англіканської церкви Уельса у 1920р., Церква Англії, як державний інститут функціонує тільки на території Англії. Проте, де факто її вплив поширюється на всі англіканські церкви Сполученого королівства та їх прихожан. Національну Пресвітеріанську Церкву Шотландії (Церква Шотландії), а також особливий статус церкви в Ольстері в статті автор не розглядає.

У результаті міжконфесійної боротьби, позбавленими громадянських і політичних прав опинилися ті протестантські конфесії, які не підтвердили свою приналежність державній церкві. Їх називають нонконформістами, диссентерами чи «вільними церквами». До останніх з 1785 р. відносять і методистів [2, с.113].

З розвитком капіталізму, політизацією суспільства, відбулося поступове зрівняння статусу віруючих всіх конфесій, але державний статус і в XX ст. забезпечував Англіканській Церкві ряд переваг, а саме: володіння великими земельними ділянками, зв'язок з короною, присутність в Палаті Лордів англіканських єпископів і контроль за початковою і частково вищою освітою [1, с. 214]. Все це говорить про те, що Англіканська Церква мала великий авторитет і вплив на суспільство. Крім того, налагодження тісної співпраці лейбористів з Англіканською церквою, було пов'язано з міцними впливами ідей християнського соціалізму всередині лейбористської партії. Проповідницька діяльність служителів церкви сприяла збільшенню підтримки

Лейбористської партії серед населення і допомагало партії збільшувати кількість своїх прихильників.

Окрім впливу ідей християнського соціалізму, іншим важливим джерелом впливу на лейбористський рух на початковому етапі були протестантські «вільні церкви». Розглядаючи як склалися відносини Лейбористської партії з представниками «вільних церков», необхідно зазначити, що до «вільних церков» або нонконформістів ми відносимо такі протестантські деномінації як методисти, конгрегаціоналісти, баптисти, квакери, Армія Спасіння, та деякі інші релігійні товариства. Всі ці деномінації асоціювалися виключно з Ліберальною партією і мали анти англіканську позицію, оскільки англіканство асоціювалось з «високою церквою», і представництвом привілейованих класів.

До 20-х рр. XX ст. приблизно 60 відсотків населення Англії та Уельсу були англіканцями, тобто вінчали і хрестили своїх дітей в англіканських храмах. Близько 15 відсотків мешканців були членами «вільних церков» і 5% католиками. Більше 15 відсотків громадян Англії та Уельсу до релігії відносились прохолодно і церкву не відвідували [1, р. 216].

Аналізуючи ситуацію, яка склалася на поч. XX ст. можна сказати, що округи, які опинились в зоні впливу англіканства, як правило, віддавали свою підтримку Консервативній партії. Англіканська Церква усвідомлюючи свої інтереси, в умовах конкуренції з нонконформістами і римо-католиками, намагалась відстояти свій національний статус. Цікаво, що у проповідях і церковних памфлетах ще в період з 1857 по 1861 рр. теза про те, що Англіканська церква, як церква нації несе особливу відповідальність за те, щоб привести маси до поклоніння була дуже популярною [11, р. 23]. У 1880-х роках англіканські священики висловлювали свої думки щодо необхідності підвищення впливу церкви на широкі верстви населення. «Якщо ми в Церкві Англії не будемо займатися з масами, – було сказано на церковному конгресі у 1880р., – то маси займуться нами. Що стосується нашої організації зараз, то ми залежимо від всенародного голосування країни» [11, р. 34]. І дійсно,

Англiканська церква намагалась збільшити вплив на мiських робiтників у своїх приходах, надаючи грошову допомогу нужденним, організовуючи спеціальні служби для бідноти, так звані «служби для тих, хто в лахміттях» в залах і аудиторіях [11, р. 20]. Люди, які не мали пристойного одягу, не відвідували ексклюзивно збудовані каплиці [11, р. 20]. Тому Церква намагалась їм у цьому допомогти. Церковні уповноважені допомагали також підтримувати старі і нові церковні будівлі в робітничих приходах. Це була постійна необхідна допомога без якої церковна проповідь була б менш ефективною. Разом з тим, важливо підкреслити, що Англiканська церква мала особливі труднощі по євангелізації робітничого класу оскільки сама церква асоціювалась з урядом, і класами, які керують [11, р. 9].

Після Першої світової війни все більше пастирів як англiканської церкви, так і «вільних церков» усвідомили свою слабкість у виконанні своїх зобов'язань перед бідними. Так звані «контужені падре», яки пройшли всі складнощі війни разом зі своїми прихожанами, і тими, хто були християнами, але церкву не відвідували, змогли налагодити з ними дружні відносини і намагалися звільнити церкву від елітизму і снобізму [15, р. 31].

Фахівець з історії церкви і її відносин з робітничим класом, Кеннет Інгліс зазначає, що робітничий клас в сер. ХІХ ст. майже не відвідував церкви. Самим низьким було відвідування церков в Лондоні та інших крупних промислових містах таких як Бредфорд та Лідс [11, р. 1]. Саме в Лондоні соціалістично-робітничий рух був найбільш секулярним. Це пояснюється тим, що велике місто пропонувало широку палітру дозвілля, що між вибором відвідати в неділю церкву чи, наприклад, кіно, обирали, як правило, кіно. Гостро стояло питання з вживанням алкоголю і азартними іграми. В кожній з зазначених церков були запроваджені дії по вирішенню соціальних проблем робітництва. Це були какао-клуби, товариства стриманості, намагалися скасувати недільні сеанси кіно. Однак, були і ті, хто намагався використовувати такі місця проведення дозвілля, як театр і кіно для наповнення їх християнською тематикою.

Кращою була ситуація в сільськогосподарських місцевостях. Проте переїжджаючи в місто мешканці сіл отримували нове оточення, в якому можливо було і не відвідувати церкву в неділю. Це було проблемою, бо впливові політики надавали велике значення Недільному відвідуванню церкви, де після служби, за трапезою релігійної громади, спілкувались на різні теми, включаючи і політику [1, р. 210].

Так, в Бредфорді було запроваджено «Індустріальну неділю», схожі події відбувалися і в Глосестері. В Кардіф однією з важливих ознак діяльності Лейбористської партії були добре відвідувані конференції, де з 1921 р. з'явився Церковно-трудоий комітет, очолений вікарієм Кардіфа. Крістофер Ховард відмічає важливу підтримку Лейбористської партії біля 500-ми кліриками Англіканської церкви та їх сестрами церквами Шотландії та Уельсу. Як, зазначав Архієпископ Ланг, це (підтримка партії церквою) була одна з найбільш значущих подій в післявоєнній історії [10, с. 69].

Така підтримка церкви особливо була корисною в сільських місцевостях, де позиції лібералів і консерваторів були міцнішими за лейбористські. Це пояснюється тим, що до 1926 р. лейбористи не мали офіційної сільськогосподарської програми [4, с. 86]. Місцеві осередки партії використовували позитивне ставлення приходських священників для підтримки авторитету лейбористів серед населення. Зокрема позитивне ставлення англіканських священників до Лейбористської партії, таких як Кенон Ф. Л. Доналдсон і Дж. М. Девідсон було дуже цінним особливо у місцевості фермерських поселень Пітерборо [10, р. 71].

По закінченню війни все більше священників Англіканської церкви починали підтримувати Лейбористську партію. Зокрема, яскравий приклад Конрада Ноеля, вікарія Сакстеда (Ессекс), який у своїй книзі «Що таке Лейбористська партія і чого вона хоче», у восьмій главі «Церква і Лейбористські потреби» стверджує що сотні священників, хто і не мріяв голосувати за офіційну Ліберальну партію, зараз підтримують соціалістів, лейбористів чи навіть ліберал-колективістів... [13, р. 104]. Єпископ Пітерборо

стверджував, що більша частина духовенства голосує за Лейбористську партію. Але його публічна підтримка Лейбористської партії була, як виняток, серед англокатоликів Східного Мідлендсу [10, р. 69]. Тут лейбористи ще не мали необхідно впливу.

Відносини між лейбористським рухом і Церквою Англії у повоєнні роки пов'язані з діяльністю руху «за Життя і Свободу» заснованого Віл'ямом Темплом, Альбертом Менсбриджем, Х. Р. Л. Шепардом та іншими англіканцями, багато з яких були капеланами у військах під час Першої Світової війни. Р. Тоуні та В. Темпл, які у 1918 р. вступили до лав Лейбористської партії були ідейними засновниками її соціальних і моральних реформ. Рух «за Життя і Свободу» посилювався в 20-х рр. ХХ ст. Найбільш значущим було проведення міжконфесійної конференції з Християнської політики, Економіки, Громадянської позиції (англійською Сорес) у Бірмінгемі у квітні 1924р. По суті це було об'єднання християнських соціалістів, освічених педагогів-теоретиків і екуменістів. В подальшому це об'єднання позитивно впливало на міжконфесійний діалог, сприяло організації конференцій, видавало велику кількість літератури та підтримувало подальші дослідження [12, р. 20].

Цікавим є приклад В. Темпла, який обіймав посаду архієпископа Йорського (1929 – 1942). Завдяки його діяльності Церква Англії зіграла позитивну роль в подоланні впливів фашистських організацій в Британії та підготовки суспільства до реформ, втіленими у життя лейбористськими урядами післявоєнного часу на чолі з Клементом Етлі [1, с. 239]. Необхідно зазначити, що з боку церкви, крім агітаційної підтримки у проповідях, була і підтримка справами. Зокрема, настоятель Абердінського собору в Лондоні, дозволив розвісити передвиборчі плакати Лейбористської партії. [1, с. 239]. А ті священики, які не мали лейбористських кандидатів в своїй місцевості підтримували Лейбористську партію листами та статтями в пресі [13, р. 104]. Тут, варто згадати лист Дж. Рамзі Макдональда до священика Англіканської церкви Конрада Ноеля про те, що він (Дж. Рамзі Макдональд), без сумніву,

визнавав велику підтримку, яку надали священики, які з симпатією ставилися до соціалізму, під час виборів [13, р. 106].

Але поступово відносини між Англіканською Церквою і Лейбористською партією змінюються. Загострення відносин між партією і церквою відбулось на фоні того, що уряд Дж. Р. Макдональда відмовлявся визнавати факт гоніння християн більшовиками в СРСР в 20-х роках. А після Всезагального страйку травня 1926 р. ці відносини ще більш ускладнилися [10, р. 69]. В. Темпл закликав до мирного вирішення конфлікту, проте в церковних колах були побоювання, що соціалістичний рух може набути революційного і антиклерикального характеру.

І дійсно, були і ті, хто був незадоволений Англіканською церквою та соціальною політикою, яку церква підтримувала, заперечуючи прагнення робітничої людини до покращення умов свого життя і праці. Вони знайшли своє місце в Лейбористській Церкві (заснованій Дж. Тревором і при підтримці К. Харді), Етичній Церкві (за підтримки Дж. Рамзі Макдональда), Армії Спасіння (заснована Уільямом Бутом) та деяких інших релігійних товариствах [18, р. 238]. Всі ці організації відреагували на те, що наприкінці XIX ст. робітники залишались без підтримки церкви, оскільки Англіканська церква ідентифікувалась з Консервативною партією і в суперечливих питаннях між працедавцем і робітниками підтримувала і захищала інтереси більш заможних працедавців. Вислів К. Харді, який регулярно виступав в Лейбористській Церкві ще у 1890-х рр., що багаті і середні класи анексували Ісуса, яскраво відображають почуття незаможних робітничих верств населення напр. XIX на поч. XX ст. [18, р. 241].

Налагодження тісної співпраці лейбористів з Англіканською церквою, було пов'язано з міцними впливами ідей християнського соціалізму всередині лейбористської партії. Ф. Д. Морріс, Дж. Ледлоу, Ч. Кінгслі були засновниками християнського соціалізму у Великій Британії сер. XIX ст. Вони намагалися використовувати християнські принципи моралі та справедливості для вирішення соціальних проблем. Християнські соціалісти наприкінці XIX

століття намагалися змінити сприйняття англіканської церкви, як представниці еліт, і стали за словами Ф. Д. Моріса «медіаторами між молодого Англією середніх і вищих верств населення і робітниками та намагались звільнити християнство від того, що Моріс називав «кастовою мораллю» [11, р. 19]. Гільдія Св. Метью та Християнській Соціальний Союз були соціалістичними товариствами пов'язаними з діяльністю священиків Англіканської Церкви.

Варто підкреслити, що Християнські соціалістичні гілки вже існували в межах інших церков. Наприклад, Соціалістичне Квakerське Товариство, Римокатолицьке Соціалістичне товариство. На відміну від континентального соціалізму, британський соціалізм не мав антирелігійного характеру. Тут необхідно зазначити, що з часів Жовтневого перевороту 1917 р. більшість соціалістичних режимів побудовано на марксистських доктринах і мали чіткий антирелігійний характер. Хоча секулярний, чи антирелігійний соціалізм був виключенням, а релігійний соціалізм до подій жовтня 1917 р. – популярним [16].

У Великій Британії континентальний соціалізм не набув широкого визнання, тому що він конфліктував з релігійними віруваннями більшості робітництва та його лідерів. Тому, кожна спроба зрозуміти Лейбористський рух у XX ст. повинна враховувати зв'язки, що історично існували між Християнством і Соціалізмом в Британії [19, р. 355].

Говорячи про вплив нонконформізма на Лейбористську партію, слід наголосити, що нонконформізм виховував майбутніх партійних лідерів. Такі відомі лейбористи, члени Лейбористських урядів, як Артур Гендерсон, Філіп Сноуден та А.В. Александр були членами «вільних церков». Джеймс Рамзі Макдональд, перший Прем'єр міністр від Лейбористської партії наголошував що Нонконформізм, «готує наших ораторів з їх кафедр і моделює наших відданих працівників в їх Недільних школах» [19, р. 205]. Артур Гендерсон, лідер партії і член лейбористських урядів (методист) писав у 1929 р.: « Це беззаперечний факт, що більшість членів Парламенту від Лейбористської партії в будь який час за останні 25 років перейшли в сферу своєї активності завдяки

недільним школам, біблійським курсам, товариствам стриманості чи кафедрам (проповідницьким) [18, р. 212]. Тобто, ми бачимо, що партійні керівники Лейбористської партії були не ортодоксальними християнами, а виховувалися і сформувалися під впливом «вільних церков».

Пітер Каттерал подає статистичні дані релігійного походження міжвоєнної Лейбористської партії, які підтверджують вищезазначені слова лейбористських лідерів. Він стверджує, що близько половини членів Парламенту від Англії і Шотландії були нонконформістами і менше ніж 10% нерелігійні [18, р. 213].

Таким чином, кількість індивідуальних нонконформістів, які були активними і впливали на партію міжвоєнного періоду був значним. При цьому лейбористські депутати, «члени вільних церков» зробили важливий внесок в розвиток і ідеали Лейбористської партії. Але все ж таки, нонконформізм залишався головним представником лібералізму. Лише одна з трьох нонконформістських каплиць підтримувала лейбористів [18, с. 218]. Більшу підтримку лейбористам надавали Квакери, завдяки пацифістській позиції, яку обстоювали лейбористські лідери протягом Першої світової війни [18, с. 218]. Підраховано, що на 1926 р. близько половини квакерів голосували за лейбористів [18, с. 218].

Статистичні дані надані П. Катерелом про географічне розподілення нонконформізму у 1922 р. згідно з кількістю місць, отриманими лейбористами в Парламенті, свідчать про те, що там де виборці були переважно нонконформістами, лейбористи мали меншу кількість мандатів у порівнянні з лібералами. І що лейбористи мали кращі результати там, де нонконформізм був найменш поширеним [5, р. 678]. Тому можна зробити висновок, що суттєвої електоральної підтримки нонконформізм лейбористам не надав, його головним внеском в успіхи Лейбористської партії було надання успішних кандидатів і церковне виховання провідних діячів лейбористського руху міжвоєнного періоду.

Розглядаючи відносини Лейбористської партії з християнськими церквами треба відзначити і налагодження зв'язків з Римо-католицькою Церквою. У Великій Британії Римо-Католицька церква представлена трьома групами. До першої відносять традиційні (recusant) католицькі родини, які нараховували близько 50 тисяч людей і, які сповідували католицизм ще з XVI ст. Другу групу представляють ірландські переселенці та їх нащадки, які осідали в таких містах як Лондон, Ліверпуль, в так званих «бавовняних» і портових містах. Третя складова, це навернені, головним чином, з Англіканства, тобто ті, хто перейшов з Англіканської Церкви до Католицької.

Звернемо увагу, що Католицька громада, була представлена майже у всіх соціальних верствах суспільства, а головним чином, ірландськими переселенцями та їх нащадками. Ірландські іммігранти-католики, а не наверненні у католицизм з інших віросповідань, зробили англійський католицизм чисельно помітним. Реформа по емансипації католиків 1829 р. стала можливою завдяки критичному стану в Ірландії, де більшість населення сповідувала католицизм [1, с. 213].

Однак історична ненависть до Риму, зберігалась на всіх соціальних рівнях, а несприятливе ставлення до ірландців серед робітників залишалось дуже поширеним через конкуренцію в працевлаштуванні. Кількість католиків в Англії та Уельсі коливалась у 1880-х рр. від 1 млн. майже до 1,7 млн. осіб [11, р.173]. Якби не хвиля зменшення релігійності, яка охоплювала, головним чином чоловіків, чисельні показники були б ще більшими. З іншого боку, багатодітність серед католицьких родин робітничого класу призвела до збільшення долі католиків в Англії в XIX ст. [11, р. 173].

Після 1921р., лейбористам вдалося заручитися підтримкою великої частини робітничого класу католицького віросповідання. Крім того, Джеймс Рамзі Макдональд перед виборами 1929 р. особисто відвідував ряд католицьких околиць Шотландії [3, с. 17].

Партійну поведінку представників Лейбористської партії прихильних, головним чином до нонконформізму, цікаво презентує Пітер Каттерал на

прикладі щодо голосування католицької поправки Дж. Скурра до Біля «Про освіту 1931 р.» Альбер Лоу, як вірний нонконформіст проголосував проти поправки не дивлячись на обіцянки католицьким виборцям свого округу на попередніх виборах. Ніхто з 4 депутатів від Лейбористської партії Бредфорда не був католиком – двоє дійсно належали до нонконформістів, все ж таки три, проголосували проти свого уряду і за поправку. Тільки сер Норман Енджел, який виступав від округу з найменшою приналежністю виборців до католицької церкви, проголосував за уряд і проти поправки. Вільям Ліч, який не входив до будь якої церкви, балотувався від Бредфорд Сентраль – підтримав поправку. Факт, що декілька нонконформістів, які балотувалися від інших округів в Ланкаширі, Йоркширі, чи Лондонському Іст Енді, включаючи міністра конгрегаціоналістів Гордона Ланга, який також підтримав поправку, демонструє, що переваги католицької підтримки були оцінені не тільки в Бредфорді. Що, навіть особиста ворожість до католицизму представників Парламенту прихильних до нонконформізму, не завадила підтримати католицьку поправку Дж. Скурра заради збереження своїх мандатів в католицьких округах. Особливо ця підтримка була важливою в Ліверпулі. Цікаво, що навіть єдиний кандидат-нонконформіст від Лейбористської партії Ліверпуля підтримав поправку не дивлячись на глибоку ворожість до католицизму, властиву багатьом примітивним методистам в Ліверпулі. Переконлива більшість депутатів нонконформістів від Лейбористської партії приєдналася до нього і підтримали католицьку поправку Дж. Скурра.

Таким чином, відносини Лейбористської партії з Християнськими Церквами у Великій Британії були важливим елементом електоральної політики партії на початку XX ст. Після закінчення Першої світової війни все більше священиків християнських церков починають уважніше ставитись до соціальної нерівності в Британському суспільстві. Після виборчої реформи 1918 р. збільшується кількість голосуючих, впливається значний відсоток виборців робітничого походження, що позитивно вплинуло на посилення Лейбористської партії в британській політичній системі.

Ідеологічне підґрунтя Християнського соціалізму в Лейбористській партії сприяло налагодженню відносин з Англіканською Церквою. Церковні діячі підтримували партію в проповідях і пресі. Особливо важливою стала підтримка англіканських священиків в сільській місцевості, де успіхи партії були порівняно незначними.

Зниження популярності Ліберальної партії серед представників «вільних церков», пояснює їх «трансфер» до лейбористів. В той же час перебування у коаліції з консерваторами, підштовхнули перехід частини членів Ліберальної партії до Англіканської церкви і Консервативної партії. Якщо говорити про нонконформістів, то їх внесок, головним чином був на рівні індивідуального членства в лавах партії багатьох помітних членів тред-юніонів, Парламенту, а з 1923 р. і першого лейбористського уряду, 1929 р. – другого лейбористського, і коаліційного уряду 1931 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Великобритания: эпоха реформ / под ред. А. А. Громыко. – М.: Издательство «Весь мир», 2007. – 536 с.
2. Ревуненкова Н. В. Протестантизм / Н. В. Ревуненкова. – М.–СПб.: «Издательский дом Питер», 2007. – 224 с.
3. Сарне Л. Робітнича партія Англії і релігія / Л. Сарне. – Харків-Київ: Державне видавництво «Пролетар», 1931. – 83 с.
4. Суслопарова Е.А. Эволюция лейбористской партии Великобритании во второй половине 20-х гг. XX века / Е. А. Суслопарова. – Москва: издательство Московского университета, 2007. – 364 с.
5. Catterall P. Morality and Politics: The Free Churches and The Labour Party Between The Wars/ P. Catterall //The Historical Journal. – 1993. – 36, № 3. – P. 667 – 685.
6. Catterall P. Labour and the Free Churches, 1918 – 1939: Radicalism, Righteousness and Religion [Electronic Resource] / P. Catterall. – London: Bloomsbury, 2016. – 336 p. – Mode of Access:

https://books.google.com.ua/books?id=J51WDgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false – Last Access: (01.02.2019). – Title from the Screen.

7. Cook C. The Longman Handbook of Modern British History, 1714-2001 / C. Cook, J. Stevenson. – London: Longman, 2001. – 506 p.

8. Doyle P. Religion, Politics and the Catholic Working Class [Electronic Resource] / P. Doyle // New Blackfriars. – 1973. – № 54(636). – P. 218-225. – Mode of Access: <http://www.jstor.org/stable/43245935> – Last Access: (01.02.2019). – Title from the Screen.

9. Hastings A. A. History of English Christianity. 1920 – 2000 [Electronic Resource] / A. Hastings. – Lnd: SCM Press, 2001. – 720 p. – Mode of Access: <https://www.questia.com/library/journal/1P3-822928741/a-history-of-english-christianity-1920-2000> – Last Access: (01.02.2018). – Title from the Screen.

10. Howard C. Expectations Born to Death: Local Labour Party Expansion in the 1920s / C. Howard // The Working Class in Modern British History. – Cambridge: Cambridge U. P., 1983. – P.65-81.

11. Inglis K. Churches and the Working Classes in Victorian England [Electronic Resource] / K. Inglis. – Lnd – N.Y: Routledge, 2007. – Mode of Access: <https://play.google.com/books/reader?id=BelXAQAAQBAJ&pg> Last Access: (01.02.2018). – Title from the Screen.

12. Machin G.I.T. Churches and Social Issues In The Twentieth Century Britain [Electronic Resource] / G. I. T. Machin. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – 273 p. – Mode of Access: https://books.google.com.ua/books?id=6gKXGDF9310C&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false – Last Access: (01.02.2018). – Title from the Screen.

13. Noel C. The Labour Party What It Is and What It wants / C. Noel. – Lnd.,1906

14. Obelkevich J. Religion and Rural Society South Lindsey, 1825 – 1875 [Electronic Resource] / J. Obelkevich. – Lnd.: Clarendon Press, 1976. – 353 p. –

Mode of Access:
<https://books.google.com.ua/books?id=55vYAAAAMAAJ&q=Obelkevich+religion+and+rural+society&dq=Obelkevich+religion+and+rural+society&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwiz04DR1MDgAhWNposKHRncBFIQ6AEIKTAA> – Last Access:
 (01.02.2018). – Title from the Screen.

15. Parker L. M. Shell-Shocked Prophets: The Influence of Former Anglican Army Chaplains on the Church of England and British Society in the Interwar Years: Phd thesis for the degree of Doctor Philosophy [Electronic Resource] / L. M. Parker; University of Birmingham, 2013. – Mode of Access:
<https://etheses.bham.ac.uk/id/eprint/4495/1/ParkerL13PhD.pdf>

16. Strube J. How socialism helped to seed the landscape of modern religion [Electronic Resource] / J. Strube. – Mode of Access:
<https://aeon.co/ideas/how-socialism-helped-to-seed-the-landscape-of-modern-religion> – Last Access:
 (01.02.2019). – Title from the Screen.

17. Wearmouth R. F. Methodism and the Working class in England, 1800-1850 [Electronic Resource] / R. F. Wearmouth. – Lnd: Routledge, 1936. – 269 p. – Mode of Access:
<https://books.google.com.ua/books?id=XEUiAAAAMAAJ&q=wearmouth+methodism+publishing&dq=wearmouth+methodism+publishing&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjFpv2KwMDgAhVopIsKHVbhBD0Q6AEIZTAI> – Last Access: (01.02.2018). – Title from the Screen.

18. Worley M. (ed.) The Foundation of The British Labour Party: Identities, Cultures and Perspectives, 1900-1939 [Electronic Resource] / M. Worley. – Ashgate, 2009. – 260 p. – Mode of Access:
<https://books.google.com.ua/books?id=Fki0YScKbA8C&printsec=frontcover&dq=labour+party&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwiQ6-vAz8PcAhUB2CwKHZarCJk4ChDoAQhaMAc#v=onepage&q=labour%20party&f=false> – Last Access: 01.02.2019. – Title from the Screen.

19. Worthington Smith R. Religious Influences in the Background of the British Labour Party [Electronic Resource] / R. Worthington Smith // The

Southwestern Social Science Quarterly. – 1957. – № 4 (37). – P. 355–369. – Mode of Access: <https://www.jstor.org/stable/42880255> – Last Access: (10.02.2019). – Title from the Screen.

References:

1. Gromyko, Al. A., Babynina, L. O., Kapitonova, N. K., Ostapenko, H. S., Peregudov, S. P., Stepanova, N. M., Khesin, Ye. S. (2007) *Velikobritaniya: epokha reform*. Moskva: Isdatelstvo «Ves mir».
2. Revunenkov, N. V. (2007). *Protestantizm*. Moskva – Spb.: «Izdatel'skij dom Piter».
3. Sarne, L. (1931). *Robitnycha partiya Anhliyi i relihiya*. Xarkiv-Kyyiv: Derzhavne vydavnytvo «Proletar».
4. Susloparova, E.A. (2007). *Evolycyya lejborystskoj partyy Velykobrytanyy vo vtoroj polovyne 20-x hh. XX veka*. Moskva: yzdatel"stvo Moskovskoho unyversyteta.
5. Catterall, P. (1993). Morality and Politics: The Free Churches and the Labour Party between the Wars. *The Historical Journal*, 36 (3), pp. 667- 685. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/2639783>
6. Catterall, P. (2016). *Labour and the Free Churches, 1918 – 1939: Radicalism, Righteousness and Religion*. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=J51WDgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
7. Cook, C. & Stevenson, J. (2001). *The Longman Handbook of Modern British History, 1714-2001*. London: Longman
8. Doyle, P. (1973). Religion, Politics and the Catholic Working Class. *New Blackfriars*, 54(636), pp. 218-225. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/43245935>
9. Hastings, A. A. (1986). *History of English Christianity. 1920 – 1985*. Retrieved from <https://www.questia.com/library/journal/1P3-822928741/a-history-of-english-christianity-1920-2000>

10. Howard, C. (1983). *Expectations Born to Death: Local Labour Party Expansion in the 1920s*. In Pelling, H. (ed.) *The Working Class in Modern British History* (pp. 65 – 81). Cambridge: Cambridge U. P.

11. Inglis, K. (2007). *Churches and the Working Classes in Victorian England*. Retrieved from play.google.com/books/reader?id=BelXAQAAQBAJ&pg

12. Machin, G. I. T. (1998). *Churches and Social Issues In The Twentieth Century Britain*. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=6gKXGDF9310C&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

13. Noel, C. (1905). *The Labour Party What It Is and What It wants*. Lnd.

14. Obelkevich, J. (1976). *Religion and Rural Society South Lindsey, 1825 – 1875*. Retrieved from <https://books.google.com.ua/books?id=55vYAAAAMAAJ&q=Obelkevich+religion+and+rural+society&dq=Obelkevich+religion+and+rural+society&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwiz04DR1MDgAhWNposKHRncBFIQ6AEIKTAA>

15. Parker, L. M. (2013). *Shell-Shocked Prophets: The Influence of Former Anglican Army Chaplains on the Church of England and British Society in the Interwar Years* (Doctoral dissertation) Retrieved from University of Birmingham <https://etheses.bham.ac.uk/id/eprint/4495/1/ParkerL13PhD.pdf>

16. Strube, J. (Nov. 2017). *How socialism helped to seed the landscape of modern religion*. Retrieved from <https://aeon.co/ideas/how-socialism-helped-to-seed-the-landscape-of-modern-religion>

17. Wearmouth, R. F. (1936). *Methodism and the Working class in England, 1800-1850*. Retrieved from <https://books.google.com.ua/books?id=XEUiAAAAMAAJ&q=wearmouth+methodism+publishing&dq=wearmouth+methodism+publishing&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjFpv2KwMDgAhVopIsKHVbhBD0Q6AEIZTAI>

18. Worley, M., Taylor, R., Crompton, G., Taylor, A., Wrigley, C., Cohen, G., L. (2009). *The Foundation of The British Labour Party: Identities, Cultures and Perspectives, 1900-1939*. Retrieved from

<https://books.google.com.ua/books?id=Fki0YScKbA8C&printsec=frontcover&dq=labour+party&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwiQ6-vAz8PcAhUB2CwKHZarCJk4ChDoAQhaMAc#v=onepage&q=labour%20party&f=false>

19. Worthington Smith, R. (1957). Religious Influences in the Background of the British Labour Party. *The Southwestern Social Science Quarterly*, №37(4), 355-369. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/42880255>

Olha Buturlimova,

Post-graduate student, Faculty of History,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

RELATIONS BETWEEN LABOUR PARTY AND CHRISTIAN CHURCHES IN ENGLAND AT THE END OF XIX – THE FIRST THIRD OF THE XX CC.

The article traces the responses of the Church of England, Roman – Catholic Church and “free churches” on the development of the Labour Party. The author underlines that Labour party was assisted by those Christian churches. It is mentioned also that Labour Church and Ethic Church as Labour supporters too.

The article touches upon such problems as social inequality in British society, secularization of the working class in urban cotton towns and ports. Anglican Church’s help to the low-income working class is investigated also.

The author underlines that British Labour party was deeply influenced by Christian Socialism so it made its relations with Church of England closer. Chaplains supported the Labour party in their sermons, letters and church press. Such favour was especially crucial in rural areas where Labour party had lower election results in comparison with Liberal and Conservative parties.

The author analyses contribution of the “free churches” to the development of the Labour party. It is widely recognized that “free churches” are identified as traditional ally of the Liberal party. The author confirmed that “free churches” did

not give wide electoral support to the Labour party but gave considerable amount of candidates who were active in trade unions, local Labour parties and in the British Parliament.

The author also considers that the Roman – Catholic communities mainly represented by Irish immigrants and their descendants as an important part of the wide social base of the Labour Party.

The author comes to conclusion that strong ties between Christian churches and the British Labour party help us to explain its program and election successes in the first third of the XX century.

Keywords: *Labour Party, Christian Socialism, Church of England, Roman – Catholic Church, "free churches", Nonconformity, working class.*

Надійшла до редколегії 10.03.2019.

УДК 94(5):930.23“17”А.Анкетіль-Дюперон

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.121-140>

Андрій Чалий,

магістр історії,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

Олександр Іванов,

кандидат історичних наук, доцент,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

ОЧИМА ЄВРОПЕЙЦЯ: ВІЗІЯ СХОДУ В ПРАЦІ АВРААМА АНКЕТІЛЬ-ДЮПЕРОНА «СХІДНЕ ЗАКОНОДАВСТВО»

***Анотація.** Стаття присвячена аналізу поглядів одного із засновників французького сходознавства Авраама Анкетіль-Дюперона, викладених в праці “Східне законодавство”. Праця створена на основі спостережень автора у ході його перебування в Індії та аналізу ним текстів європейських мандрівників, які по-новому сприймалися та оцінювалися автором. Автор критикує усталену на той час концепцію “східного деспотизму” як культурно-цивілізаційного типу суспільства, протилежного європейському.*

На прикладі Османської імперії, Персії та Індії (Держава Великих Моголів), Дюперон викладає свою інтерпретацію соціальних відносин та стану законодавства на Сході. На його думку, в усіх трьох країнах існує писане право, яке регламентує суспільне життя, існує приватна власність, яка може продаватися й купуватися, успадковуватися (право спадкування мають і чоловіки й жінки) і відчужується винятково як покарання за злочин проти держави. Різні види господарської діяльності на Сході супроводжуються угодами, які в письмовій формі укладають обидві сторони, а релігійна приналежність не має принципового значення в економічному житті. Монарх та урядовці підкоряються цілому ряду писаних та неписаних правил, які

регламентують їхню діяльність, а при порушенні володарями цих правил, суспільство має законне право скинути правителів як узурпаторів та негідних займати такі посади. Дюперон також констатує, що так звана «східна деспотія» не є постійною і універсальною формою правління для східних суспільств, а виникає лише в кризові моменти надлому існуючих соціальних порядків. При налагодженні внутрішнього життя – зникає й сама «східна деспотія».

Вказані характеристики слугують антитезою до пануючих у XVIII столітті уявлень про Схід, створених перш за все філософами (в першу чергу Монтеस्क'є в його знаменитій праці «Про дух законів») та мандрівниками (Берн'є «Звіт про подорож до Індій»), які робили висновки про східні суспільства, базуючись на упереджених, неточних та хибних поглядах, що стало зручним виправданням для подальшого проникнення європейців на Схід та контролю над ним. Таким чином Дюперон наголошує на типологічній подібності рис Сходу і Заходу, особливості яких варіюються від географічного, історичного та соціального контекстів.

Ключові слова: східний деспотизм, орієнталізм, сходознавство, історіографія, Анкетіль-Дюперон, Схід.

Праця французького лінгвіста й історика Авраама Анкетіль-Дюперона “Східне законодавство” (“Legislation orientale”) належить до перших паростків європейського сходознавства. Вона є працею-відповіддю, у якій автор непрямо звинуватив одного із найвідоміших діячів французького Просвітництва Шарля-Луї Монтеस्क'є у механістичному перенесенні західних забобонів і стереотипів на сприйняття та змалюванні східних суспільств як варварських і примітивних і ще не пряміше – у виправданні західного колоніалізму в праці «Про дух законів» [3, с. 88].

Постать самого Анкетіль-Дюперона є парадоксальною в сучасній історіографії. Начебто й відомий, але будь-якої повної характеристики його як особистості й дослідника за межами енциклопедичних статей важко знайти.

Показово, що у вітчизняній історіографії практично немає навіть згадок про нього. Краща ситуація в зарубіжній історіографії, де йому присвячено низку біографічних досліджень монографічного характеру. Одне з перших належить перу його брата Луї-П'єра й здійснене одразу по смерті Анкетіля. Пізніше – від початку XIX століття й до нашого часу – було опубліковано ще ряд досліджень [23].

Також його науковий внесок оцінюється в низці праць, які власне не ставлять за мету проаналізувати доказову базу “Східного законодавства”, а розглядають окремі аспекти загальної методології Дюперона чи його емпіричних досліджень у галузі релігієзнавства чи перекладацької діяльності [11, с. 10]. В межах української та загалом пострадянської історіографії він назагал відомий як “...видатний індолог та іранолог” й першовідкривач, перекладач та коментатор, а в деяких випадках і як переповідач Авести й Упанішад [8, с. 63]. Лише академік Євген Тарле згадував Дюперона в руслі досліджень територіальних завоювань європейців в Азії із безперечною опорою на його праці, навіть безпосередньо цитуючи «Східне законодавство», але без жодного посилання [10, с. 310-312]. Ще в одній новітній статті у галузі політології у декількох реченнях згадано про сходознавчі дослідження Дюперона, зокрема й про його “Східне законодавство”. Але автор не пішов далі цитування вихідних положень даної праці, розміщених на титульній сторінці [2, с. 267]. На цьому фоні серед останніх наукових публікацій позитивно виділяються дві фахові статті Фредеріка Уелена та Сімона Гал’єго Габілондо, у яких зроблено предметний і детальний аналіз “Східного законодавства” [22; 18].

Причин такої дивної байдужості до напрацювань Анкетіль-Дюперона (факсимільні видання якого знаходяться у вільному доступі в мережі Інтернет) можна вказати декілька. По-перше, «це нехтування ним правилами тодішньої історичної науки» [2, с. 267]; по-друге, загальне несприйняття наративу, відмінного від критики Сходу із позицій Заходу; по-третє, найголовнішою причиною є тотальна академічна обструкція Анкетіля-Дюперона французькими

науковцями, пов'язана із сумнівним походженням його публікації й коментаря до Авести – доходило до публічних звинувачень Дюперона в шарлатанстві [4, с. 317-318]. Це впало на сприятливий ґрунт загального страху перед підробками стародавніх джерел серед вченого середовища. Певну роль відіграв і сам факт малозрозумілості й відтак малозначущості Авести для наукової спільноти, яка сприймала її як допоміжне джерело разом із пізнішими пехлевійськими джерелами та античними трактатами, що тривало аж до кінця 1830-х років [7, с. 39]. Ще однією банальною, але надзвичайно дієвою причиною є людський фактор: один із співзасновників індології й санскритології сер Вільям Джонс зумів монополізувати всі знання про літературу й релігію Стародавньої Індії, викладені в його працях, а постать Дюперона стала яскравим втіленням того, як дослідницький потенціал стає жертвою геополітичного розвитку [13, с. 80]. Тим не менш, він вважався першим європейським науковцем, що відвідав Індію не з пустої цікавості чи жаги до пригод, а саме з дослідницькою метою [16, с. III].

Варто побіжно зупинитися на біографії самого Анкетіль-Дюперона. Він народився 7 грудня 1731 року в Парижі, мав брата Луї-П'єра – в майбутньому популярного історика, автора першої його наукової біографії. З дитинства Анкетіль-Дюперон захопився вивченням іноземних мов у Парижі й Утрехті в навчальних закладах, якими опікувалися янсєністи (прихильниками однієї із протестантських течій, достатньо поширеної у Франції), що позначилося на всьому подальшому житті Дюперона. Це посилило релігійні мотиви в наукових зацікавленнях, які проявилися ще під час навчання в Сорбонні і відобразились у стосторінковій праці “Блискучий теолог” (“Le parfait theologien”). Завзяття студента помітив доглядач відділу рукописів Королівської бібліотеки аббат Сал'є.

У той же час Анкетіль зацікавився Індією, прочитавши фрагмент *Vendidad Sade*, і поставив собі за мету дослідити релігію Зороастра, через що записався в солдатський полк, який мав вирушати в Індію, де за протекції колег та адміністрації отримав зарплатню і право вільно пересуватися просторами французьких володінь. Впродовж 1755-1762 років Дюперон подорожує

Індією (основні місця: Чандернагор, Сурат, Варанасі, де вивчав санскрит та перську). 14 березня 1762 році він повернувся до Франції зі 180 рукописами [20, р. 5]. Роком пізніше він був обраний член-кореспондентом Академії надписів і белетристики (Academie des inscriptions et bell-lettres) одночасно із посадою перекладача зі східних мов у Королівській бібліотеці.

Робота із опрацювання та інтерпретації джерел, зібраних в Індії, завершилася в 1771 році виданням “Авести”, що стало першим контактом європейців із східними текстами і на думку Реймонда Шваба «...позначило початок історії мови та історії через мову, що також означало початок всесвітньої історії» [15, с. 3]. Пізніші напрацювання включали “Історико-географічні дослідження Індії” (“Recherches historiques et géographiques sur l’Inde”) 1786 року та “Відносини Індії з Європою” (“L’Inde en rapport avec l’Europe”) 1798 року. У 1802-1804 роках він підготував переклад Упанішад латиною. В останні роки жив самотником на невеличку пенсію і допомогу від вдячних учнів. Помер 17 січня 1805 року [17].

Досліджувана праця “Східне законодавство” була видана в Амстердамі 1778 року і з того моменту перевидавалася лише у 2010 році препринтом видавництвом Kessinger та у 2011 року видавництвом Nabu Press. Не зайвим буде наголосити на відсутності перекладу не тільки українською, але й російською мовами. Вже на титульній сторінці в розгорнутій назві твору Дюперон ставить проблемні завдання у вигляді трьох тез, які він намагається спростувати на прикладі трьох країн – Туреччини, Персії та Індії. Вибір країн є логічним, адже перші дві під боком у Європи, а Індія на момент виходу праці вже активно вивчалася й колонізувалася європейцями, серед яких був і Дюперон.

Ці тези стверджують наступне: 1. Спосіб врядування в цих країнах, який характеризується у працях європейців як “деспотизм”, є абсолютно хибним. 2. У цих країнах існує писане право, що поширюється як на підданих, так і на монарха. 3. У цих країнах існує вільне (невідчужуване) право власності на рухоме й нерухоме майно. Однак попри такі, певним чином радикальні на той

час думки, вчений, хоч і виступав проти розширення заморських володінь в Америці та Африці, тим не менше вважав нормальним присутність французів у факторіях по всій Азії задля протистояння британському впливу, і під час влади Директорії навіть закликав до морської експедиції аби захопити Бомбей. [19, с. 16-18; 1, с. 427-428].

Переходячи до безпосереднього аналізу положень, викладених у праці «Східне законодавство», слід звернути увагу на доказову базу Анкетіль-Дюперона як головного репрезентанта ідеї про хибність концепту «східного деспотизму». Важливою заувагою буде стилістичний прийом, який застосовується автором у процесі всього дослідження. Анкетіль-Дюперон будує свою доказову базу методом від супротивного, цитуючи записи інших авторів стосовно східних країн, аналізуючи їхній зміст та вказуючи, в чому, на його думку, полягає хибність трактування тих чи інших соціальних реалій Туреччини, Персії чи Індії.

Змістовно праця поділяється на три частини, які присвячені винесеним у назві проблемам, що розглядаються згідно із специфікою кожної країни. Вони в свою чергу поділені на секції, що доповнюються конкретними прикладами із життя турків, персів та індійців. Завершують працю авторський довідковий матеріал та уривки із численних документів.

Цікавою є вже авторська присвята «До народів Індустану». Як концептуальна частина твору вона мало що значить, а лише демонструє його прихильність до місцевого населення. Дюперон малює ідеалізований образ Індії, заколисаній кліматом, який забезпечує весь її добробут; він славить оптимальну, на його думку, соціальну систему, яка працює без перебоїв тисячоліттями. Але конфлікти й суперечності призвели до затяжної кризи й розладу ідеальної, на думку дослідника, соціальної організації, якою одразу ж встигли скористатися «...зайди-чужинці, що пристали до ваших берегів, ще більше розпалюють незгоду між вами, привласнили вашу торгівлю й виробництво (мануфактуру), підняли ціни» [12, с. II]. Син питає у вмираючого батька: «...Що вдіяти із цими чужинцями, які завжди глузують з нас, а наша

доля їх абсолютно не цікавить... Вони дивляться з повагою на перуанців та мексиканців, цього ж ми вимагаємо й стосовно Індії...» [12, с. II]. Одночасно Дюперон запевняє індійців, що збереже правду про їхні поневіряння, аби наступні покоління не забували про це [12, с. II].

У передмові Дюперон одразу задає тональність всієї роботи, акцентуючи в дусі Просвітництва, що «...три речі перешкоджають процесу людського пізнання: грубе невігластво, певні релігійні чи політичні інституції та самовпевнена наука». Далі він порівнює (знову ж у руслі просвітницьких теорій про градацію суспільного розвитку від простої до складної форми соціумів) готтентотів, черемисів (сучасних марійців), японців та ірокезів, «...знання яких формується через просте споглядання природи, і які не мають інших кліматичних чинників, що спонукали б їх діяти інакше». [12, с. 2]. Дюперон завжди підкреслює, що його праця заснована на власних враженнях та подорожах по Азії [12, с. V]. Одночасно він спростовує поширену думку багатьох мандрівників про те, що на Сході немає законної влади, приватної власності, фіксованих законів тощо [12, с. V].

У першій частині Дюперон фіксує кілька попередніх зауваг чи радше роздумів про саме поняття деспотизму, цитуючи загальнопоширені уявлення про це явище, і запитує: «...А хто ж, власне, є деспотом?» І не прикриваючись говорить, що «річ, про яку йдеться – деспотичне правління, що виключає приватну власність, демонструє діаметрально протилежні наслідки, ніж ті, про які говорить пан Монтеск'є» [12, с. 15]. «Що є сутністю деспота? – встановлення й забезпечення його достатку через абсолютну владу, його істота є центром, навколо якої відбуваються всі істотні події в державі» [12, с. 15], населення постійно має бути присутнім біля його палацу [12, с. 16], «запроваджує в найвіддаленіших куточках своєї держави суди, які могли б транслявати голос провінцій та міст...». У другій частині вчений знов цитує клішовані тези про те, що «...в цих країнах релігія впливовіша, ніж у інших» [12, с. 19-22].

Безпосереднє спростування винесених в заголовок тез і змалювання «істинного» обличчя східних держав за Анкетіль-Дюпероном займає більшу частину тексту – з 45 по 181 сторінки і поділено відповідно до проблем на три частини: право – власність – влада.

Починається аналіз із Туреччини, історія якої «...є добре відомою» [12, с. 45]. Він цитує секретаря англійського посольства у Константинополі 1666 року пана Ріко, який вважав, що «...влада в турків мілітарна, формується й підтримується війнами, які її й започаткували. Очільник цієї держави є абсолютним та стоїть над законом, а населення відповідно пригнічене» [12, с. 45]. Дюперон одразу ж опонує цьому твердженню, заявляючи, що «турки суть за походженням татари й основним законом, який в них досі є чинним, це – Яса Чингізхана» [12, с. 45]. Також є хибним те, що Коран начебто ставить монарха вище закону [12, с. 45]. На підтримку цих тез Анкетіль-Дюперон наводить практику всенародного обговорення при сходженні на трон султанів Мурада IV, Ахмеда II. Він наголошує на тому, що «... коли монарх вибраний, муфтії та імперська знать приймають його присягу на вірність, де його першою функцією є гарантування справедливості та скликання Дивану, з яким він має радитися» [12, с. 46-47]. Завершується ритуал присягання тим, що «...монарх прибуває в Велику мечеть, де зачитує сури Корану й врочисто клянеться зберігати віру й закони Мухамеда. Тільки тоді знать визнає його як свого легітимного й *беззаперечного* (в оригіналі виділено *indubitable*) правителя, і його влада завжди підпорядкована тексту цієї присяги, як би ця влада не розширялася, бо закони Мухамеда розглядають справи цивільні як одночасно й релігійні, якими має займатися первосвященик» [12, с. 47]. Внаслідок повстання Патрона Халіла 1730 року Ахмет III був засуджений до смерті Великим Візиром (очільником уряду), кадіаскером (військовим суддею) та каймакамом (очільником столичного регіону) «... за те, що був бичем народу, а повстанці хотіли повернути владу в свої руки» [12, с. 59].

Таким чином, не можна розглядати владу турецького султана як деспотичну, бо вона підпорядковується хоч і неписаній, але надзвичайно міцній

у політичній свідомості суспільства клятві, що є певним суспільним договором, наявністю обопільного визнання монарха та знаті. Крім того існує велика кількість проміжних державних інститутів, які можуть контролювати монарха, а також існуюча та визнана справедливою практика збройного опору монарху у разі порушення ним клятви, аж до його насильницького усунення від влади. Таке нове бачення чи сприйняття Дюпереном реалій здійснення політичної влади в Османській імперії і дало йому підстави вважати, що вона за своїм типом має багато спільного зі структурою і механізмами здійснення політичної влади в Європі [5, с. 173].

Переходячи до аналогічного питання в Персії, Дюперон часто цитує англійського посланника Томаса Герберта та відомого мандрівника, дипломата, подекуди шпигуна із широкою географією діянь Адама Олеарія [12, с. 62]. Згідно Олеарію «всі правові норми записані в Корані, Кафі, Диван Бейті, та в декількох місцевих законодавчих збірках (Дюперон називає їх на французький манер кутюмами), яких і так небагато» [12, с. 62]. Він цитує іншого очевидця-мандрівника Тевено, який стверджує, що «... правдою є те, що перський монарх не керується жодними формальностями при винесенні вироків, ні з ким не радиться, не дотримується законів, карає люд на життя й смерть, як йому заманеться, і з цієї точки зору Персія дійсно є деспотичною державою» [12, с. 62]. Тут ми підходимо до безпосереднього визначення деспотизму за Дюпероном, який певним чином повторює Монтеск'є: деспотична влада – влада в першу чергу насильницька, така, що не зважає ні на писане право ні на неписане звичаєве, де особа монарха не стримується іншими інституціями навіть номінальними. Тобто, Дюперон не конфронтує із самим визначенням деспотизму, який подали його сучасники просвітники – він протестує проти необережного, а часто хибного його тлумачення, й особливо проти прив'язування цього явища до політичних та соціально-економічних реалій східних країн, проти клішованості його використання.

Надалі Дюперон вдається до подальшої критики записок мандрівників, але зупиняється на одному пасажі місіонера-єзуїта Шардена, де той описує

судову суперечку між мусульманами з приводу грошового боргу, і радить бути обережним, але зауважує, що загалом релігійна приналежність не впливає на економічні чи юридичні відосини. Дюперон іде ще далі, трактуючи правові норми Ірану як аналогічні римському (відповідно західноєвропейському) праву «... з його угодами, недоліками, протиріччями перешкодами, що є у всіх людей» [12, с. 74].

Стосовно свого основного об'єкту дослідження – Індії, Дюперон ще більш критичний. З перших же сторінок він піддає гострій критиці основне положення вже згаданих ним мандрівників по Азії (Роу, Овінгтона, Берн'є, Мандельсо, Доу), які постійно наголошували на «абсолютизмі монарха» при повній безправності його підданих: «Великий Могол тут абсолют, його воля і є закон, і одне тільки його слово вирішує результат усіх суперечок», чи «... історія цієї країни добре демонструє вражаюче вбогий стан народу – мурах і влади-посередника, що не ґрунтується ні на законі, ні на суспільній думці чи народній любові» [12, с. 90-91]. Дюперон відповідає, що, зважаючи на загалом мусульманський характер влади, вона апріорі має ґрунтуватися на смислах Корану й хадісах, а для індуського населення таким джерелом є Веди і їхній коментар Він'янам [12, с. 99].

Завершуючи цей параграф, Дюперон намагається пояснити, що правові норми містяться і в текстах сакрального характеру. Разом із тим в індійських народів існує й традиція звичаєвого права, яке регулює суспільні відносини оптимально для їхнього рівня розвитку, а відтак детальніше законодавство просто не потрібне. Тобто, прихильники теорії «східної деспотії» здійснили підміну понять – через відсутність писаного закону, властивого переважно європейській політико-правовій традиції, вони зробили висновок про відсутність закону загалом та превалювання інтересів влади монарха над суспільними інтересами.

Стосовно другого пункту: відсутності приватної власності на землю, то й тут Дюперон аргументує від протилежного, цитуючи тих же мандрівників. Зі спогадів місіонера Сікара: «...міщани й селяни мають свого власного сеньйора,

який зветься мультезем. Якщо мультезем не продав чи не відписав землю на користь іншого, вона конфісковується...» [12, с. 117]. Тут Дюперон однозначний: «...основним показником власності є право на продаж, а мультезем має це право...» [12, с. 117]. Одночасно цитуються інші свідчення мандрівників, що описують спадковий характер тімарів та зіаметів «на зразок наших бенефіціїв» [12, с. 117]. Така практика дивним чином схожа на тогочасну Дюперону Францію. То ж варто подиву, наскільки по-різному тогочасні французи трактували ринок землі в себе та на Сході. За свідченнями Гюллетра, рухома й нерухома власність греків в Афінах, ще від часів Мехмеда II була абсолютно вільною для купівлі-продажу [12, с. 120].

У Персії, за свідченнями Таверн'є, ситуація не краща: «...більша частина всього багатства належить королю» [12, с. 125]. З іншого боку Булле свідчить, що власність померлого в Персії іноземця успадковується його нащадками, а права іноземців у Персії священні. Шарден виділяє чотири класи земель: державні, у власності монарха, церкви та особисті, які знаходяться у постійній власності договором на 99 років. Вони є невідчужувані, якщо тільки власник не вчинить злочин, покаранням за який є позбавлення земельного наділу. Цей фонд так і називається «*постійна власність*» і більшість власників сплачує символічну щорічну плату, що не перевищує 40-50 фільсів за гаріб, а інші й цього не платять [12, с. 128]. Описаний звичай підпадає під поняття аренди, але в реальності аренда на 99 років із символічною оплатою (зауважте, в описі європейця) більше схожа на повноправну власність.

Відносини власності в Індії мають схожі прояви: існує володар, який «володіє всією землею і, керуючись своєю примхою, роздає її власникам» [12, с. 131]. Але Дюперон приходить до висновку, наводячи схожі приклади, які змінюються від провінції до провінції [12, с. 134], що не існує закону чи правової традиції, щоб король чи принц володів би всією землею країни. Монархи не втручаються в право спадкування; всяке майно в Індії радше належить сім'ям, аніж окремим особистостям, які є аналогічними до європейських маркізів та графів; існує право власності на землю, нерухомість, а

спадкування як знатного, так і незнатного визнається і вільно відбувається в Індії [12, с. 141-142].

У загальних висновках до основної частини Дюперон дещо нечітко, як і у всій праці, але все ж робить наступні висновки:

1. Наука, мистецтво, культура, землеробство й комерція існують і процвітають на Сході.

2. Політикум в Туреччині, Персії та Індії представлений монархами й міністрами. Відбувається комунікація між ними та населенням. Державні рішення є публічними і підкріплюються відповідними записами, з якими всі можуть ознайомитися.

3. Політичний та релігійний устрій країн Азії ясно показує, що деспотичне правління не обов'язково відповідає тезам Шарля-Луї Монтеск'є, що деспотизм, як він ним довільно зображений, є владою вигаданою, яка не існує й ніколи не існувала. В усіх розглянутих країнах люди живуть, керуючись законом, більш чи менш зрозумілим і чітким, автентичним. Обставини тримають правителів у межах здорового глузду, стримуючи їхні пориви, і, найголовніше, – людство загалом повертає собі свої права і користується ними, що є природним станом речей

4. У Туреччині, Персії та Індії існує писане право, яким послуговується як центральна, так і місцева влада. Закон змушує владу й суверена відповідати своїм титулам, посадам і обов'язкам

5. У Туреччині, Персії та Індії існує власність на землю, сади, будинки, рухоме майно та інше. Діти, як хлопчики так і дівчатка, мають право на спадщину своїх батьків. Це право підтверджується актами купівлі-продажу (в оригіналі *Contrat de vente*), наявність яких доводить схожість правових норм із європейськими.

6. Самі мандрівники є причиною таких суперечливих свідчень. Маючи упереджені чи хибні погляди на стан суспільства та держави на Сході, вони через свої власні інтереси, необізнаність із місцевими реаліями чи неповноту свідчень та особисте ставлення, змальовували речі не завжди такими, якими

вони були насправді [12, с. 180-181].

Наостанок Дюперон подає своє власне бачення мети та значення сходознавчих досліджень. «Звідси я роблю останній висновок. Вивчення мов та історії країн Азії є не просто студіюванням слів, або простою цікавістю, а слугує кращому розумінню країн, більших за Європу, пропонуючи знання, здатні поглибити розуміння людини, головним чином задля забезпечення невід'ємних прав людства» [12, с. 181].

Таким чином, погляди Аврама Анкетіль Дюперона на суспільства Сходу є цікавими, оригінальними та до певної міри неоднозначними. Вони потребують обережного ставлення в інтерпретації та оцінці, бо ґрунтуються в основному на критиці праць мандрівників XVII століття, реалії яких могли не збігатися із реаліями Дюперонівської Індії середини XVIII століття. Постать та наукова спадщина вченого потребує детальнішого дослідження через маловідомість наукових поглядів француза в пануючому сходознавчому дискурсі. Дюперон намагався довести типологічну єдність країн Сходу і Заходу, які в основі своїй йдуть одним універсальним шляхом. Він доводив, що на Сході існує таке ж розуміння власності й законодавства, як і на Заході, хоч і виражене в іншій формі. Соціальна організація східних суспільств забезпечує гармонійність та стабільність його розвитку, а так звана «східна деспотія» як особлива форма й метод політичної організації не є нормальним станом для Сходу, а виникає лише за умови кризи того чи іншого суспільства. Численні мандрівники й місіонери з Європи просто не змогли подолати свою заангажованість, оцінюючи Схід з позицій Заходу й не зважаючи на контекст, що потім породило масу непорозумінь та хибних тлумачень. Окрім того, ідеї праць Анкетіль-Дюперона важливі також для того, щоб доповнити й уточнити загальний типологічний образ «Сходу», прийнятого в українській та світовій історіографії, виявити його суперечності й різноманіття, досягти більш високої якості сходознавчих досліджень, вільних від світоглядних упереджень та з більшою опорою на джерельну базу та її інтерпретацію, з урахуванням сучасних тенденцій та методів в історіографії.

Список використаних джерел і літератури:

1. Андерсон П. Родословная абсолютистского государства. / П. Андерсон. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. – 512с.
2. Искаков И. Ж. Политические процессы в Центральной Азии как объект современной политической науки / И. Ж. Искаков // Теория и практика общественного развития. – Краснодар. – 2012. – № 2. – С. 267-271.
3. Кори Р. Страх. История политической идеи. / Р. Кори. – М.: Прогресс-традиция; Издательский дом «Территория будущего», 2007. – 368 с.
4. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. 2-е вид. стереотипне / О. П. Крижанівський. – К.: Либідь, 2002. – 592 с.
5. Лопухова И. В. Неограниченные монархии средневекового востока: восточная деспотия или восточный феодализм? / И. В. Лопухова // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И.Герцена. Аспирантские тетради [Текст]. – СПб., 2007. – № 16. – С. 170-173.
6. Мигаль А. С. Концепт «Восточный деспотизм» в представлениях французских просветителей о мусульманском Востоке / А. С. Мигаль // Научный диалог. – Екатеринбург. – 2015. – № 11. – С. 150-162.
7. Миксюк А.С. Становление и развития авестологии в XIX – начале XX в. / А. С. Миксюк // Сборник научных статей студентов, магистрантов, аспирантов: в 2-х т. Т. 2. – Минск: Издательство «Четыре четверти», 2012. – 292 с. – С. 39-40.
8. Пастернак Е. Л. Роль ранних индологических опытов Анкетиля-Дюперрона в формировании французской лингвистики / Е. Л. Пастернак // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – 2009. – № 4. – С. 12-27.
9. Серебряный С. Д. История переводов в Индии (Южной Азии). / С.Д. Серебряный. // История перевода: межкультурные подходы к изучению. Материалы международного симпозиума в рамках проекта «Национально-

исторические традиции в переводеведении». Москва, 15 – 17 сентября 2011 г. / Под редакцией Н. Рейнгольд. – М.: РГГУ, 2012. – С. 17-36.

10. Тарле Е. В. Очерк истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX в.) / Е. В. Тарле. – М.: Наука, 1965. – 427с.

11. Шубина М.М. Анализ концепции «Восточного деспотизма» в западноевропейской философской мысли Нового времени / М. М. Шубина // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. В 3-х ч. Ч. III. – Тамбов: Грамота, 2011. – № 3. – С. 208-210.

12. Anquetile-Duperron A.H. Leqislation Oriental./ A.H. Anquetile-Duperron. – Amsterdam: M.-M. Rey, 1778. – 369 p.

13. Budil I. T. Abraham Hyacinthe Anquetil Duperron: Clash of Orientalists in the Eighteenth Century India / Ivo Budil // Prague Papers on the History of International Relations. – Prague: Institute of World History, 2007. – P. 63-81.

14. Cavaliero R. Ottomania. The romantics and the myth of Islamic orient / R. Cavaliero. – London: I.B.Tauris, 2010. – 273p.

15. De Donno F. Routes to Modernity: Orientalism and Mediterraneanism in Italian Culture, 1810-1910 / F. De Donno // California Italian Studies. – Berkeley. – 2010. – №1. – P. 1-23.

16. Extracts from the narrative of mons. Anquetil Du Perron`s travels in India. / Translated by Kavasji E. Kanga. – Bombay: Commercial press, 1876. – 104p.

17. Filliozat P-S. Anquetil Duperron, un pionnier du voyage scientifique en Inde / P.-S. Filliozat // Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 149e année. – Paris, 2005. – № 4. – P. 1261-1280.

18. Gabilondo S. G. Philosophie et colonialism chez Anquetile-Duperron / S. G. Gabilondo // Montesquieu.it. Bibliotheca electronica su Montesquieu e dintorini. – Bologna. – 2010. – №10. – P. 127-143.

19. Stuurman S. Global equality and inequality in Enlightenment thought. – Utrecht: Werkgroep 18e Eeuw, 2010. – 40 p.

20. Travel & exploration natural history: Books, manuscripts, photographs. – London: Bernard Quaritch Ltd, catalogue 1431, 2015. – 140 p.

21. Vaghi M. Entre le pittoresque et l'érudition. L'idée de l'Inde en France (1760-1830) / M. Vaghi // Annales historiques de la Revolution Francaises. – Paris. – 2014. – № 375. – P. 49-68.

22. Whelan F. G.. Oriental despotism: Anquetil-Duperron's response to Montesquieu / F. G. Whelan // History of Political Thought. – Exeter. – 2001. – Vol. 22. – № 4. – P. 619-647.

23. Anquetil L-P. Notice sur la vie de M. Anquetil Duperron. – Paris, 1805. – 40 p.; Anquetil J. Anquetil Duperron : Premier orientaliste français. – Paris: Presses de la Renaissance, 2005. – 269 p.; Dacier J. Notice historique sur la vie et les ouvrages de M. Anquetil Duperron. – Paris: Dubray, 1808 – 33 p.; Menant D. Anquetil Duperron à Surate. – Paris: Leroux, 1907. – 59 p. ; Schwab R. Vie d'Anquetil Duperron. – Paris: Leroux, 1934. – 240 p. ; Sarton G. Anquetil-Duperron (1731-1805) / G. Sarton // The University of Chicago Press. – 1937. – №3. – P. 193-223.; Morande C-B. La fiancée orientale: essay sur la sexism, le racism, la democratie et l'Europe. – Geneve: Institut européen de l'Université de Genève, 1997. – 144 p.; Van Damme S. Capitalizing Manuscripts, Confronting Empires: Anquetil-Duperron and the Economy of Oriental Knowledge in the Context of the Seven Years' War / S. Van Damme // Negotiating knowledge in the Early modern empires. – New York: Palgrave Macmillan, 2014. – 263 p. – P. 109-129.

References:

1. Anderson, P. (2010). *Rodoslovnaya absolyutystskoho hosudarstva*. Moskva: Yzdatelskyj dom Terrytoryya budushheho.

2. Yskakov, Y. Zh. (2012) Polytycheskye processy v Centralnoj Azyy kak obyekt sovremennoj polytycheskoj nauky. *Teoryya y praktyka obshhestvennoho razvytyya*, 2, pp. 267-271.

3. Kory, R. (2007). *Strax. Ystoryya polytycheskoj ydey*. Moskva: Yzdatelskyj dom Terrytoryya budushheho.

4. Kryzhanivskij, O.P. (2002). *Istoriya Starodavnoho Sxodu*. Kyiv: Lybid.
5. Lopuxova, Y. V. (2007) Neohranychennye monarxyy srednevekovoho vostoka: vostochnaya despotyya yly vostochnyj feodalizm? *Yzvestyya Rossyjskoho hosudarstvennoho pedahohycheskoho unyversyteta ymeny A.Y.Hercena*, 16, pp. 170-173.
6. Myhal, A. S. (2015) Koncept «Vostochnyj despotyzm» v predstavlenyyax francuzskyx prosvetytelej o musulmanskom Vostoke. *Nauchnyj dyaloh*, 11, pp. 150-162.
7. Myksyuk, A. S. (2012) Stanovlenye y razvytyya avestolohyy v XIX – nachale XX v. In V. H. Shadurskij (ed.), *Sbornyk nauchnyx statej studentov, mahystrantov, aspyrantov* (pp. 39-40). Mynsk: Yzdatelstvo Chetyre chetverty.
8. Pasternak, E. L. (2009) Rol rannyx yndolohycheskyx opytov Anketyl-Dyuperrona v formirovanny francuzskoj lynchvystyky. *Vestnyk Yrkutskoho hosudarstvennoho lynchvystycheskoho unyversyteta*, 4, pp. 12-27.
9. Serebryanyj, S. D. (2012). Ystoryya perevodov v Yndyy (Yuzhnoj Azyy). In N. Rejnhold (ed.), *Materyaly mezhdunarodnoho sympozyuma v ramkax proekta «Nacyonalno-ystorycheskye tradycyy v perevodovedenyy»* (pp. 17-36), Moskva: RHHU.
10. Tarle, E. V. (1965). *Ocherk ystoryy kolonyalnoj polytyky zapadnoevropejskyx hosudarstv (konec XV – nachalo XIX v.)*. Moskva: Nauka
11. Shubyna, M. M. (2011). Analyz koncepcyy «Vostochnoho despotyzma» v zapadnoevropejskoj fylosofskoj mysly Novoho vremeny. *Ystorycheskye, fylosofskye, polytycheskye y yurydycheskye nauky, kulyturolohyya y yskusstvovedenye. Voprosy teoryy y praktyky*, 3, pp. 208-210.
12. Anquetile-Duperron, A. H. (1778). *Legislation Oriental*. Amsterdam: M.-M. Rey.
13. Budil, Ivo T. (2007). Abraham Hyacinthe Anquetil Duperron: Clash of Orientalists in the Eighteenth Century India. *Prague Papers on the History of International Relations*, pp. 63-81.

14. Cavaliero, R. (2010). *Ottomania. The romantics and the myth of Islamic orient.* – London: I.B.Tauris.
15. De Donno, F. (2010). Routes to Modernity: Orientalism and Mediterraneanism in Italian Culture, 1810-1910. *California Italian Studies*, 1, 1-23.
16. Edalji, K. (1876). *Extracts from the narrative of mons. Anquetil Du Perron`s travels in India.* Bombay: Commercial press.
17. Filliozat, P.-S. (2005). Anquetil Duperron, un pionnier du voyage scientifique en Inde . *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 149e année, 4, pp. 1261-1280.
18. Gabilondo, S. G. (2010). Philosophie et colonialism chez Anquetile-Duperron. *Montesquieu.it. Bibliotheca electronica su Montesquieu e dintorini*, 10, pp.127-143.
19. Stuurman, S. (2010). *Global equality and inequality in Enlightenment thought.* Utrecht: Werkgroep 18e Eeuw.
20. *Travel & exploration natural history: Books, manuscripts, photographs. Catalogue 1431.* (2015). London: Bernard Quaritch Ltd.
21. Vaghi, M. (2014). Entre le pittoresque et l'érudition. L'idée de l'Inde en France (1760-1830). *Annales historiques de la Revolution Francaises*, 375, pp. 49-68.
22. Whelan, F. G.. (2001). Oriental despotism: Anquetil-Duperron`s response to Montesquieu. *History of Political Thought*, 4, pp. 619-647.
23. Anquetil, L.-P. (1805). *Notice sur la vie de M. Anquetil Duperron.* Paris.; Anquetil J. (2005) *Anquetil Duperron : Premier orientaliste français.* Paris: Presses de la Renaissance.; Dacier, J. (1808). *Notice historique sur la vie et les ouvrages de M. Anquetil Duperron.* Paris; Menant, D. (1907). *Anquetil Duperron à Surate.* Paris.; Schwab, R. (1934). *Vie d'Anquetil Duperron.* Paris; Sarton, G. Anquetil-Duperron (1731-1805). (1937). *The university of Chicago press*, 3, 193-223; Morande, C.-B. (1997). *La fiancée orientale: essay sur la sexism, le racism, la democratie et l'Europe.* Geneve; Van Damme, S. (2014). Capitalizing Manuscripts, Confronting Empires: Anquetil-Duperron and the Economy of Oriental Knowledge in the Context

of the Seven Years' War. In L. Kontler (ed.), *Negotiating knowledge in the Early modern empires*. (pp. 109-129.). NY: Palgrave Macmillan.

Andrii Chalyi,

master of history

Oleksandr Ivanov,

Ph.D., Assistant Professor,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

IN VIEW OF EUROPEAN: VISION OF THE EAST IN ABRAHAM ANQUETIL-DUPERRON'S «ORIENTAL LEGISLATION»

XVII-XVIII centuries determined by further European inclination into the Eastern countries affair`s. Due to old custom and to enlarge European understanding of the East, a lot of travelers made their own accounts about nearly everything the saw. But usually they didn't understand the language, didn't realize peculiarities of social order and receive information from only one source and moreover analyzed issues they had through the prism of European-based consciousness, that had created specific and inaccurate image of the East. During the Enlightenment such descriptions were used to create a civilization theory which stated about principal distinction between East and West. In popular form this theory is known as «oriental despotism», and had been postulated by one of the most popular French philosopher – Charles Louis de Montesquieu in his works «The Spirit of Laws» and «Persian letters».

This concept consists of three elements: absolute monarchy, which is not restrained by any means, law or society, ability of state to confiscate property of its own citizen and therefore absence of private property at all, and absence of codified law. In not so distant future such an ideas were implicitly rooted in the theoretical background of full-scale political and military expansion of European countries, that ruined Asian states or limited their sovereignty made them almost a colonies.

Nevertheless there was one man who stood against such theories – Abraham Anquetil-Duperron (1734-1805), profound French scholar, linguist, adventurer and due to his time – participant of French-Britain rivalry in India, who is now remarkably known for efforts to translate and edit Avesta, and thereafter being totally obstructed by his fellow-scholars, and now widely recognized as one of the finding father of French oriental studies and oriental studies generally. In his not so acclaimed work «Eastern legislation» (1778) he argued that so called «oriental despotism» has never existed, its element were based on false, incomplete assumptions, mechanistic extrapolation of European realities on the improper civil situation, banal exaggerations which had been made by previous travelers.

Taking Ottoman empire, Persia and India (Moghul Empire) Duperron offer his own interpretation of the same facts, which were described by others. He stated, that in each of this countries have codified laws, which regulate all kinds of social activities, there is private property, that could be bought and sold and inherited by both male and female, and could be confiscated only as a penal punishment. All economical interactions are based on written agreements and religion is not as sufficient as his predecessors described. Monarch and other officials are being restrained by the system of rules which control each their step or decision, moreover their power depends on public recognition and charisma, which means in case they lose it, they lose their position as well and society have divine right to overthrow such leaders as infidels or tyrants. In spite of this Duperron makes his conclusion of invalidity of «oriental despotism» as an immanent and established type of ruling in the East. He emphasized that so called «oriental despotism» occurs only in time of collapsing of normal social life which were described. So force Duperron insists on principal equivalency of the Eastern and Western civilization types, which have the same core elements but differs only in its realization, determinate by geography, history and society.

Key words: eastern despotism, East, historiography, Anquetil-Duperron, orientalism, eastern studies

Надійшла до редколегії 15.05.2019.

УДК 327(477)"1918" : 327(430+436)

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.141-156>

Олександр Назарчук

кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

Павло Сацький,

кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

БЕЗПЕКОВІ АСПЕКТИ ВІДНОСИН УНР ІЗ НІМЕЧЧИНОЮ Й АВСТРО-УГОРЩИНОЮ У БЕРЕЗНІ-КВІТНІ 1918 Р.

***Анотація.** У статті досліджується проблема відносин між урядом УНР і командуванням німецьких окупаційних військ у сфері забезпечення роботи транспорту і пошти у березні-квітні 1918 р. Дослідження здійснено на основі архівних документів які висвітлюють позицію керівництва УНР щодо заходів німецького командування по забезпеченню роботи транспорту і зв'язку, а також фінансові аспекти відносин із німецьким окупаційним командуванням. Крах на території України фінансової системи колишньої Російської імперії й військова розруха призвели до складної ситуації на залізниці й пошті. Проте, стабільна робота цих установ була принциповим питанням для безпеки УНР, а також для німецького окупаційного командування. Особливо гострим було питання виплати жалування службовцям залізниць, не вирішення якого могло мати наслідком страйк. Німецьке командування запропонувало самостійно виплатити жалування службовцям залізниць і пошти і цю пропозицію уряд УНР відкинув категорично як таку що загрожувала безпеці держави. Також, навколо проблеми функціонування транспорту і зв'язку в УНР відбувалися складні переговори між урядом УНР і представниками Німеччини щодо позики. У березні-квітні 1918 р. розгорнулась боротьба між урядом УНР і*

командуванням німецькими окупаційними військами за фактичний вплив на транспорт і зв'язок в УНР. Фактично, поставало питання суверенного права Ради Народних Міністрів УНР самотійно закладати підвалини державної безпеки України. Проблематика відносин між урядом УНР і окупаційним командуванням потребує більш глибокого дослідження з огляду на її практичне значення, зокрема, в контексті формування на системній основі міждержавних відносин у сфері фінансів, транспорту і зв'язку як характерного явища для ХХ ст.

Ключові слова: позика, курс німецької марки, Рада Народних Міністрів УНР, виплата жалування службовцям залізниць, окупаційні війська.

Період історії Української Народної Республіки березня-квітня 1918 р. не зважаючи на свою короткостроковість виявився надзвичайно насиченим подіями, які характеризували боротьбу за існування української державності. Для характеристики цього періоду слід відзначити, що український уряд, Рада Народних Міністрів, розпочала його із романтичного настрою, завершити участь України у Першій світовій війні[14, арк. 13] й війну із Радянською Росією, уклавши перемир'я. Проте, у боротьбі проти більшовицької Росії УНР опинилася без права на ініціативу в якості об'єкта волі командування німецько-австрійських військ [5, арк. 10]. Ініціатива М. Грушевського щодо звернення до німецького командування з приводу висунення ультиматуму більшовикам щоб вони звільнили територію України і рішення Ради Народних Міністрів звернутися до німців щодо військового впливу на більшовиків[4, арк. 8] свідчить про готовність керівництва УНР цілковито покладатися на німецьку підтримку. В результаті, уряд УНР втрачає перспективу виявляти ініціативи не лише у зовнішній, а й у внутрішній політиці й забезпечувати самотійно державну безпеку. Проявами втрати ініціативи стають питання контролю таких стратегічних галузей для держави як транспорт і зв'язок. Ці галузі мали стратегічне значення і для командування німецько-австрійськими окупаційними військами на території УНР.

Проблематиці політики командування німецько-австрійських в УНР напередодні державного перевороту 29 квітня 1918 р. і спробам протидії її проявам зі сторони уряду УНР присвячено ряд досліджень. Зокрема, слід відзначити роботу «Україна між самовизначенням і окупацією 1917-1922 роки», у якій окремий розділ Вольфрама Дорніка і Пітера Ліба «Політика Центральних держав щодо України під час Першої світової війни» присвячено аналізу окупаційної політики Німеччини й Австро-Угорщини щодо України[2]. Автори роботи відзначають відсутність чіткої стратегії Центральних держав щодо України й превалювання тактичних розрахунків над стратегією. Німецько-українським двостороннім відносинам, в тому числі у період УНР березня-квітня 1918 р., присвячено роботу П. Барвінської «Українсько-німецькі відносини в 1917-1922 рр.» [1]. Проте, потребують дослідження ряд складових без пекової політики УНР, досвід якої є надзвичайно актуальним і для нинішньої України. Серед них політика щодо службовців залізниць і пошти, які забезпечували функціонування ключових галузей для безпеки УНР.

Метою статті є дослідження політики уряду УНР у березні-квітні 1918 р., спрямованої на запобігання втручанням командування німецькими окупаційними військами у роботу українських залізниць і пошти.

На засіданні Ради Народних Міністрів УНР 27 березня 1918 р. Міністр Шляхів сполучення Є. Сокович оголосив про бажання німців виплатити жалування службовцям українських залізниць і пошти. Також було поставлено питання про отримання УНР німецької позики на задоволення поточних потреб. Було прийнято ухвалу про отримання позики в іноземній валюті й доручено вести переговори Міністру торгівлі і промислу І. Феценку-Чопівському й Міністру фінансів С. Перепелиці [6, арк. 53]. Німці висловили принципове бажання надати позику в російських рублях. Слід відзначити, що на 1918 р. емісія російських рублів вже не здійснювалась і криза неплатежів в УНР виникає саме у результаті відсутності грошової маси для виплат жалування. Україною було досягнуто угоди із Німеччиною про виготовлення української валюти, проте, для Німеччини було принциповим зберегти

прив'язку їхньої валюти, марки, до російського довоєнного рубля на територіях колишньої Російської імперії які опинилися під їхньою окупацією.

У намаганні отримати від німців позику на поточні потреби України у іноземній валюті, уряд УНР, навпаки, прагнув максимально унезалежнити свою економіку від колишньої російської спадщини, тобто, фінансової й грошової системи Російської імперії. Також для уряду УНР важливим було добитися інтеграції економіки України у європейський ринок, у тому числі у європейський валютний ринок, а для цього важливо було позбутися залежності від валюти колишньої Російської імперії. Ціноутворення на основі принципів загальноєвропейського ринку могло відіграти у цьому процесі важливу роль, проте, умови війни в Європі не давали для цього можливостей, оскільки ціноутворення на товари на європейському ринку відбувалося за принципами військового становища. Тобто, політичні принципи домінували над економічними. Також, можливості для вибору способу інтеграції у систему європейського ринку УНР втратила уклавши Брест-Литовський договір, який передбачав за правову основу для економічних відносин між Україною й Німеччиною положення договору про торгівлю та мореплавство з Російською імперією 1904 р. і тек само для економічних відносин із Австро-Угорщиною положення договору цієї імперії із Росією, укладеного 1906 р. [13, с. 302-304].

Питання отримання позики УНР і виплати жалування службовцям залізниць в пошти переплелися у результаті того, що наприкінці березня 1918 р. Рада Народних Міністрів вела переговори із німцями щодо умов цієї позички. 31 березня 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів було прийнято рішення відхилити умови на яких німцями було запропоновано позику й висловлено, що позику український уряд може прийняти лише під як аванс під товари, котрі постачатимуться із України до Німеччини.

Начальником Департаменту залізничних шляхів Міністерства Шляхів УНР П. Плевако було виявлено ініціативу у відносинах із німцями заради вирішення поточних проблем із виплатою жалування залізничникам. Власне, ця ініціатива полягала у можливості виплати німцями жалування службовцям

українських залізниць. П. Плевако був не лише начальником Департаменту в Міністерстві Шляхів УНР, а також і виступав від імені профспілки українських залізничників, фактично, як громадський діяч. На засіданні Ради Народних Міністрів від 31 березня було прийнято рішення в ультимативній формі заявити німцям, що уряд УНР не допустить їх втручання у виплату жалування службовцям залізниці й пошти. У тому ж контексті було також прийнято рішення доручити Міністру Шляхів зробити П. Плевако догану за його самовільні переговори з німцями щодо позики під виплату жалування службовцям й пригрозити йому звільненням [7, арк. 55].

У контексті проблеми виплати жалування службовцям залізниць в УНР слід відзначити, що українська спілка залізничників як і ВІКЖель, всеросійська профспілка залізничників, від 1917 р. займали особливу політичну позицію у революційних подіях цього періоду. Зокрема, позиція залізничників відзначалась радикалізмом й ефективними діями щодо заколоту Корнілова і Другого Всеросійського З'їзду Рад, на якому було проголошено радянську владу. У грудні 1917 р. в переговорах із Генеральним Секретаріатом УНР ВІКЖель також виступав, фактично, як рівна сторона [3, арк. 68]. Тому невивплата службовцям залізниць жалування могла мати наслідком параліч транспортної системи на території УНР, основою якої був залізничний транспорт.

Для окупаційних військ Німеччини й Австро-Угорщини важливо було гарантувати як постачання і можливість оперативного переміщення своїх військ територією України так і можливість здійснювати вивезення із території України товарів. Зважаючи на складну ситуацію для Німеччини на Західному фронті у Першій світовій війні, можливість оперативного переміщення військ давала певну змогу розраховувати на переміщення за потребою військ із окупованої території. Це мало вагоме значення, зважаючи на потребу для Німеччини досягнути перелому у війні в 1918 р. Крім того, вивезення товарів із України для Німеччини було важливим, зважаючи на складну ситуацію в самій Німеччині так і для забезпечення її союзників по Четвертому союзу, особливо

Австро-Угорщини. Іще у ході консультацій під час Брест-Литовської конференції із Австро-Угорщиною німці погодилися поступитися на користь союзника своєю часткою у продовольстві, яке мало вивозитися із України [15, с. 278-279]. Тому, фактично, від безперебійної роботи залізниць в УНР залежала міцність Четвертного союзу. Оперативне переміщення окупаційних військ було важливим не лише з огляду на потреби фронтів Першої світової війни, а й з огляду на назрілу потребу активного втручання у ситуацію в Україні із посівом хліба й вилученням продовольства і діяльністю повстанських загонів. Німці вже у квітні 1918 р. готувалися до здійснення силових акцій по вилученню продовольства і для їх здійснення їм важливо було мати цілковито лояльних працівників залізниць. Також німецькі окупаційні війська потребували стабільної роботи засобів зв'язку, найважливішим у цей період був телеграф. Тому для німців було важливо вирішити питання кризи неплатежів працівникам залізниць і пошти в УНР. Виплата жалування саме німцями мала для них політичне значення, оскільки цим актом німецьке окупаційне командування мало змогу забезпечити лояльність служачи залізниць і пошти до нього, при тому, що уряд УНР не мав змоги вирішити питання цієї кризи. У свою чергу, для уряду УНР було політично важливо забезпечити лояльність працівників ключових галузей (транспорт і зв'язок) до себе. Отже, у березні 1918 р. зав'язалась боротьба за політичну симпатію зі сторони цих категорій службовців між урядом УНР і німецьким окупаційним командуванням. У майбутніх силових акціях, планованих німецьким окупаційним командуванням, роль залізничного транспорту мала відігравати ключове значення для переміщення військових підрозділів.

Слід звернути увагу також на особливості системи залізничного транспорту на території України, котра планувалась і будувалась під економічні й стратегічні інтереси колишньої Російської імперії. Фактично, через територію УНР мало відбуватися сполучення усієї західної й південно-західної частини європейської Росії. Тому важливим було забезпечити лояльність залізничників, котрі могли потрапити під вплив більшовицької Росії, а також командування

Збройних Сил Півдня Росії, котре вважало себе вірним зобов'язанням перед союзниками по Антанті, а німців розглядало як противника. Цей факт створював загрозу для німецьких окупаційних військ на територіях колишньої Російської імперії, зважаючи на активну роботу країн Антанти, спрямовану на налагодження відносин із державними утвореннями на територіях колишньої Російської імперії, яку вони системно розгорнули іще наприкінці 1917 р. [16, с. 214].

На засіданні Ради Народних Міністрів 3 квітня 1918 р. до обговорення було винесено питання про отримання позики від німців за рахунок якої мало бути погашено заборгованість перед службовцями залізниць. Міністр Шляхів сполучення Є. Сокович висловився про надзвичайно важке становище на залізницях і необхідність негайно виплатити жалування, а тому слід переглянути постанову, якою було відхилено умови, висунені німцями для отримання займу УНР. Серед вимог, які було висунено німцями, було встановлення курсу російського рубля, валюті в якій німці готові були надати позику УНР, до марки 1,33 марки за 1 карбованець [9, арк. 58]. Зважаючи на знецінення марки в результаті перерваних торгівельних відносин Німеччиною із іншими державами й її блокади країнами Антанти, даний курс карбованця був поступкою німецькій стороні. Німеччина активно намагалась користуватися можливостями забезпечити курс своєї валюти вибудовуючи торгівельні відносини із державними утвореннями на територіях колишньої Російської імперії й вибудовуючи відносини із не більшовицькими державами, як УНР, на засадах, котрі діяли відповідно із договірними відносинами до Першої світової війни.

Принциповим було для Німеччини розбудовувати відносини саме із небільшовицькими державними утвореннями, оскільки лише встановлення торгівельних відносин із цими утвореннями на загальноприйнятих у світі принципах могло забезпечити механізми для встановлення курсу валюти. Із більшовицькою Росією, котра відмовилась від принципів економічної політики в середині країни і з іншими державами на загальноприйнятих засадах, як

націоналізація банків і підприємств, відмова від зовнішніх боргових зобов'язань і приватної власності на землю, німцями вибудовувалися відносини на фактичних засадах отримання контрибуції. Також, встановлення економічних відносин із цими утвореннями на основі договірних засад, котрі діяли із Російською імперією, зокрема у Брест-Литовському договорі від 9 лютого 1918 р. було передбачено дія договору ряду положень договору 1904 р. «Про торгівлю і мореплавство» у економічних відносинах із УНР, мало для Німеччини вагоме значення у організації принципів міжнародних економічних відносин після завершення Першої світової війни. Умови позики Німеччини УНР щодо курсу рубля були принциповими і у даному разі німці користувалися критичною ситуацією на залізницях і пошті й телеграфі, яка склалась в Україні.

Радник Народного Міністра фінансів В. Мазуренко здійснював переговори із німцями щодо отримання УНР займу і виплати жалування залізничним службовцям і про результати переговорів він звітував на засіданні Ради Народних Міністрів 1 квітня 1918 р. Зокрема, доповів, що німцями було запропоновано позику у російських рублях із курсом меншим за 1,5 марок за рубль (1,33) під 7% під товари і сума займу мала складати 25 млн. рублів. З українського боку умови німців було відкинуто, наполягаючи на курсі в 1,5 марок до рубля і заявлено про неможливість виплати жалування службовцям залізниць з німецької казни. Заявлено, що український уряд сам виплатить жалування службовцям [8, арк. 56]. При цьому, німці висували все більш жорсткі вимоги щодо вивозу товарів із України, погрожуючи, що будуть здійснювати їх вивіз силою. В. Мазуренко заявив, що німці могли поступитися всіма висунутими ними умовами позики, проте категорично наполягатимуть на курсі рубля до марки в 1 рубль до 1,33 марки.

Серед інших умов отримання позики, які було висунуто німцями, були такі, що сприйнято було урядом УНР як такі, що є втручанням у внутрішні справи УНР, а також право німців здійснювати контроль за використанням авансу цієї позики [9, арк. 58 зв.]. Такими, що є втручанням у внутрішні справи УНР на засіданні уряду було розцінено забезпечення німецького займу

залізницями, використання займу урядом на виплату залізничникам і контроль зі сторони німців за використанням цього займу. Щодо неприпустимості прийняття цих умов займу висловився Міністр Внутрішніх Справ П. Христюк. Власне, забезпечення займу залізницями для німців було важливою умовою, оскільки вони мали на меті отримати контроль над транспортними магістралями України й інтерес до залізниць у німецького уряду був превалюючим на всіх територіях, які опинялися під їхнім контролем. Так, у ході вироблення умов вирішення польського питання під час Брест-Литовської конференції, німці у переговорах зі своїм союзником Австро-Угорщиною висували умовою передачу їм контролю над залізницями на території російського Царства Польського [15, с. 293]. Саме на виділення авансу у сумі 100 млн. карбованців, у крайньому разі 25 млн. карбованців розраховувала Рада Народних Міністрів УНР. На цьому засіданні Ради Міністрів також Ткаченко виступив проти позики на висунутих німцями умовах, оскільки це був би політичний удар по Україні. Міністр продовольчих справ Д. Коліух виступив проти прийняття умов щодо висуненого німцями курсу рубля відносно марки, заявивши, що це могло дійсно призвести до страйку на залізницях. У результаті встановлення курсу російського рубля відповідно вимогам німців жалування для залізничників фактично зменшувалося, оскільки таким чином зменшувалась купівельна спроможність грошей, якими це жалування мало виплачуватися.

Із першого випуску грошей УНР від 6 квітня 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів, яке відбулося 5 квітня 1918 р., було вирішено виділити 2,5 млн. крб. Міністерству Шляхів, потім щодня видавати по 1,5 млн. крб. [10, арк. 61 зв.]. Другим за розмірами виділеної суми було Міністерство Пошт і Телеграфів, якому щодня було вирішено виділяти по 500 тис. крб. Іншим відомствам, які значилися в переліку, вже відсутнє було положення про виділення сум щодня. Міністерству Внутрішніх Справ вирішено було виділити 300 тис. крб. для Біженецького департаменту і 500 тис. на утримання міліції.

Міністерству освіти виділити 500 тис., Міністерству Торгу і Промисловості 40 тис., Міністерству праці – 50 тис. [10, арк. 62].

Проте, вже 20 квітня 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів Міністром шляхів сполучень УНР В. Єщенком було надано інформацію про стан справ на залізниці. Зокрема, заявлено, що виникла нагальна потреба у 593500000 карбованців позички для потреби залізниць, на виплату жалування службовцям, відбудову залізниць та для закупівлі палива. Міністром було наголошено, що ситуація на залізницях склалась катастрофічна і якщо негайно питання позики не вирішити, то була висока імовірність втручання у справу німців у небажаному для уряду УНР у напрямі й небезпечному для держави. Було вирішено доручити Міністерству фінансів вирішити це питання без зволікань [11, арк. 83]. Тобто, німецьке окупаційне командування, не зважаючи на категоричну позицію уряду УНР щодо його втручання у справу на залізницях, залишало за собою можливість взяти ініціативу по забезпеченню умов для роботи транспорту в Україні й втрутитися у цю справу не зважаючи на протести зі сторони уряду УНР. Рішучу готовність втручання у внутрішні справи УНР заради забезпечення отримання продовольства на території України німецьке командування продемонструвало розпорядженням Ейхгорна від 6 квітня, яким зобов'язало здійснювати засів посівних площ. Для окупаційних військ Німеччини і Австро-Угорщини було важливим забезпечення умов безперебійного перевезення продовольства і закуплених в Україні матеріалів, а також переміщення їх військових контингентів. Оскільки Центральні держави вважали УНР зобов'язаною перед ними за звільнення від більшовиків, то розглядали за необхідне щоб її урядом було забезпечено умови перебування окупаційних військ на території України. Відповідно, виникнення труднощів із забезпечення роботи транспорту давало окупаційному командуванню політичні підстави для активізації його втручання у внутрішні справи УНР. З іншого боку, забезпечення виплати жалування та інші витрати мало бути забезпечено твердими грошима, отримання яких було можливим за умови активізації торгівлі із Центральними державами і нейтральними у

Першій світовій війні країнами. Торгівля УНР із нейтральними державами була можливою лише за посередництвом Німеччини й Австро-Угорщини, оскільки мала відбуватися через їх територію. Тобто, залежність УНР від Центральних держав була цілковитою не лише у питанні безпеки, а й в економіці.

25 квітня 1918 р. головнокомандувачем німецькими окупаційними військами на території України Ейхгорном було видано наказ про запровадження юрисдикції німецьких військових судів. Це викликало протест зі сторони Ради Народних Міністрів, зокрема, на засіданні 27 квітня Міністр Закордонних Справ М. Любинський висунув пропозицію відкликати із УНР Ейхгорна або Мума чи все німецьке військо, а також можливість відкликання посла УНР із Берліна [12, арк. 90]. Єщенко звернув увагу, що позиція німецьких генералів не завжди відображає позицію німецького уряду [12, арк. 90-90 зв.]. А Міністр Внутрішніх Справ П. Христюк зауважив, що у таких діях командування німецькими окупаційними військами винні окремі політичні сили в Україні, які здійснюють підривну роботу [12, арк. 90 зв.]. Важливо відзначити заяву Рудницького, який висловився, що Україна входить в орбіту Західно-Європейських держав і такі накази німецького командування утворюють психологічну атмосферу, яка не сприяє цьому процесу [12, арк. 90 зв.]. Тобто, укладення Брест-Литовського договору і німецька окупація вважалися українським урядом як фактичний акт інтеграції у європейську систему цінностей.

Отже, УНР, будучи вимушеною поступитися правом власної ініціативи у створенні умов для своєї безпеки, отримала на підставі Брест-Литовського договору від 9 лютого 1918 р. можливість інтегруватися у європейську систему міжнародних відносин. Як відзначали урядовці УНР, відбувалося долучення України до орбіти Західно-Європейських держав. Проте, сама Європа у 1918 р. була розділена Першою світовою війною і тому УНР стає заручницею обставин, перебуваючи у залежності в питаннях створення умов своєї безпеки від окупаційного командування німецько-австрійських військ. Із виходом УНР з економічної й фінансової орбіти Росії й у результаті військових дій на

території України транспорт і зв'язок, ключові для безпеки й життєдіяльності держави сфери опиняються у катастрофічному стані. Командування окупаційними військами виявляє ініціативи скористатися скрутним становищем уряду УНР і самостійно здійснювати виплату жалування службовцям залізниць і пошти. Також, представники Німеччини намагаються використовуючи складне економічне становище УНР, активно прагнули надати позику її уряду на невигідних умовах. Проте, Рада Народних Міністрів намагалась до перевороту 29 квітня 1918 р. активно протидіяти прагненням окупаційного командування фактично звести нанівець суверенітет УНР у питаннях управління транспортом і зв'язком та системою фінансів.

У подальших дослідженнях безпекових аспектів відносин між УНР в командуванням німецько-австрійськими окупаційними військами вартими уваги є проблеми забезпечення залізничного сполучення між Україною і країнами Четвертого союзу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Барвінська П. Українсько-німецькі відносини в 1917-1922 рр. / П. Барвінська : автореф. дис. ... к-та іст. наук : 07.00.02 ; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2001. – 21 с.
2. Дорнік В., Ліб П. Політика Центральних держав щодо України під час Першої світової війни / В. Дорнік, П. Ліб // Україна між самовизначенням і окупацією 1917-1922 роки / Кер. авт. кол. Дорнік В. – К.: Ніка-Центр, 2015. – С. 93-126.
3. Журнал засідання Генерального Секретаріату 9 листопада 1917 року // ЦДАВО України, ф. 1076, оп. 1, спр. 18.
4. Журнал №15 засідання Ради Народніх Міністрів 31 січня 1918 р. // ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 65.
5. Журнал №17 засідання Ради Народніх Міністрів 8 лютого 1918 р. // ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 65.

6. Журнал Ради Народних Міністрів № 42 від 27 березня 1918 р. // ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 65.
7. Журнал Ради Народних Міністрів № 44 від 31 березня 1918 р. // ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 65.
8. Журнал Ради Народних Міністрів № 45 від 1 квітня 1918 р. // ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 65.
9. Журнал Ради Народних Міністрів № 46 від 3 квітня 1918 р. // ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 65.
10. Журнал Ради Народних Міністрів № 47 від 5 квітня 1918 р. // ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 65.
11. Журнал Ради Народних Міністрів № 56 від 20 квітня 1918 р. // ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 65.
12. Журнал Ради Народних Міністрів № 60 від 27 квітня 1918 р. // ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 65.
13. Мирный договор между Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с одной стороны, и Украинской Народной Республикой – с другой. Брест-Литовск, 9 февраля 1918 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов : у 2 т. / Под ред. С. Дёргберг и др. – М.: Политиздат, 1968-1971. – Т. 1: (1917-1918 гг.). – 1968. – 758 с.; – т. 2: (1919-1922 гг.). – 1971. – 758 с. – С. 298-308.
14. Наказ Військовому Міністерству Української Народної Республіки. 9 лютого 1918 р. // ЦДАВО України, ф. 1076, оп. 1, спр. 18.
15. Протокол переговоров в имперской канцелярии между представителями Германии и Австро-Венгрии. Берлин, 5 февраля 1918 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов : у 2 т. / Под ред. С. Дёргберг и др. – М.: Политиздат, 1968-1971. – Т. 1: (1917-1918 гг.). – 1968. – 758 с.; – т. 2: (1919-1922 гг.). – 1971. – 758 с. – С. 277-297.

16. Фош Ф. Воспоминания (война 1914-1918 гг.) / Ф. Фош. – М.: Государственное Военное Издательство наркомата Обороны Союза ССР, 1939. – 432 с.

References:

1. Barvinska, P. (2001). *Ukrainsko-nimetski vidnosyny v 1917-1922 rr. :avtoref. dys. ... k-ta ist. nauk : 07.00.02*. Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova
2. Dornik, V. and Lib, P. (2015) Polityka Tsentralnykh derzhav shchodo Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny. In *Ukraina mizh samovyznachenniam i okupatsiieiu 1917-1922 roky*. Kyiv: Nika-Tsentr.
3. Zhurnal zasidannia Heneralnoho Sekretariatu 9 lystopadu 1917 roku // TsDAVO Ukrainy, f. 1076, op. 1, spr. 18.
4. Zhurnal №15 zasidannia Rady Narodnykh Ministriv 31 sichnia 1918 r. // TsDAVO Ukrainy, f. 2592, op. 1, spr. 65.
5. Zhurnal №17 zasidannia Rady Narodnykh Ministriv 8 liutoho 1918 r. // TsDAVO Ukrainy, f. 2592, op. 1, spr. 65.
6. Zhurnal Rady Narodnykh Ministriv № 42 vid 27 bereznia 1918 r. // TsDAVO Ukrainy, f. 2592, op. 1, spr. 65.
7. Zhurnal Rady Narodnykh Ministriv № 44 vid 31 bereznia 1918 r. // TsDAVO Ukrainy, f. 2592, op. 1, spr. 65.
8. Zhurnal Rady Narodnykh Ministriv № 45 vid 1 kvitnia 1918 r. // TsDAVO Ukrainy, f. 2592, op. 1, spr. 65.
9. Zhurnal Rady Narodnykh Ministriv № 46 vid 3 kvitnia 1918 r. // TsDAVO Ukrainy, f. 2592, op. 1, spr. 65.
10. Zhurnal Rady Narodnykh Ministriv № 47 vid 5 kvitnia 1918 r. // TsDAVO Ukrainy, f. 2592, op. 1, spr. 65.
11. Zhurnal Rady Narodnykh Ministriv № 56 vid 20 kvitnia 1918 r. // TsDAVO Ukrainy, f. 2592, op. 1, spr. 65.
12. Zhurnal Rady Narodnykh Ministriv № 60 vid 27 kvitnia 1918 r. // TsDAVO Ukrainy, f. 2592, op. 1, spr. 65.

13. D'yornberg, S. (eds.) (1968). *Mirnyy dogovor mezhdru Germaniyei. Avstro-Vengriyei. Bolgariyei i Turtsiyei. s odnoy storony. i Ukrainskoy Narodnoy Respublikoy – s drugoy. Brest-Litovsk. 9 fevralya 1918 g. In Sovetsko-hermanskie otnosheniya ot perehovorov v Brest-Litovske do podpisaniya Rapall'skoho dohovora. Sbornik dokumentov, Vol.1. Moskow: Politizdat.*

14. Nakaz Viiskovomu Ministerstvu Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. 9 liutoho 1918 r. // TsDAVO Ukrainy, f. 1076, op. 1, spr. 18.

15. D'yornberg, S. (eds.) (1968). *Protokol peregovorov v imperskoy kantselyarii mezhdru predstavitelyami Germanii i Avstro-Vengrii. Berlin, 5 fevralya 1918 g. In Sovetsko-hermanskie otnosheniya ot perehovorov v Brest-Litovske do podpisaniya Rapall'skoho dohovora. Sbornik dokumentov, Vol.1. Moskow: Politizdat*

16. Fosh, F. (1939) *Vospomynaniya (voyna 1914-1918 hh.).* Moskow: Hosudarstvennoe Voennoe Izdatel'stvo narkomata Oborony Soyuzu SSR.

Olexander Nazarchuk,

Ph.D. (history), Associate Professor,

Vadym Hetman National Economic University of Kyiv

Pavlo Satskyi,

Ph.D. (history), Associate Professor,

Vadym Hetman National Economic University of Kyiv

THE SECURITY ISSUES OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC RELATIONS WITH GERMANY AND AUSTRIA-HUNGARY IN MARCH-APRIL 1918

In this article the research of the problem of the relations between the government of Ukrainian People's Republic and the leadership of German occupational troops in the support of the transport system work and the post-offices in the period of time of March-April 1918 has been made. The study is based on archival documents that cover the position of the leaders of the Ukrainian People's Republic with respect to the German command's measures to ensure the operation of

transport and communication as well as the financial aspects of relations with the German occupation command. The collapse of the financial system of the former Russian Empire and the military breakup led to a difficult situation with the railway and the post offices. However, the stable work of these institutions was a principal question for the security of Ukrainian People's Republic as well as for the German occupational leadership. The most acute aspect was the question of paying salaries to the railway employees as well as to the employees of the post offices. Disregarding this question could lead to strikes. The German leadership suggested to pay salaries to the employees of the railway and the post offices on their own, but this offer was categorically rejected by Ukrainian People's Republic because it could have led to the absence of security in the country. More over, over the problem of the functioning of the transport system and the communication system the complicated negotiations between the government of Ukrainian People's Republic and German representatives in terms of the loan took place. Trade, financial and credit relations between the UPR and Germany and Austria-Hungary should have been built around the problem of compensation payments to postal and railway workers. In March-April 1918 the fight between the government of Ukrainian People Republic and the leadership of the German occupational troops over the actual influence on the transport and communication system in Ukrainian People's Republic took place. In fact, the question of the right for the sovereignty arose for the Council of Ministers of Ukrainian People's Republic to make the fundamentals of the state security of Ukraine independently. The problems of relations between the UPR government and the occupation command requires a deeper study in view of their practical importance, in particular, in the context of consistent formation of inter-state relations in the finance, transport, and communication sectors as a phenomenon prevailing in the 20th century.

Keywords: loan, the rate of the German mark, Council of People's Ministers of Ukrainian People's Republic, payment of salaries to employees of railways, occupation forces.

Надійшла до редколегії 18.04.2019.

УДК 94 (430): 325. 3 "18/19"

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.157-182>

Наталія Папенко,

кандидат історичних наук, доцент,

Київський національний університет імені

Тараса Шевченка

КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КИТАЇ ТА ОКЕАНІЇ В ОСТ. ТРЕТИНІ XIX – ПОЧ. XX СТ.

***Анотація.** Актуальність теми дослідження визначається історичною значимістю порушених у ній проблем.*

У статті автор розглядає методи та форми колоніальної політики Німеччини в останній третині XIX – поч. XX ст. в Китаї та Океанії. Німецька імперія найпізніше серед провідних держав світу вступила на шлях колоніальних загарбань. Автор статті підкреслює, що німецькі політики в цілому були задоволені розвитком країни після 1871 р. Впродовж значного часу коло інтересів імперського канцлера Отто фон Бісмарка (1871 – 1890), як політика, обмежувалось територією Європи та тих країн, що з нею межували. Колонії його цікавили лише як метод тиску на провідні країни світу для вирішення питання впливу Німеччини на європейські справи. Не бажаючи вступати в гострі конфлікти з провідними країнами Європи, особливо з Великою Британією, О. фон Бісмарк свідомо утримувався від колоніальної експансії аж до середини 80-х рр. XIX ст. Крім того, байдужість до колоніалізму, на той час, проявляли і деякі представники партійної еліти та бізнесу. Проте вже в останній третині XIX ст. країна отримує повну свободу дій в колоніальній політиці, тому розпочинає поступово захоплювати території в різних частинах світу, у тому числі в Африці, Азії та Океанії. Втручання Другого Рейху у поділ Китаю стало однією з причин масового іхетуанського повстання, а в майбутньому – розгортанні масштабного конфлікту – російсько – японської війни 1904 – 1905 рр. Такий хід історичних

подій безумовно увійшов до комплексу причин Першої світової війни. Тому дослідження причин та наслідків колоніальної політики Німеччини в останній третині XIX – поч. XX ст. є достатньо важливими та становить значний науковий інтерес.

Крім того, автор статті зауважує, що більшість політиків, бізнесових кіл Німеччини бачили саме в колонізації Китаю та Океанії важливий етап не лише в економічному розвитку країни, а і в зростанні міжнародного авторитету імперії в світі.

Ключові слова: колоніальна політика, договір, «доктрина відкритих дверей», юнкерство, оренда, синдикат.

Дослідження історії німецького колоніалізму займає значне місце в українській історіографії. Вагомий внесок у її розвиток здійснили дослідники С. Троян, Л. Гончаренко [10], які дослідили процес німецької колоніальної експансії, позицію провідних політичних партій та суспільства в цілому. Німецька історіографія більш багатогранна та різноманітна. Важливе місце в ній посідають праці Ф. Хоффмана, Ю. Ріттера та інші., які розкривають генезу розвитку німецького колоніалізму [14].

У другій третині XIX ст. між провідними країнами Європи розпочинається активна боротьба за остаточний переділ світу. У намаганнях розширити колоніальні сфери впливу Німеччина відіграватиме чи не найголовнішу роль. Ще з середини XIX ст. німецькі колоніальні кола починають розробляти проекти майбутньої колоніальної імперії. Головні напрямки стосуватимуться Африки (Камерун, Того, Мозамбік, Намібія), Океанії (Каролінські о-ви та Самоа) та Східної Азії (о. Тімор, архіпелаг Сулу, філіппінський острів Мінданао). Особлива увага буде відводитися Китаю.

Ще в 1896–1870 рр. відомий географ і мандрівник Ф. Ріхтгофен запропонував канцлеру О. фон Бісмарку оволодіти одним із портів на тихоокеанському узбережжі Китаю з метою широкомасштабного розвитку торгівлі Пруссії з Далеким Сходом. Він звернув увагу на вигідне розташування

о. Чжоушань. Проте, на той час, ця пропозиція залишалася поза увагою політика, бо головна його увага була прикута до завершення процесу об'єднання усіх німецьких земель та до європейських справ [11, с. 11]. І лише через чверть століття про цю пропозицію згадали, почали вивчати провідні політичні та економічні діячі. На урядовому рівні вони почали піднімати це питання. Тому навколо питання про Далекий Схід була зосереджена увага політичної еліти.

Зі встановленням регулярної морської лінії (1886) значного піднесення набуває торгівля Німеччини з Китаєм. До неї активно залучаються фінансові та торговельні кола (1889), але проникненню Німеччини в Китай заважали англійські кола, особливо після японсько-китайської війни 1894–1895 рр. Британці остерігалися того, що через послаблення Пекіну їхні позиції можуть змінитися на користь іншої держави, бо за Сімоносекським миром (1895) Японія відібрала у Китаю о. Формозу (Тайвань), Пескадорські о-ви, особливі права на Ляодунський півострів. Активне фінансове проникнення Німеччини в Китай розпочинається з 1895 р. В квітні 1895 р. російський імператор Микола II та кайзер Німеччини Вільгельм II домовилися щодо планів поділу Китаю. Протягом 1896–1898 рр. між провідними країнами Європи розпочинається «битва» не лише за концесії, але й за опорні пункти впливу в Китаї. Німеччина – провінції Шаньдун, Росія – Маньчжурії, Велика Британія – Вейхайвей, басейн р. Янцзи, Франція – Юньань. Японія, захопивши Тайвань, закріпилася в провінції Фуцзянь. Кожна з цих держав здійснювала економічне проникнення в Китай, тим самим посилюючи свій вплив на цинський уряд та правителів окремих провінцій. Розподіл Китаю на «сфери впливу» супроводжувався зі створенням в цих зонах військово-морських баз європейських держав. Ці бази і прилеглі до них райони виходили з-під юрисдикції Китаю та ставали закордонними анклавом на території Цинської імперії. Захоплення територій супроводжувалися укладанням договору про оренду. 7 серпня 1897 р. кайзер Вільгельм II у супроводі рейхсканцлера Хлодвіга Гогенлоє та міністра закордонних справ Бернхарда фон Бюлова приїздили до Петергофа з метою

з'ясувати, чи не буде російський цар проти захоплення Німеччиною бухти Кіао-Чао з метою захисту місіонерів. У розмові Микола II зауважив, що бухта не належить Росії, тому він не зможе ні підтримати, ні засудити дії Німеччини. В жовтні 1897 р. Німеччина здійснила першу дипломатичну спробу отримати Кіао-Чао. Німецький посол в Пекіні барон Гейкінг розпочинає переговори з урядом богдыхана, але під тиском ззовні отримує поразку. І незважаючи на те, що німецький уряд намагався отримати дозвіл лише на облаштування торговельного порту, послу було відмовлено на тій підставі, що порт потрібен Китаю як військовий і крім того Росія має перевагу, бо перша висунула заявку щодо Кіао-Чао. Тоді німецький уряд починає шукати більш зручний момент, щоб діяти більш рішуче. Скориставшись вбивством двох німецьких місіонерів в Шаньдуні в листопаді 1897 р., кайзер віддає наказ німецькій військовій ескадрі захопити бухту Цзяочжоу, порт Ціндао на півдні Шаньдунського півострова. 14 листопада 1897 р. німецька ескадра у складі трьох військових кораблів під командуванням адмірала О фон Дідерікса входить в бухту Цзяочжоу, висаджує десант (600 чол.) і без єдиного пострілу захоплює порт Ціндао. Ще до цих подій Вільгельм II повідомив Миколу II про відправлення німецької ескадри в Кіао-Чао. «Сподіваюсь, – писав кайзер, – що... ти не будеш протидіяти переходу моєї ескадри в Кіао-Чао для того, щоб діяти проти мародерів. Це єдина зручна гавань, я зобов'язаний показати католицькій партії в Німеччині, що я в змозі захистити їх. Покарання необхідне і принесе користь усім християнам» [8, с. 21].

У відповідь на це Микола II нагадав кайзеру, що «він співчуває, що китайці напали на християнську місію, яка перебувала під німецьким захистом; він не може схвалити чи не схвалити розпорядження Вільгельма II направити німецьку ескадру в Кіао-Чао, бо нещодавно дізнався, що ця гавань тимчасово належала Росії, і що вона має право на якірну стоянку» [8, с. 22]. Крім того, російський цар зазначав, що «суворі заходи покарання можуть викликати тривогу і неспокійний настрій на Далекому Сході, можливо, ще більше збільшать прірву між християнами та китайцями» [8, с. 22]. Німеччина

проігнорувала відповідь Росії, і для посилення свого впливу 15 грудня 1897 р. із Кіля до Китаю вона відправила ескадру із 9 кораблів на чолі з принцом Г. Гогенцоллерном. Росія не чинила збройний супротив діям Німеччини, проте міністр закордонних справ Муравйов був категорично проти. Тому Вільгельм II постійно переконував Миколу II, що поява німецької ескадри в Китаї пов'язана з Росією, так як у разі війни останньої з Японією та Великою Британією на Далекому Сході Німеччина буде на боці Росії. Ще в 1888 р. Німеччина, за угодою з Китаєм, отримала право на будівництво в Шаньдуні двох залізничних ліній та на видобуток руди в районі будівництва. Крім того отримувала в оренду на 99 років територію навколо бухти Цзяочжоу [4, с. 244]. Росія, яка не бажала стояти осторонь захоплення Китаю, в 1897 р. відправляє військову ескадру для захоплення Люйшуня (Порт-Артура) і Даляня. Згодом у 1898 р. вона підписує договір з Китаєм, за яким отримує в оренду на 25 років Порт-Артур, порт Дальній та південну смугу Ляодунського півострова. Царський уряд домогся на будівництво залізниці від Порт-Артура і Даляня до Харбіна на з'єднання з Китайською східною залізницею. У такій ситуації Велика Британія, Франція виявилися у програші, тому прагнули надолужити втрачене. В травні 1898 р. Франція домоглася від Китаю передати їй бухту Гуанчжоувань, частину півострова Лейджоу на півдні провінції Гуандун на 99 років в оренду в якості військової бази. В тому ж році Велика Британія отримала в оренду на 25 років Вейхайвей, як противагу російським форпостам Порт-Артуру і Даляню, визнала Шаньдун, басейн Хуанхе (окрім провінції Шаньсі) сферою впливу Німеччини [1]. Крім того Велика Британія домоглася в червні 1898 р. оренди частини півострова Цзюлун на північ від Гонконга терміном на 99 р. Судна будь-яких держав користувалися водами прилеглих до півострова Цзюлун заток [9]. Німецьке обурення з «приводу» вбивства місіонерів уляглося лише в 1898 р., коли були сформовані вимоги: Німеччині було надано в оренду на 99 років усю бухту Кіао-Чао і Ціндао із значною територією та прилеглими островами; право на будівництво укріплень в Ціндао для його захисту; концесію на будівництво залізниці від Ціндао до Цзінань; право на

використання та експлуатацію надр в межах 10-кілометрової смуги відчуження по трасі цієї дороги; встановлення так званої «нейтральної зони» навколо Кіао-Чао та Ціндао радіусом в 50 км, в межах якої німці могли маневрувати своїми збройними силами.

Не залишилися осторонь боротьби за Китай і США. Восени 1899 р. держсекретар США Дж. Хей направив урядам провідних європейських держав дипломатичну ноту, так звану «доктрину Хей», у змісті якої були викладені вимоги збереження по всій території Китайської імперії «принципу рівної та справедливої торгівлі». Європейські держави, окрім Італії, не відповіли на цю ноту. Тому США розцінили дії європейців як погодження з доктриною. Доктрина «відкритих дверей» поставила перед німецькими урядовцями питання: чи керуватися нею при здійсненні своїх планів в Китаї, чи дотримуватися політики поділу Китаю на сфери впливу. Підприємці ганзейських міст, промислова та торговельна буржуазія були зацікавлені в експортній торгівлі з Китайською імперією. Таку політику підтримували лідери багатьох німецьких партій, які були міцно пов'язані з потужним фінансовим консорціумом. Він створював спеціальні синдикати в сільському господарстві. Німецький фінансовий капітал прагнув «відкрити двері» в басейні р. Янцзи, але проти цього виступила значна частина юнкерства, яка бачила в цьому посилення позиції фінансових кіл, зближення з Великою Британією, США та послаблення політичних і економічних відносин з Росією.

Найвпливовіше колоніальне товариство Німеччини – Пангерманський союз стояв на позиції посилення впливу в Китаї. Різницю між курсом «поділу» Китаю та доктриною «відкритих дверей» ідеологи колоніалізму вбачали лише в тому, що прихильники «поділу» прагнули до чіткого визначення сфери інтересів європейців, а в доктрині «відкритих дверей» зацікавленими були лише ті держави, які не володіли «сферами впливу» в Китаї і розраховували лише на свою економічну могутність, прагнучи витіснити суперників та утвердити лише свою гегемонію на всій території Китаю. В цій складній ситуації правлячі кола Німеччини намагалися поєднати власні колоніальні інтереси щодо політики

«відкритих дверей». Німеччина прагнула до свободи дій на Далекому Сході, розраховувала на поширення свого впливу в районі р. Янцзи, бо саме там володарювала Велика Британія.

Важливу роль в колоніальній політиці відігравали засоби масової інформації. В цьому плані важливо звернути увагу на газетні видання «Остазіатіше Ллойд», автори яких закликали німців скористатися сприятливими моментами іспансько-американської війни (1898), англо-бурської війни (1899-1902) з метою посилення свого впливу в Китаї. Газета писала, що навіть якщо у німців «поки не вистачає необхідних збройних сил, щоб на величезному просторі басейну р. Янцзи заявити про могутність Німецької імперії, то знайдуться засоби і шляхи для визнання німецького впливу» [3, с. 119]. В самій же Німеччині увага була прикута до будівництва військово-морського флоту. Автором проекту будівництва був секретар військово-морського відомства адмірал А. фон Тірпіц, який виклав основні положення проекту в «Меморандумі IX» (1894). Вони полягали в посиленні могутності держави поза своєї території та призначенні військово-морського флоту не в оборонних діях, а в наступальних. Адмірал вважав, що флот повинен формуватися із 17 лінкорів, 6 міноносних флотилій, 6 великих та 12 малих крейсерів. В політичному сенсі під морськими інтересами країни А. фон Тірпіц розумів активну зовнішню торгівлю та орієнтацію промисловості на експорт, але як писав у своїх мемуарах Б. Бюлов, «А. фон Тірпіц створював шикарні плани – грандіозні і схоплював усі деталі..., але дійсним політиком не був» [2, с. 80]. Крім того, офіційні кола країни, канцлер Б. фон Бюлов (1900-1909) вважали, що саме військово-морський флот повинен забезпечити Німеччині нові перспективи в колоніальній політиці і, в першу чергу, в Китаї. 28 червня 1897 р. канцлер у промові в рейхстазі наголосив, що «найважливіше завдання сприяти інтересам і опікати наше судноплавство, нашу торгівлю і нашу промисловість у Східній Азії. Ми повинні вимагати, щоб німецький місіонер, німецький підприємець, німецькі товари, німецький прапор і німецький корабель поважали аналогічно інші держави у Китаї» [5, с. 245-246].

Курс на побудову могутнього військово-морського флоту викликав значне занепокоєння з боку європейських країн. Контроль над формуванням військово-морського флоту взяв на себе Вільгельм II. Він чудово знав усі бойові одиниці флоту. На кожному бойовому кораблі для нього була обладнана спеціальна каюта. 18 жовтня 1899 р. під час спуску на воду броненосця «Карл Великий» імператор підкреслив, що «гірка» необхідність змушує Німеччину будувати потужний флот. Він був завзятим прихильником колоніалізму і, якщо його щось цікавило, він хотів неодмінно прикласти руку до цього, бо був людиною активною та працездатною [2, с. 79].

Серед правлячих кіл Німеччини існувало побоювання щодо формування військово-морських сил, бо цей факт міг сприяти ворожим відносинам з країнами Європи. Більшість представників рейхстагу наполягали на зростанні боєздатності сухопутних сил. Програму адмірала А. фон Тірпіца в більшості підтримувала торговельна та промислова буржуазія, землевласники, які активно залучалися до світової торгівлі. Так, дирекція концерну Г. Круппа направила імператору спеціальний меморандум з пропозицією захопити район Цзяо-Чжоу, бо саме там були розташовані вугільні шахти, які вже німцями частково експлуатувалися. Тому німецькі банкіри, промисловці активно підтримували програму А. фон Тірпіца, вимагали від уряду, від парламенту прийняти програми будівництва військово-морського флоту, збільшення військово-морських сил, баз у Східній Азії та будівництва військових укріплень в районі Цзяо-Чжоу. Вони стверджували, що для здобуття позицій в Китаї, наявних сил в Німеччині недостатньо. Тому наполягали на дружніх відносинах з Китаєм і, перш за все, у сфері торгівлі. На 1897 р. в китайських портах діяли 137 англійських та 99 німецьких фірм, з яких 87 займалася масштабною торгівлею. Призначення їх у містах було різне. Наприклад, у Шанхаї через те, що у великій кількості ввозили англійську бавовну, британських фірм було вдвічі більше, ніж німецьких, то в Гонконгу діяльність німецьких фірм була більш успішною, прибутковою. Загальна кількість німецьких фірм в усіх інших портах Китаю майже наближалася до англійських та становила 47 до 54. Тільки

в межах басейну р. Янцзи за кількістю фірм та їх впливу британці мали перевагу, але за межами р. Янцзи німецький та британський капітал були у співвідношенні 36 до 35. Так, в Гуанчжоу кількість німецьких фірм навіть перевищувала британські. Через деякий час німецькі фірми активно починають витісняти і китайські, які спеціалізувалися на перевезенні товарів із Гонконга. Так, у Тяньзині позиції німецьких підприємців значно переважають позиції інших держав разом взятих. За даними офіційного звіту уряду рейхстагу протягом 1894–1904 рр. експорт німецьких товарів до Китаю збільшився з 28,2 млн марок до 53 млн, а імпорт з Китаю до Німеччини зріс з 27,1 млн марок до 40 млн. З 1898 до 1901 рр. збільшується в 4,4 рази кількість німецьких суден, а інших країн – лише в 1,2 рази. Це свідчило про зростання німецької торгівлі та розширення ринку. Німеччина ставала серйозним суперником європейських держав в басейні р. Янцзи, тому, перш за все, британські фірми змушені були рахуватися з німецьким існуванням в Шанхаї, Шаньдуні, Гуачжоу, Сватоу, Ханькоу, Чіфу та в інших провінціях Китаю. Якщо англійці утримували в своїх руках традиційні предмети торгівлі, наприклад, текстиль, металеві вироби, то німці змушені були перебувати у постійному пошуку предметів, виробів торгівлі. І якщо на перший погляд вони були дріб'язковими (голки, гудзики), але серед китайського населення мали значний попит. І це сприяло торгівлі. На особливих позиціях були торговці зброєю. Саме тут Німеччина була чи не єдиним конкурентом Великої Британії. Тому боротьба між Німеччиною та Британією відбувалася постійно. Німецька фірма «L. Spitzel und C» була постачальником зброї в Китай, проте не витримала конкуренції британців і змушена була припинити свою діяльність в Тяньцзині. В свою чергу британська фірма "Армстронг" змушена була змиритися з фактом укладання німецько-китайського договору про постачання зброї. Фірми, підприємства А. фон Круппа мали досить тісні зв'язки з урядовцями, держслужбовцями, відомими політиками, тому з боку держави вони постійно отримували підтримку та захист. В адміністративному відношенні німецькою колонією Кіао-Чао керували представники військово-морського флоту. Згідно штатного розкладу

посаду губернатора колонії обіймав капітан першого рангу. Після захоплення адміралом О. фон Дідеріксом м. Циндао, губернаторські обов'язки почали виконувати капітани першого рангу Розенталь, Яшке, Труппель та Мейер. Крім того, законодавча, судова влада теж були зосереджені в руках губернатора. На відміну від інших німецьких колоній в Китаї, у Кіао-Чао не перебували колоніальні охоронні загони та військово-морський флот. Військову базу і м. Циндао захищав гарнізон фортеці зі складною системою ліній фортів і батарей. Керівник гарнізону виконував обов'язки коменданта фортеці і губернатора. У його підпорядкуванні перебував і штаб, до якого входили керівник, артилерист, оператор, інженер, зв'язковий, льотчик та шліфувальник. Усі, окрім інженера, були офіцерами флоту. До адміністрації штабу входили інтендант і три військових чиновника із цивільних та судових справ. В мирний час керівнику гарнізону та коменданту фортеці, окрім кораблів флоту, портів, госпіталю, підпорядковувались 3-й батальйон морської піхоти ; артилерійський загін із матросів; особистий склад артилерійського та мінного депо і верфі. В мирний час гарнізон складався із 75 офіцерів, 2 тис. 250 моряків та морських піхотинців. Таким чином, проникнення Німеччини в Китай стало ще одним кроком до включення країни у світову політику, до зростання міжнародно-політичного статусу амбітної Німецької імперії.

Наступними кроками Другого Рейху були колоніальні здобутки в Океанії. Ще наприкінці XVII–XIX ст. німецькі купці, авантюристи починають проникати на тихоокеанські острови. Першопочатки німецького освоєння цих територій належали торговельному дому Й. Годафруа. Свій перший філіал на о. Самоа він заклав ще у 1855 р. у кількості 45 торговельних станцій на тихоокеанських островах: Саломонові та Маршалові, архіпелаг Бісмарка, Тонго. Окрім заняття торгівлею, він фінансував наукові експедиції на острови, а в м. Гамбург заснував музей етнології, де були представлені експонати з Океанії. Голова німецького банку «Дісконто Гезельшафт» Адольф фон Ганземан писав, що «острови Самоа напрочуд мають чудове розташування, хороші гавані, родючі землі, клімат, працьовитих людей. Тихоокеанські

острови потрібні не лише для економічних потреб, але і для політичних комбінацій» [6, с. 24].

Німеччина прагнула створити на о. Самоа військово-морську базу. Для того, щоб створити сприятливі умови, 27 січня 1879 р. були проведені переговори між Самоа та Німеччиною і як результат – підписання угоди. Вона стала правовою основою для Німеччини у пограбуванні о. Самоа. Ще в 1878 р. торговельний дім Годафруа, внаслідок падіння попиту на товари, збанкрутів. Спроби перетворити фірму на акціонерне товариство тепер зазнали поразку. Тому в цій складній ситуації відомі банкіри Ганземан та Блейхредер заснували «Товариство німецької торгівлі». Для врятування фірми Годафруа Рейх обіцяв надати кредит (8–10 млн марок) терміном на 20 років. Проте головну роль у врятуванні фірми зіграв радник відомства закордонних справ Генріх фон Куссеров. Саме він запропонував парламенту розглянути законопроект по Самоа. Практично це означало, що всі фінансові витрати фірми Годафруа бере на себе держава, а прибутки будуть надходити фірмі. Однак, коли 27 квітня 1883 р. парламент почав розглядати законопроект по о. Самоа, противники законопроекту знайшли слабкі сторони законопроекту, і він був відхилений. Серед депутатів рейхстагу були представники банківських структур, які не бажали вкладати свої кошти в колонії. Однак прихильники законопроекту діяли рішуче, наполегливо і вже у 1881 р. імперський канцлер О. фон Бісмарк робить спробу повернутися до обговорення законопроекту. Проте і на цей раз законопроект був відхилений. 6 грудня 1882 р. у Франкфурті-на-Майні прихильники колоніалізму створюють «Німецький колоніальний союз», мета якого – пропаганда ідей колоніалізму, боротьба за колонії. 14 червня 1884 р. рейхстаг знову повертається до обговорення законопроекту. Відбуваються жваві дискусії, але всіх вражає промова О. фон Бісмарка, в якій він наголошує, що він проти створення колоній. Сам процес колонізації, на його думку, мав початися з діяльності ганзейських купців. Саме вони мали придбати території, а потім звернутися до уряду з проханням про їх захист і забезпечити майбутнім колоніям їх розвиток може лише участь місцевого населення у розвитку

торгівлі, промислів. З 1885 р. колоніальне питання для Німеччини стало надто важливим. На 80-ті роки XIX ст. німецькі підприємці вже володіли плантаціями на тихоокеанських островах. Не дивлячись на те, що ще в 1879 р. між мешканцями архіпелагу та Німеччиною був підписаний договір про «дружбу», а 11 листопада 1884 р. німецький генеральний консул О. Штюбель підписав в м. Апіа торговельну угоду із самоанським урядом, Німеччині було цього замало. У 1884 р. на о. Самоа висаджується німецька морська піхота начебто для захисту німців [13, с. 197-198].

Однак ні США, ні Велика Британія спочатку не бажали визнавати протекторат Німеччині на о. Самоа. Проте німецькі позиції розширювались. Так було на о. Савайн в Салуафі, де була розташована морська база. Згодом на островах Самоа виникають два уряди: Маліетоа та Тамасесе. Перший уряд був визнаний Англією та США, другий – Німеччиною, тому між Німеччиною, Великою Британією та США постійно відбувалися суперечки і лише 8 червня 1886 р. уряди домовилися про встановлення контролю над Самоа. Проте Німеччина хотіла володіти островами неподільно. Так, у 1887 р. німці втрутилися у конфлікт, який виник серед туземців на о. Самоа, намагаючись утвердити там свого ставленика Тупуа Тамасесе. Це призвело до війни між аборигенами. Під час однієї із сутичок було спалено будинок німецького генконсула. І саме в цій ситуації представники США, Великої Британії підтримали іншого кандидата на посаду Верховного правителя острова, який виступав проти німецького претендента. До 1889 р. ситуація на острові настільки загострилася, що в бухту столиці Самоа – Апії прибули 7 бойових кораблів США, Великої Британії та Німеччини. Між німецькими та американськими матросами постійно виникали збройні суперечки, які вирішити було непросто. Розгортанню повномасштабної війни завадив природний фактор. 15 березня 1889 р. через м. Апії пронісся потужний ураган, який зірвав з якорів військові кораблі і кинув їх на рифи. Два німецькі кораблі «Адлер» і «Ебер» були значно пошкоджені. При зіткненні з рифом «Ебер» швидко пішов на дно й екіпажу не вдалося врятуватися. Внаслідок шторму постраждали

американські та британські кораблі. Природне лихо забрало життя у 93 німців і 117 американців. Такий розвиток подій змусив британців, німців та американців сісти за стіл переговорів. 14 червня 1889 р. між ними був підписаний договір. В пункті 1 документа зазначалося, що острови оголошуються нейтральною територією, на якій усі громадяни, піддані трьох країн мають рівні права на перебування, торгівлю та недоторканність особи. Сепаратний контроль над островами був заборонений. Правителем острова ставав американський ставленик Лаупепа, який ще в 1887 р. німцями був висланий з острова [17, с. 320].

2 грудня 1899 р. була підписана нова угода між Великою Британією, Німеччиною та США за якою США відмовлялися від двох найбільших островів архіпелагу Самоа – Іполу та Савайї на користь Німеччини. Острів Тутуїла відходив до США [15]. Велика Британія відмовлялася від своїх претензій на о. Самоа, тому отримала ряд територій в Африці, о. Тонга і частину Соломонових островів. Остаточні колоніальні суперечки навколо о. Самоа були врегульовані у 1900 р. 1 березня 1900 р. на будинку старого королівського палацу в Апії замайорів німецький прапор. Губернатором острова було призначено досвідчену людину з колоніальних справ – В. Зольфа. Ідеалом колоніального правління він вважав британську політику в Індії, підкреслюючи, що метрополія не повинна втручатися у повсякденне життя місцевого населення. Він намагався зберегти звичаї та традиції місцевого населення. Проте В. Зольф не враховував, що британці у кожній своїй колонії проводили політику, яка адаптовувалася до місцевого населення і кожна колонія мала свою специфіку та особливості.

У першу чергу В. Зольф намагався порозумітися із самоанцями, щоб уникнути ескалації конфліктів. Крім того, треба було брати до уваги той факт, що місцева аристократія постійно боролася за лідерство, доволі часто використовуючи зброю. Тому губернатор запропонував аристократії скласти зброю і за це отримати певні кошти. З 1900–1901 рр. місцева аристократія здала понад 1500 гвинтівок та декілька десятків гранат. Іншими кроками В. Зольфа –

скасування на о. Самоа монархії. Він підписав з останнім монархом острова Матаафою угоду про те, що той буде займати одну із посад у міністерстві закордонних справ Німеччини та щорічно отримуватиме 3 тис. марок. В знак погодження з пропозиціями Матаафа отримав від кайзера Вільгельма II почесне звання і особистий спеціальний знак. Після смерті Матаафи (1912) жодного претендента на монархічну форму правління на острові не було. Політика губернатора не завжди отримувала підтримку серед впливових на острові німців, особливо плантаторів. Приводом для цього став указ про землеволодіння. Згідно з ним землю можна було продати чи здати в оренду тільки в столичному окрузі. У всіх інших частинах о. Самоа кожній сім'ї відводилась ділянка землі у розмірі 1,69 га. Тому зміст указу викликав значне невдоволення не лише у аграріїв, а й серед представників «Німецького торговельного і плантаційного товариства», бо вони активно купували, брали в оренду значні земельні ділянки. Губернатор намагався всім пояснити, що він, перш за все, турбується про аборигенів. І саме цим викликав до себе ще більший супротив. Лідером супротиву дій В. Зольфа виступав власник плантації какао лейтенант резерву Р. Дікен. Навколо нього швидко об'єднувалися плантатори, бо він пропагував проведення переселенської політики на кшталт німецької південно-західної Африки.

У 1902 р. В. Зольф звернувся з листом до міністерства закордонних справ з вимогою заборонити Р. Дікену перебувати на о. Самоа, але його вимога не знайшла підтримки. І конфлікти між губернатором та плантаторами продовжувалися. Однією із причин конфліктів була вимога плантаторів запровадити трудову повинність для корінного населення терміном 8 місяців. Проте В. Зольф відмовився її запровадити, а навпаки видав указ про заборону примусових робіт, тілесних покарань. Дії губернатора були винятковими, оскільки нічого подібного не було в колоніях європейців. До 1904 р. самоанці змушені були працювати на плантаціях, що належали німцям. Проте працювали погано, без ентузіазму, тому німці змушені були завозити робочу силу з Китаю. До початку 1914 р. на о. Самоа було завезено 2 тис. 100 китайських робітників.

До них застосовували тілесні покарання, за супротив кидали до в'язниці, не сплачували заробітну плату. І лише через втручання китайського уряду у 1909 р. були прийняті закони про заборону тілесних тортур над китайцями. Конфлікти з місцевим населенням загострилися, коли у 1908–1909 рр. аборигени почали вимагати призначити правителем архіпелагу місцевого аристократа Лаукі. Вони намагалися підняти повстання, захопити о. Савайї, тому губернатор змушений був звернутися по допомогу до німецького флоту. На о. Самоа прибули три бойові кораблі: «Лейпциг», «Тітанія», «Аркопа», які заблокували острів. До військових дій справа не дійшла, бо аборигени припинили опір. У 1911 р. губернатор В. Зольф залишив свою посаду, ставши генеральним секретарем у справах німецьких колоній. З початком Першої світової війни о. Самоа, як і інші німецькі колонії зазнали нападу. 29 серпня 1914 р. підрозділи новозеландської армії висадилися на о. Самоа і урочисто підняли британський прапор.

Першим колоніальним здобутком Німеччини в Океанії стала частина о. Нова Гвінея. Крім Німеччини, на ці землі претендувала Велика Британія, намагаючись включити її до складу своєї колонії Квінсленд (Австралія). Ця колонія приваблювала й австралійську буржуазію, як вигідне місце вкладання своїх капіталів і як територія з дешевою робочою силою. У 1867 р. в Австралії виникла «Новогвінейська» компанія, яка прагнула здійснити колонізацію острова. Одним із керівників компанії був австралійський підприємець Джон Ленг. Звертаючись до членів королівського товариства «Новий Південний Уельс», він назвав Нову Гвінею «доволі обіцяючою областю для посилення колонізації» [6, с. 36]. Пропагуючи ідею захоплення Нової Гвінеї, Дж. Ленг вказував і на стратегічне положення острова. На поч. 80-х років XIX ст. у Новій Гвінеї з'являються торговельні факторії німецьких підприємств «Deutsche Handels und Plantagenesellschaft der Sudseenseln» і «Herrnsheim». Голова берлінської фірми «Herrnsheim» А. фон Ганземанн у 1880 р. надав канцлеру О. фон Бісмарку довідку про колонізацію островів Океанії, в тому числі і про Нову Гвінею.

19 лютого 1883 р. губернатор Нового Південного Уельса лорд Лофтус у листі до нового міністра лорда Дербі наголошував на негайному захопленні південно-східної частини Нової Гвінеї. З метою встановлення британського прапора в східній частині Нової Гвінеї до Порт-Морсбі 15 березня 1883 р. відправились прем'єр-міністр Квінсленда Т. Макілрайт та керівник місцевої поліції Г. Честер. Попередньо вони не проконсультувалися із лондонським колоніальним відомством, проте вже 4 квітня того ж року прапор Великої Британії замайорів на території між 141 та 155 градусами східної довготи. Ці території відходили під протекторат Великої Британії. Згодом до Лондона надійшла заявка про затвердження цих територій, проте секретар з колоніальних справ лорд Дербі її відхилив. Він вважав, що заявка може бути затверджена лише тоді, коли уряд Квінсленда візьме на себе усі витрати колонії і немає причин, які б завадили приєднанню східної частини Нової Гвінеї до Британії. Крім того, жодна європейська держава не висловлювала бажання щодо Нової Гвінеї. Для остаточного вирішення цього питання, в листопаді 1883 р. у Сідней приймається резолюція про негайне приєднання до Британії не лише східної частини Нової Гвінеї, а й прилеглих островів.

Сіднейська резолюція викликала протест у німців, тому заступник міністра закордонних справ Ю. Пансефот змушений був переконувати німецького посла в Лондоні про відсутність у британців прав на захоплення нових територій в Океанії. У порівнянні з британцями, німці діяли більш рішуче. А. фон Ганземанн разом із банкіром Блейхродером запропонували уряду створення консорціума для захоплення територій східної частини Нової Гвінеї. Ідея зустріла підтримку імперського канцлера О. фон Бісмарком. І 26 травня 1883 р. було створено «Новогвінейську» компанію на чолі з О. Фіншем, який зразу ж був відправлений до Нової Гвінеї з тим, щоб висунути німецькі претензії на східну частину острова та прилеглі острови. І як він писав, що перше що він здійснив – «придбав в порту Константин землю для Німеччини» [6, с. 37]. У зв'язку з появою претензій Німеччини до Нової Гвінеї, Велика Британія змушена була відкоригувати свої плани та дії. У вересні 1884 р.

британський уряд приймає рішення про обмеження умов Сіднейської резолюції, задовольнивши німецькі претензії щодо Нової Гвінеї до лінії 146 градусів східної довготи. У тому ж році два військових кораблі німецького флоту фрегат «Елізабет» і канонерка «Гієна» приймають участь в урочистому піднятті імперського прапора на узбережжі німецької південно-східної Африки (Намібії), і після цього вони вирушають до берегів Нової Гвінеї. Нова Гвінея приваблювала німецьких банкірів, підприємців. Крім того, там перебував відомий німецький етнограф, голова «Новогвінейської» компанії Отто Фінш. З 1879 по 1882 рр. він відвідав Сандвічеві о-ви, острови Джильберта, Маршаллові, Каролінські, Ярка, Нову Британію, Австралію, Нову Зеландію та Нову Гвінею. Йому вдалося підписати з місцевими вождями договори «куплі-продажу» земель. Шляхом підкупу він зміг досягти згоди корінного населення Нової Гвінеї на передачу їхніх земель під протекторат Німеччини.

Усе це дало Німеччині підставу легально приєднати ці землі. В листопаді 1884 р. фрегат «Елізабет» та канонерка «Гієна» висаджують на о. Матупі морський десант та встановлюють там німецький прапор. В бухті Маданг розташовується німецький опорний пункт під назвою «Фрідріх-Вільгельм-хафен», а на березі протоки Вітязь – «Фіншхафен» (на честь О. Фінша). Активність Німеччини підштовхує адміністрацію колоній Австралії прийняти рішення про взяття на себе всіх витрат, пов'язаних з управлінням захоплених територій Нової Гвінеї. З цією метою до Нової Гвінеї відправляється командор Ерскайн, який має повідомити британський уряд про встановлення протекторату на цій території. 22 листопада 1884 р. уряд Великої Британії призначає майора П. Скреттлі спеціальним комісаром у справах протекторату. Такі дії Великої Британії спричиняють загострення відносин з Німеччиною, потік взаємних обвинувачень у доволі різкій формі. Однак жодна із сторін не досягла вирішальної переваги. Тому ними було прийняте спеціальне рішення про поділ острова Нова Гвінея на сфери впливу. За угодою від 25 – 29 квітня 1885р. до Німеччини відходила північно-східна частина Нової Гвінеї з усіма

прилеглими островами, частина Соломонових островів, а саме: о. Шуазель, Санта-Ізабель і Бугенвіль [7, с. 44].

Крім того, о. Наура, у 1888 р. відійде під протекторат Німеччини. За німецько-англійським договором 1898 р. о. Шуазель, Санта-Ізабель відійдуть Британії, а Німеччині – о. Бугенвіль, Бука. Вони стануть частиною колонії «Земля кайзера Вільгельма». Крім того, після поразки Іспанії у війні 1898р., вона погодиться продати Німеччині Маріанські, Каролінські острови та о. Палау. За ці острови Німеччина сплатить Іспанії 17 млн марок [12, с. 101].

Варто зазначити, що привабити німецьких громадян до переселення для освоєння цих територій, уряду не вдалося. Тому імператор Вільгельм I видав грамоту про визнання передачі «Kaiser Wilhelmsland» до Новогвінейської компанії, головний офіс якої знаходився у Фіншхафені. Компанія мала широкі права, судову та адміністративну владу, право на придбання нових територій. В листопаді 1885 р. представники компанії прибули до Нової Гвінеї, розраховуючи на великі прибутки. Тому, перш за все, вони намагалися активно розвивати плантаційне господарство та торгівлю. Проте бажаних успіхів компанія не досягла. Їй не вдалося зацікавити німців у створенні власних господарств. На 1900 р. на Новій Гвінеї перебувало менше 100 європейських переселенців, які постійно страждали від тропічних хвороб. Тому близько 20% переселенців загинуло. І навіть переведення штаб-квартири до Мадангу (1897) не змінило становище на краще. Протягом 90-х р. XIX ст. управління островом переходить до німецького уряду, який бачить нездатність членів колоніального співтовариства виконувати свої обов'язки. Тому з часом товариство припиняє свою діяльність і у 1898 р. була ліквідована «Новогвінейська компанія» [18, с. 141- 143].

З 1890 р. в системі німецького управління колоній діяв спеціальний орган – Імперське колоніальне управління, як складова частина міністерства закордонних справ. Поряд з ним на правах дорадчого органу – Колоніальна рада, діячами якої були представники приватних компаній, місіонерських організацій. Усі вони призначалися імперським канцлером. В перші роки своєї

діяльності колоніальне товариство займалося лише питаннями внутрішньої організації колонії. Військові питання перебували в компетенції морського міністра, загальної політики колонії – міністерства закордонних справ. У подальшому централізація управління колоніями посилюється, тим самим сприяє створенню самостійного міністерства з колоніальних справ (1907).

Змінюється поступово і система управління в колоніях. З 1890 р. представників приватних колоній було замінено на губернаторів, яких призначав кайзер. 1 квітня 1809 р. в німецьку Нову Гвінею був призначений губернатор, який був наділений усією повнотою влади. Німецька адміністрація здійснювала свою діяльність за допомогою лулуаїв – сільських вождів. Від губернаторів колонії вони отримували конусоподібну шапку як символ влади. Лулуай збирав податки, вирішував незначні судові справи між місцевими мешканцями, контролював виконання настанов колоніальної адміністрації. Дуже часто йому допомагав тултул (інформатор), який був посередником між центральною владою та сільськими вождями. На острові існувала сильна міжплемінна ворожнеча, тому лулуаї сприймалися населенням лише як вожді окремих сільських поселень. Крім того, ворожі відносини існували між місцевою колоніальною адміністрацією та корінним населенням. За 25 років німецького володарювання на острові було вбито 55 європейців. У зв'язку з цим влада організовувала каральні експедиції із залученням поліції. Каральними органами керували німецькі офіцери, які досить часто відрізнялися особливою жорстокістю. На плантаціях використовувалася рабська праця. До 1914 р. близько 20 тис. чоловік корінного населення тихоокеанських островів працювали на плантаціях «Земля кайзера Вільгельма». До 1888 р. праця рабів не регулювалася. В 1888 р., 1909 р. була введена деяка регламентація щодо рабської праці. Вона поширювалася тільки на тих осіб, які були привезені до Нової Гвінеї з віддалених островів. Проте на практиці і ці незначні постанови не виконувалися, бо плантатори їх ігнорували, а колоніальна адміністрація не запобігала свавіллю. Більш того, колоніальна поліція досить часто карала місцеве населення, яке відмовлялося працювати на користь плантаторів, які

заволоділи фактично усіма землями острова. Ці дії сприяли обезземеленню місцевого населення. Спроби німецької колоніальної адміністрації налагодити сільськогосподарське виробництво, інфраструктуру в Новій Гвінеї до початку Першої світової війни були безуспішними. На 1914 р. у колонії проживало 1273 європейців, з них 135 чиновників колоніальної адміністрації та 400 християнських місіонерів [16, с. 315]. Необхідно зазначити, що окрім плантаційного вирощування кокосових пальм, німці не змогли налагодити виробництво іншої сільськогосподарської продукції. Спроби організувати виробництво кави, какао, перцю, тютюну, бавовни, каучуку не були результативними. Єдиним товарним продуктом залишалася копра. Проте більш розвинене виробництво було в архіпелазі «Бісмарк». Саме звідти надходила найбільша частина копри. На 1913 р. колонія продала 14 тис. тонн копри і прибуток становив 330 тис. ф. ст. Другим значним експортним товаром було какао. Його щороку вивозили близько 100 тонн. Колонії постійно потребували значних фінансових надходжень, тому німецький уряд щорічно надавав колонії кошти у розмірі 1 млн марок. Проте незважаючи на намагання німецького уряду досягти переваги німецького капіталу в Новій Гвінеї, все ж таки значний вплив мала Австралія, яка постачала острову все необхідне і, в першу чергу, продукти харчування. На низькому рівні в колонії перебував і стан освіти. Колоніальна адміністрація намагалася поширити на острів німецьку мову, витіснивши англійську. Перша школа з викладанням німецької мови була відкрита в 1907 р. і викладачами її були представники християнських місій. До Першої світової війни вона залишалася єдиною.

Період німецького панування в Новій Гвінеї та прилеглих островів фактично завершився з початком Першої світової війни. 6 серпня 1914 р. в Мельбурні австралійський уряд отримав телеграму від лорда Херкоурта (представника британського міністерства колоній), яка містила прохання уряду Великої Британії відправити австралійські війська для захоплення тихоокеанських володінь Німеччини. Уряд Австралії на повідомлення відреагував миттєво. 10 серпня 1914 р. британський уряд отримав

повідомлення, що 1,5 тис. австралійських солдатів готові до воєнних дій з Німеччиною. 18 серпня 1914 р. австралійський експедиційний корпус під командуванням ветерана англійсько-бурської війни полковника У. Холтса покинув Сідней, а 11 вересня почав захоплювати німецьку станцію м. Бітапака на о. Нова Британія. У розпорядженні німецької адміністрації перебувало 301 солдат, 240 з них – корінні мешканці. В боях за станцію загинуло більше 40 австралійців, з німецького боку – 30 чол. 17 вересня німецькі війська капітулювали. Однак лише у 1921 р. влада в колонії перейшла до рук австралійської військової адміністрації. За рішеннями Версальського мирного договору 1919 р. Австралія отримала в Океанії німецьку частину Нової Гвінеї та тихоокеанські острови на південь від екватора. Нова Зеландія дістала мандат на острови Західного Самоа, о. Науру було віддано під колективного опіку Британської імперії. Японія отримала на північ від екватора Маріанські, Маршаллові, Каролінські острови, Палау. Єдине застереження було зроблено щодо одного із Каролінських островів – Яп, через який проходили підводні кабелі. США вважали за доцільне надати о. Яп міжнародний статус. Тільки на Вашингтонській конференції 11 лютого 1922 р. була підписана угода між Японією та США про визнання мандату Японії на о. Яп. Японія зобов'язувалася дозволити США догляд за підводними кабелями.

Отже, німецька колоніальна політика в Китаї та Океанії була важливим етапом зовнішньої політики Другого Рейху, складною дипломатичною грою Німеччини за статус світової держави.

Список використаних джерел і літератури:

1. Англо-германский обмен нот (Lascelles-Bulow) 20 апреля 1898 г. касательно британской оккупации Вэйхайвэя [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XIX/1840-1860/Sb_dog_Dal_vost/41-60/43.htm. – Дата обращения: 20 мая 2018 г.
2. Бюлов Б. Воспоминания / Под. ред. В. М. Хвостова / Б. Бюлов. – М.–Л.: Соцэкгиз, 1935. – 564 с.

3. Ерусалимский А. С. Колониальная экспансия капиталистических держав и освободительное движение народов Южной Африки и Китая в XVII – XIX вв. / А. С. Ерусалимский. – М.: Наука. 1974. – 359 с.
4. История Востока / Под ред. Л. Б. Алаева. – М.: Вост. лит., 2005. – Т. 4, Кн. 2. – 574 с.
5. История Германии / Под. ред. Галактионова. - Т. 3. – Кемерово: Кузбассиздат, 2005. – 544 с.
6. Малаховский К. В. Остров райских птиц: История Папуа новой Гвинеи / К. В. Малаховский. – М.: Наука, 1976. – 191 с.
7. Малаховский К. В. Соломоновы острова / К. В. Малаховский. – М.: Наука, 1978. – 96 с.
8. Переписка Вильгельма II с Николаем II. 1894-1914 гг. – М. – Пг.: ГИЗ. 1923. – 198 с.
9. Соглашение о расширении территории Гонконга, заключённое между Великобританией и Китаем в Пекине 9 июня 1898 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XIX/1840-1860/Sb_dog_Dal_vost/41-60/47.htm. – Дата обращения: 20 мая 2018 г.
10. Троян С. С. Колоніальна політика кайзерівської Німеччини у форматі боротьби за «місце під сонцем» (1896-1900 роки) / С. С. Троян // Історична пам'ять: Науковий збірник. – Полтава, Полтавський нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2001. – №1. – С. 95-110; Гончаренко Л. Л. Отто фон Бісмарк та Самоанський законопроект 1879-1880 рр. / Л. Л. Гончаренко // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. 35. – С. 253-257.
11. Троян С. С. Китай у сфері колоніальної політики Німецької імперії (кінець XIX ст.) / С. С. Троян // Університет: Історико-філософський журнал. – К., 2009. – № 6. – С. 10-15.
12. Троян С. С. Колоніальна політика кайзерівської Німеччини у форматі боротьби за «місце під сонцем» (1896-1900 роки) / С. С. Троян // Історична пам'ять: Науковий збірник. – Полтава, Полтавський нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2001. – №1. – С. 95-110.

13. Deutsch – Samoanischer Vertrag vom 10.11.1884 [Elektronische Ressource] // Archiv des Deutschen Kolonialrechts. – Wesseling, 2008. – S. 197-198. – Zugriffsmodus: <http://staadenlos.info/images/beweisarchiv/adK.pdf>. – Datum der Behandlung: 26 mai 2018 p.

14. Hoffman V. Schönwetter – Kapitalist [Elektronische Ressource] / V. Hoffman // Die Zeit. – 2003. – №32. – Zugriffsmodus: <http://www.zeit.de/2003/32/Godeffroy.-Pleite.html>. – Datum der Behandlung: 26 mai 2018 p.; Ritter J. Das unverdorbene Eiland [Elektronische Ressource] / J. Ritter // Spiegel, 11.06.2008. – Zugriffsmodus: <http://www.Spiegel.de/einestages/deutsche-kolonialgeschichte.-a-946982.html>. – Datum der Behandlung: 26 mai 2018 p.

15. Ritter J. Das unverdorbene Eiland [Elektronische Ressource] / J. Ritter // Spiegel, 11.06.2008. – Zugriffsmodus: <http://www.Spiegel.de/einestages/deutsche-kolonialgeschichte.-a-946982.html>. – Datum der Behandlung: 26 mai 2018 p.

16. Schnee H. Deutscher Kolonial – Atlas / H. Schnee // Historische Atlas. – Band I. – Leipzig, 1920. – 625 s.

17. Schreiben an Malietoa Laupepa vom 12.04.1890 [Elektronische Ressource] // Archiv des Deutschen Kolonialrechts. – Wesseling, 2008. – S. 320. – Zugriffsmodus: <http://staadenlos.info/images/beweisarchiv/adK.pdf>. – Datum der Behandlung: 26 mai 2018 p.

18. Vertrag mit der Neu-Guinea – Kompagnie vom 7.10.1898 [Elektronische Ressource] // Archiv des Deutschen Kolonialrechts. – Wesseling, 2008. – S. 141-143. – Zugriffsmodus: <http://staadenlos.info/images/beweisarchiv/adK.pdf>. – Datum der Behandlung: 26 mai 2018 p.

References:

1. *Anglo-germanskiy obmen not (Lascelles-Bulow) kasatelno britanskoy okkupatsii Veyhayveya (1898).* Retrieved from http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XIX/1840-1860/Sb_dog_Dal_vost/41-60/43.htm [Accessed: 20 th May 2018].
2. Byulov, B. (1935). *Vospominaniya*. Moskwa: Sotsekgiz.

3. Erusalimskiy, A. S. (1974). *Kolonialnaya ekspansiya kapitalisticheskikh derzhav i osvoboditelnoe dvizhenie narodov Yuzhnoy Afriki i Kitaya v XVII – XIX vv.* Moskva: Nauka.
4. Alaeva, L. B. (2005). *Istoriya Vostoka.* Moskva: Vost. Lit.
5. Galaktionov, Yu. (2005). *Istoriya Germanii.* Kemerovo: Kuzbassizdat.
6. Malahovskiy, K. V. (1976). *Ostrov rayskih ptits: Istoriya Papua novoy Gvinei.* Moskva: Nauka.
7. Malahovskiy, K. V. (1978). *Solomonovy ostrova.* Moskva: Nauka.
8. *Perepiska Vilgelma II s Nikolaem II. 1894-1914 gg.* (1923). Moskva – Peterburg: GIS)
9. *Soglasenie o rasshirenie territorii Gonkonga, zaklyuchYonnoe mezhdue Velikobritaniey i Kitaem v Pekine 9 iyunya 1898 goda.* Retrieved from http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XIX/1840-1860/Sb_dog_Dal_vost/41-60/47.htm [Accessed: 20 th May 2018].
10. Troyan, S. S. (1978). *Kolonialna polItika kayzerIvskoYi NI mechchini u formatI borotbi za «mIstse pld sontsem» (1896-1900 roki).* Istorichna pam'yat: Naukoviy zbIrnik. Poltava, Poltavskiy nats. ped. un-t Im. V. G. Korolenka ; Goncharenko, L. L. (2013). *Otto fon BIsmark ta Samoanskiy zakonoproekt 1879-1880 rr.* Nauk. pr. ZaporIzhzhya: ZNU.
11. Troyan, S. S. (2009). Kitay u sferI kolonialnoYi polItiki NI metskoYi ImperIYi (kInets XIX st.). *Universytet: Istoryko-filosofs"kyj zhurnal.* 6, 10-15.
12. Troyan, S. S. (2001). *Kolonialna polItika kayzerIvskoYi NI mechchini u formatI borotbi za «mIstse pld sontsem» (1896-1900 roki).* Istorichna pam'yat: Naukoviy zbIrnik. –Poltava, Poltavskiy nats. ped. un-t Im.
13. Deutsch – Samoanischer Vertrag vom 10.11.1884. (2008). Retrieved from Archiv des Deutschen Kolonialrechts. Wesseling. Retrieved from <http://staadenlos.info/images/beweisarchiv/adK.pdf> [Accessed: 26th May 2018].
14. Hoffman, V. (2003). *Schönwetter – Kapitalist.* Retrieved from <http://www.zeit.de/2003/32/Godeffroy.-Pleite.html>. [Accessed: 26th May 2018]; Ritter, J. *Das unverdorbene Eiland.* Retrieved from

<http://www.Spiegel.de/einestages/deutsche-kolonialgeschichte.-a-946982.html>

[Accessed: 26th May 2018].

15.Ritter, J. (2008). *Das unverdorbene Eiland*. Retrieved from <http://www.Spiegel.de/einestages/deutsche-kolonialgeschichte.-a-946982.html>

[Accessed: 26 th May 2018].

16.Schnee, H. (1920). *Deutscher Kolonial. – Atlas. Historische Atlas*, Band I.

17.Schreiben an Malietoa Laupepa vom 12.04.1890. (2008). Archiv des Deutschen Kolonialrechts.: Wesseling. p.320. Retrieved from <http://staadenlos.info/images/beweisarchiv/adK.pdf> [Accessed: 26th May 2018].

18.Vertrag mit der Neu-Guinea – Kompagnie vom 7.10.1898 (2008). Archiv des Deutschland Kolonialrechts. Wesseling. p. 144 – 143 Retrieved from <https://staatenlos.info/beweisarchiv/adK.pdf> [Accessed: 26th May 2018].

Natalia Papenko,

Ph.D. (History), Associate Professor,

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

COLONIAL POLICY OF GERMAN EMPIRE IN CHINA AND OCEANIA IN THE LAST THIRD OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY

The relevance of the topic is determined by the historical significance of the problems that are raised in it.

In the article the author discovers the methods and forms of Germany's colonial policy in the last third part of the 19th – in the beginning of the 20th centuries in China and Oceania. The German Empire was the last from the world's leading states that entered the path of colonial seizures. The author emphasizes that German politicians generally were satisfied with the development of the country after 1871. For a long time, the range of interests of an imperial chancellor O. von Bismarck (1871 – 1890), as a politician, was limited to the territory of Europe and those countries that were bound by it. Colonies were only interesting for him as an

instrument for putting a pressure on the leading countries of the world to solve their European problems.

Trying to avoid conflicts with the leading European powers, especially with the Great Britain, O. von Bismarck had been deliberately refraining from colonial expansion until the mid-80's of the 19th century. In addition, indifference to colonialism at that time was being expressed by some representatives of the party elite and business. However, in the last third part of the 19th century, the country gets full freedom of action in colonial politics, and therefore it begins to occupy territories in various parts of the world, including Africa, Asia and Oceania.

The interference of the Second Reich in the division of China was one of the reasons for the massive Yihetuan Movement, and in the future, the deployment of a large-scale conflict - the Russian-Japanese war of 1904 – 1905. All this certainly became a part of the complex of reasons for the First World War. Therefore studying of the reasons for and effects of the colonial policy of Germany in the last third part of the 19th – early 20th centuries is quite important and of considerable scientific interest.

In addition, the author notes that most of the politicians in the business circles of Germany considered the colonization of China and Oceania as an important stage not only for economic development of the country, but also for the growth of international authority in the world.

Key words: *colonial policy, agreement, “doctrine of opened doors”, junker, rent, syndicate.*

Надійшла до редколегії 19.04.2019.

УДК 930.2:94(4):355.4 "18"

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.183-202>

Олексій Сокирко,

кандидат історичних наук, доцент,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ПРАКТИКИ І ТЕХНОЛОГІЇ В УКРАЇНІ XVIII СТОЛІТТЯ

***Анотація.** «Мілітарна революція», яка стала концентрованим виявом політичного лідерства Європи упродовж XVII – XVIII ст., витворила якісно нові реалії у військовій сфері: постійні регулярні армії, підпорядковані та утримувані централізованими державами, уніфіковане озброєння та одяг, поділ на роди військ, спеціальний вишкіл і освіту для солдатів та офіцерів. Лідерство у воєнних технологіях належало фортифікації та артилерії, що розвивалися в напрямі нарощення технічного потенціалу, уніфікації та стандартизації будівництва й розробки нових озброєнь. Нові підходи до організації збройних сил змінили характер та перебіг війн.*

Якщо в XVII ст. Схід і Захід Європи мали своєрідний паритет у своїх воєнних досягненнях і технологіях, то у XVIII ст. він остаточно змістився на користь Заходу. В цьому контексті важливим питанням є те, яким чином західноєвропейські здобутки поширювалися в Україні, зокрема Козацькому Гетьманаті, чия військово-політична модель була чітко структурована для воєнних потреб. Аналіз цих впливів і запозичень свідчить, що вони мали неоднорідний характер. В козацькому війську поступово впроваджувалися елементи стройової і караульної служби регулярних військ і навіть муштрові статуту. Козацька старшина наочно знайомилася із засадами служби регулярних армій під час війн, які вела Російська імперія. Втім, всі ці впливи мали епізодичний і стихійний характер, не змінюючи сутності військових інститутів Гетьманщини. В артилерії технічні новації впроваджувалися

активніше, але гальмувалися через недостатність фінансування. У фортифікаційній сфері, контроль над якою повністю перейшов до імперської влади, панували західні технології та фахівці, яких метрополія використовувала у власних оборонних проектах. Показово, що знайомство і запозичення будь-яких військових новацій у XVIII ст. відбувалося майже виключно через російське посередництво. Ця тенденція цілком узгоджувалася із поступовою втратою Гетьманичиною свого суверенітету, руйнуванням і занепадом її армії.

Ключові слова: *Козацький Гетьманат, козацьке військо, старшина, «мілітарна революція», Російська імперія, регулярна армія, військова справа,*

XVIII століття посідає особливе місце в історії європейської військової справи не лише як фінішна пряма в розвитку мілітарних інститутів *ancien régime*, але й епоха «великого ривка», котрий за образним визначенням П'єра Шоню, поставив європейську цивілізацію в центр світового порядку. Істотною рисою цього періоду, що багатьма дослідниками окреслюється, як кульмінаційна фаза «Мілітарної революції», було утвердження фіскально-мілітарної держави, чільні інститути котрої були підпорядковані потребам ведення воєн і утримання постійних регулярних армій. Устрій цих інститутів спирався на засади раціонального управління, стандартизації та уніфікації. Ці ж самі принципи було покладено в філософію військового будівництва, як основи державної політики, а також розвиток найважливіших воєнних технологій раннього Нового часу – артилерії, фортифікації, військової освіти й вишколу [27; 28, р. 195-225]. Ефективність і важливість цих механізмів було наочно продемонстровано в найбільших воєнних конфліктах століття – Великій Північній війні 1700-1721 рр. та Війні за Іспанську спадщину 1701-1714 рр., низці зіткнень із Османською імперією, а також наймасштабнішим конфліктом епохи, котрий дехто з істориків схильний вважати репетицією майбутніх світових воєн – Семирічній війні 1756-1763 рр.

Значна частина цих перетворень і воєнних конфліктів мали безпосередній вплив і на українські терени, а надто – на Козацьку державу, котра саме у XVIII ст. стала на незворотній шлях втрати свого суверенітету. Почати треба з того, що найближчі та найвпливовіші сусіди України – Московська держава та Священна Римська імперія вже рухалися шляхом військових реформ, впроваджуючи новації не лише в армії, але й фінансовій сфері та державному управлінні. Натомість в Речі Посполитій намітилася певна стагнація: в XVII ст. польсько-литовська федерація виробила унікальну модель, що поєднувала в собі як європейські, так і східні практики, і виявила свою ефективність у низці успішних воєн. Британський полоніст Роберт Фрост справедливо відзначив, що Польща та інші країни східноєвропейського регіону, через його демографічну та господарську периферійність, фактично не потребували системного наслідування західноєвропейських військових трендів [23, с. 293–300]. Це було торування власного шляху, опертого на тонке поєднання традицій та інновацій. Натомість політична модель Речі Посполитої не могла забезпечити закріплення цих тенденцій в поступальному ключі, як-от утримання великої постійної армії, централізації управління й фінансування тощо. В короткій перспективі це звело нанівець всі позитивні здобутки попереднього часу, що показали фатальні поразки Речі Посполитої в Північній війні та її узалежнення від Австрії та Росії. Остання ж, навпаки, ставши на шлях інтенсивної вестернізації своєї мілітарної та адміністративно-управлінської системи, вже за кілька десятиліть переломила баланс сил в Європі, домігшись домінування в її східній частині.

На жаль, у вітчизняній історіографії проблеми трансферу західноєвропейських військових практик, знайомства із воєнним досвідом ніколи спеціально не ставилися. Історики здебільшого приділяли увагу впливам на Україну європейського мистецтва, політичної думки, католицизму та протестантизму але не мілітарним феноменам. Хіба що – про дотичну проблематику йшлося у розвідках про українських козаків на службі французької монархії та Священної Римської імперії, їх участь у європейських війнах першої половини XVII ст. [1; 2; 21; 22]. Втім, ці розвідки були

присвячені, в першу чергу, реконструкції подієвої сторони питання, з'ясуванню персоналій козацьких старшин, що брали в них участь. Натомість питання впливу європейських мілітарних практик на військове мистецтво козаків, і, відповідно, зворотній вплив на європейську ситуацію, не ставилося. Що ж стосується XVIII ст., то подібного роду студії на сьогодні взагалі відсутні.

У контексті нашого дослідження зміна балансу між Річчю Посполитою та Росією є тим більше важливою, через те, що ще від попереднього XVII ст. розвиток військової справи в Україні знаходився під потужним впливом обох країн. Військово-політична система Козацького Гетьманату успадкувала чимало підставових рис мілітарного устрою Речі Посполитої: тричленну структуру армії (станове земельне ополчення, корпус найманого війська та артилерії, утримуваних скарбницею), з домінуванням в ній кавалерії, принципи комплектування земського та найманого війська, їх фінансування тощо [19, с. 94-123]. Служба в лавах коронного війська була для руської шляхти й козацької старшини головним досвідом ознайомлення із західноєвропейськими «новизнами» у військовій справі. Дехто з них починав свою кар'єру в полках «чужоземного автораменту», що були зорганізовані польським королем Владиславом IV за нідерландськими та шведськими взірцями. В гетьманській армії за часів Івана Виговського ці формування стануть зразками для створення власних найманих військ. Ці контингенти складатимуться з мушкетерів і драгунів, вдягнених, озброєних і навчених відповідно до західноєвропейських стандартів. Так само, в рамках старих річпосполитських практик відбувався і найм іноземних офіцерів, сержантів і технічних фахівців (переважно артилеристів) для козацької армії, що виступали головним каналом трансферу західноєвропейських технологій в Україну [16, с. 246-265]. Прикметно, що терени Речі Посполитої лишалися ареною вербунку західних фахівців, а також посередником у поширенні технологій аж до кінця XVII ст. Але при цьому організаційні, тактичні й технічні новації майже не поширювалися на козацьке військо, котре залишалося типовим становим ополченням.

Із середини XVII ст. напрям і характер передачі західноєвропейських трендів в Україну змінився, перемістившись із заходу на північ – в Росію. Московська держава мала свою традицію європейських запозичень, представлену військами «нового строя», зорганізованими за нідерландським взірцем у 30 – 40-х рр. XVII ст., а також багатонаціональний корпус найманих офіцерів та інженерів, що були репрезентантами практично всіх західноєвропейських військових шкіл. Ознайомленню із муштровим вишколом західного типу, зразками зброї, тактичними прийомами сприяло бойове партнерство гетьманської та московської армій у війнах з поляками та османами другої половини – останньої чверті XVII ст. Велику роль в цьому процесі грали московські гарнізони, що розташовувалися в Лівобережній Україні. В їхньому складі перебували полки «нового строя», іноземні офіцери та інженери. В Київському арсеналі, який був найбільшим гарматним парком московського війська в Україні, не лише зберігалися, але й відливалися гармати нових типів, залученими на російську службу німецькими та нідерландськими майстрами [10, с. 157-223]. Роботи з ремонту та реконструкції фортець, в яких розміщувалися московські гарнізони, планувалися та провадилися також за участі західноєвропейських фортифікаторів та інженерів; їхня роль була вирішальною і в облогах турецьких фортець наприкінці XVII ст. [8, с. 44-52].

З початком XVIII ст. ситуація істотним чином змінилася. По-перше, в ході Північної війни та поступовим формуванням російської армії нового зразка, повністю орієнтованої на західні стандарти, роль гетьманського війська поступово маргіналізується. Петро I і та його іноземні радники дивилися на козацьке військо як нерегулярне, недостатньо добре озброєне та недисципліноване, в порівнянні із охотницькими (найманими) полками. Ця тенденція посилится й стане панівною в наступних війнах, у яких полкам гетьманського регіменту відводитиметься допоміжна роль. В цій ситуації перенесення західних практик на ґрунт нерегулярного війська вважалося російським командуванням непотрібним і малоефективним. По-друге, внаслідок антиросійського виступу Мазепи, Росія втратила довіру до козацької

політичної еліти й тих форм контролю над Гетьманщиною, котрі непорушно існували ще з попереднього століття. Це поставило питання, в першу чергу, про взяття під прямий контроль козацької армії та інших мілітарних інститутів, позбавивши таким чином українську еліту впливу на них. Внаслідок цих змін, імперія робила головну ставку на використання архаїчного козацького ополчення, котре не потребувало фінансування й відтак було вигідною безкоштовною воєнною силою. Натомість, гетьманське наймане військо, що стояло найближче до регулярних стандартів, із 1720-х років було практично знищене.

Втім, певні впливи практик регулярних армій таки відчувався в формі наочного прикладу та співдії: козаки спостерігали за навчаннями, організацією походу й влаштування квартир, тактичних шиківань і безпосередньо бойових дій російських регулярних частин, взорованих на західні стандарти. Поступово деякі елементи бойової практики почали запозичуватися й у гетьманському регіменті. Першу фіксацію цих прикладів подає в своєму Щоденнику Яків Маркович, що в складі козацького корпусу брав участь у російсько-перській війні 1722-1729 рр. Зокрема, мемуарист згадував, що в козацьких полках було перейнято практику виставлення бойової охорони з пароллями та лозунгами, запроваджену статутами регулярного війська. Під час походу марш і розташування табору організовувалися російськими офіцерами із дотриманням незнаних доти козаками правил і процедур. «Полковникъ Еропкин, едучи верхом, зближился к нашему лагеру и казал нам и полкам нашим маршировать регулярно и, – писав Маркович – переехавши через річечку малую, прозиваемую Олшанка, отстоящую от Царицина в 7 верстах, пройшлисмо еще верст з 6, и близ полков слободских сталисмо обозом всі фікгурою баталионъ декари четвероуголно, по сторонах трох полки наши» [4, с. 268].

Увагу козаків і старшин привертала не лише бойові приготування та дії регулярної армії, але й її повсякденний побут, розпорядок дня, несення караульної служби, паради й огляди тощо. Чимало з цих елементів «регулярства» теж запозичувалися. Наприклад, Маркович занотував як в травні

1725 р. у таборі поблизу Салтова, дорогою в Гилянський похід, «присмотрувались, як честь отдавал полк Черниговский бунчуковым» [4, с.239-240]. В грудні того ж року в околицях Царицина «муштровались полки великор[осийские] рекгулярные и стреляли, куда генерали смотріть и протчіи ходили на вал, где и я был» [4, с. 310-311]. Попри це, ми не маємо жодних свідчень про якісь впливи в сфері тактики та бойової підготовки, що може бути цілком зрозуміло через величезні відмінності в організації служби, забезпечення й озброєння регулярних військ і козацького ополчення.

Особливу роль західні новації відігравали в сфері оборонного будівництва. Наприкінці XVII – XVIII ст., коли українські терени стали ареною війн для великих польових армій Туреччини, Швеції та Росії, оснащених потужною артилерією, постала необхідність в переобладнанні та реконструкції застарілих дерев'яних фортець. Більшість з них доповнюється новими елементами західноєвропейської фортифікації — земляними бастіонами і рavelінами, – що збільшували вогневий потенціал фортеці й перешкоджали наближенню до міста військ противника. Розробка проектів і керівництво роботами від початку Північної війни повністю перейшло до рук іноземних інженерів, які працювали в канонах славнозвісної вобанівської школи фортифікації [17, с. 89-113].

Ще одним феноменом імперського оборонного будівництва стало спорудження на кордонах Гетьманщини Української лінії — ланцюгу земляних укріплень, що мали захищати південні рубежі краю від нападів кримських татар і ногайців. За своїми масштабами й оборонною новизною лінія була безпрецедентним фортифікаційним проектом. Лінія укріплень загальною довжиною близько 300 км зводилася на широкому степовому просторі від Дніпра по річці Орелі її притоці Берестовій до річки Береки й злиття її з Дінцем. У будівельних роботах, що тривали з 1731 по 1764 рр. було задіяно понад 30 000 чоловік. В інженерному відношенні лінія складалась з 16 фортець і 49 редутів, з'єднаних між собою високим земляним валом і глибоким ровом [6; 13, с. 6-18]. Проект створення укріпленої лінії, було підготовано австрійським

офіцером на російській службі генералом Іоганном Бернгардом Вейсбахом. Очевидно, в основу задуму Вейсбаха було покладено австрійський аналог — Військовий кордон (нім. *Militärgrenze*) — смугу укріплень і систему військових поселень, котрі відділяли австрійську частину Балкан від османської [25, р. 83-92]. Лінія була втіленням нової філософії активної оборони, вже самим фактом системного планування й невинної розбудови, кардинальним чином відрізняючись від перевіреної віками, але досить архаїчної системи прикордонних замків. Замість аккордних розбудов і ремонту, проваджуваного коштом гетьманів і козацьких полковників, прийшла чітко спланована, інженерно продумана й до тонкощів уніфікована забудова. Топокарти, сучасні вимірювальні прилади, типові плани й нові будівельні технології назавжди витіснили зі степового прикордоння остроги й сигнальні вежі-маяки.

Трансфер військових технологій не обмежувався суто кадровими або технічними формами. Не менш важливу роль грало також поширення спеціальної літератури з широкого діапазону військових питань. Поява й розвиток численних субжанрів військової літератури стали однією з чільних ознак «мілітарної революції» в ранньомодерній Європі. Книжки та керівництва з фортифікації й артилерії, практичної муштри й виховання солдатів, воєнної медицини й картографії, історії війн і переклади трактатів античних авторів ясно вказували на ускладнення військових технологій та професіоналізацію воєнної справи, що стрімко перетворювалася зі станового привілею на фахову науку [26; 29]. Книжка вперше утвердилася в тій сфері, де ніколи раніше не мала не тільки жодного значення, але й взагалі була відсутня — на полях битв і у військових таборах [24, р. 440-461].

З певністю можна стверджувати, що за часів свого існування Гетьманат не спромігся на жоден оригінальний фаховий твір військової тематики. Ця ситуація не виглядає якимось кричущим ізоляціонізмом значною мірою через те, що східноєвропейський регіон в цілому був дещо дисцанційованим від європейських трендів військово-теоретичної й технічної думки, виступаючи лише їхнім реципієнтом. Більшість військових трактатів і прикладних праць,

що виходили друком або ж побутували в списках у Речі Посполитій та Росії являли собою переклади західних авторів або їхні компіляти, адаптовані до місцевих воєнних реалій.

Фактично єдиний приклад публікації військового трактату на теренах гетьманату являє собою вданий Лаврською друкарнею 1705 р. “Артикул краткій выбранный из древних християнских воинских прав”, компіляту, складеного на замовлення Петра І. Видрук цієї книжки в Києві може опосередковано вказувати й на її місцеве впорядкування. Судячи з назви, її зміст не належав до царини *ars militaris*, а, швидше за все, міг бути зведенням богословських трактувань справедливої та несправедливої війни, ролі доброго володаря тощо. Для впорядкування подібного компіляту цілком вистачало матеріалу в архієрейських бібліотеках та монастирських книгозбірнях Києва.

Певну дослідницьку загадку, котра опосередковано свідчить про циркулювання військових трактатів і ознайомленість із ними українського читача, становлять переклади й компіляти з військової справи, підготовані на рубежі XVII — XVIII ст. на замовлення московських можновладців. Деякі з цих рукописних творів, як-от «Вины благополучия на браны» та «О предуготовленыи вещей к войне надобных» мають велику кількість вкраплень книжної української мови й полонізмів, що може вказувати на їх підготовку в Україні або принаймні українськими перекладачами, яким були відомі відповідні оригінали [15, с. 107-108].

Натомість з певністю можна твердити про поступове поширення прикладної літератури воєнного фаху – статутів і муштрових порадників, настанов для артилеристів та інженерів. Прямі й опосередковані відомості, віднайдені на сьогодні, вказують на те, що головним шляхом проникнення цієї літератури в Гетьманщину могли бути офіцери та інженери московських залог. Окремо слід згадати також книгозбірню князя Дмитра Голіцина, котрий у 1708-1721 рр. був київським губернатором, маючи тісні контакти з українською освіченою знаттю. Військова справа не належала до пріоритетних інтересів князя, однак в його зібранні були книги з військового мистецтва, фотрифікації

та артилерії [9, с. 219, 221]. Очевидно, інтенсивна реконструкція українських фортець на початку Північної війни, що провадилася за участі російських та іноземних фахівців, потребувала концентрації не лише матеріальних і людських ресурсів, але й інтелектуальних. Так, під листопадом 1707 р. в матеріалах діловодства Малоросійського приказу знаходимо згадку про переписування книг з фортифікації, котрі, імовірно, готувалися до пересилки в Україну [14, л. 132].

Із розгортанням військових реформ у Росії на початку XVIII ст. і поступовою інтеграцією гетьманського війська до реалій модерної військової справи, прикладна військова література затребується вже безпосередньо козацькими воєначальниками. В жовтні 1715 р. згідно царського розпорядження гетьману Скоропадському було надіслано «цесарский устав», за приписами якого було велено утримувати розташовані в Україні драгунські полки [12, арк. 6]. Втім, подібні тексти були поширені не лише у вищому владному світі, й до того ж, могли циркулювати й в зворотному напрямку: напередодні виступу в 1-й польський похід в жовтні 1733 р. Микола Ханенко позичив стародубському полковнику Олександру Дурову «Военный Уставъ» (найімовірніше, «Устав воинский сухопутный» 1716 р.) [5, с.127]. Десятьма роками пізніше, в грудні 1742 р., він же позичав полтавському полковнику Василю Кочубею «книги Уложение Воинскихъ Уставовъ и книга печатныхъ указовъ» [5, с. 186].

Свого часу, при дослідженні муштрових інструкцій козацького війська з 1756 р., нами було встановлено, що їхнім укладачам були добре відомі друковані російські статuti, зокрема «Экзерциции и учреждения строев и всяких церимониалов регулярной кавалерии» (1755) та «Экзерциции, приготовления к маршу, звания и должности полковых чинов» (1756) з якими відчутні тісні текстові й сутнісні паралелі й запозичення. Цілком можливо, що в розпорядженні козацьких старшин перебували й інші російські та зарубіжні статuti у вигляді рукописних списків [18, с. 67-81].

Літератури відповідного технічного спрямування потребувало й артилерійське відомство Гетьманщини. Прогрес артилерійської техніки вимагав

спеціальної підготовки артилерійської прислуги зокрема, з наведення, прицілювання та пристрілки гармат, виготовлення боєприпасів тощо. Інструкція, видана префекту Генеральної артилерії у 1729 р. вимагала навчати пушкарів «як с пушек стрелять до належитих целей и штурмовать и щире показывать пропорцію, за сколько сажень может куля досягнути и яким образом каждому з них пушку свою исправлять, чистить, выгашувать и протчая, также и картечи ділать». Під час воєнних дій префект мав контролювати начинення гранат і бомб, приправлення до них гнотів, «скільки на кожній фунт заліза пороху надлежатимет положить и по квадранту и транспартиру належит бомбардировать». Виконання всіх цих операцій у XVIII ст. вже було немислимим без найелементарніших посібників і настанов, котрі поширювалися в друкованих і рукописних версіях у величезній кількості. На жаль, прямих вказівок джерел на асортимент технічних бібліотек артилерійського відомства ми наразі не маємо [20, арк. 35].

Епоха Просвітництва, котра утвердила книжку практично в усіх галузях людської життєдіяльності, мало позначилася на розвиткові та затребуваності літератури *ars militaris* в Козацькій Україні. На те були свої причини, котрі крилися в кількох площинах. Слабке проникнення прикладної фахової літератури пояснювалося поступовою девальвацією воєнних якостей козацтва і консервуванням старих станових засад організації гетьманської армії. Козацьке ополчення довгий час не потребувало спеціального вишколу й муштри, і у XVIII ст. виконувало лише допоміжну роль при регулярних арміях, тож муштрові поради й регуляміни тут знадобилися доволі пізно й використовувалися дозовано, «дабы не вводитъ оное войско в излишнюю экзерцицию». В той самий час, технічна оснащеність гетьманської армії перебувала в стагнації, що виключало запозичення й використання новішої літератури з артилерійсько-інженерного профілю. Що ж до літератури з військового мистецтва й права, то вона, безсумнівно будучи знайомою світській еліті гетьманату, не становила для неї першорядного інтересу. Взірці вояцької доблесті й напучування для справного оволодіння рицарським ремеслом,

козацька аристократія традиційно черпала в історичних хроніках і багатій проповідницькій літературі.

Цілком очевидно, що жанри теоретичного характеру в країні, де не існувало новочасних військових академій і навіть традиційних «рицарських шкіл», не мали свого читацького середовища (принагідно відзначимо, що вони дуже слабо циркулювали і в сусідній Речі Посполитій, де подібні заклади потроху з'являлися). Закордонні освітні подорожі дітей козацької еліти, як і в минулому столітті, вперто оминали військові заклади, віддаючи перевагу мовам, праву, філософії та історії. Програма чотирирічного Grand Tour майбутнього гетьмана Кирила Розумовського не містила жодних військових дисциплін, натомість в ній були присутні предмети, необхідні для огранки молодого аристократа – мови, історія, право, географія, верхова їзда, танці й фехтування. Парадоксально, але одним із трансляторів знань з поля західних європейських технологій для малоросійської старшини все ж таки стає імперський військовий заклад – Сухопутний шляхетський корпус, заснований у 1732 р. Чимало викладачів у ньому були німцями, себто безпосередніми носіями західних мілітарних знань і практик. Однак, популярність закладу слід пояснити не стільки його воєнним спрямуванням, скільки досить високому рівню викладання тих наук, котрі відкривали широкі кар'єрні можливості для цивільної служби [11, с. 79-82]. Окрім того, свою роль грала також престижність цього закритого закладу, можливість потрапити до нього завдяки протекції гетьманської родини, а також столичний статус (нагадаємо, що Петербурзька академічна гімназія була на той час в рудиментарному стані, а Московський університет ще не був заснований).

Натомість більш поширеною формою практичного знайомства із європейським «регулярством» стає служба в російській армії, а надто – в гвардії. 1730 р. за указом Анни Іоаннівни було сформовано Лейб-гвардії Ізмайловський полк, котрий мав стати своєрідною протиположністю «старій» імператорській гвардії, котра вирізнялася недоброзичливим ставленням до імператриці та її клевретів. Від початку свого існування полк мав у своїх

шерегах значну кількість «малоросов» та «українцов» – однодвірців та солдатів з Київської губернії, полків Української ландміліції й мешканців Гетьманщини [3, с. 2-5; 7, с. 5-6]. Приплив останніх до гвардії пришвидшився за правління Єлизавети Петрівни, коли контроль над одразу двома частинами імператорської гвардії – Лейб-гвардії Ізмайловським та Лейб-гвардії Кінним – було передано братам Розумовським. Це відкрило ще один трансферний канал потрапляння в Гетьманщину західноєвропейських регулярних практик. На середину XVIII ст. через службу в них пройшло чимало нащадків великих старшинських родів, значана частина яких повернулася в Україну, посівши полковницькі та сотницькі посади. Деякі з них, як-от ніжинський полковник Василь Розумовський, чернігівський Петро Милорадович стали ініціаторами реформ козацького війська в 60-х рр. XVIII ст.

На середину XVIII ст. російське посередництво виявилось настільки насиченим і динамічним, що можна констатувати назагал непогану ознайомленість козацької старшини із різнорідними західними новаціями, які сукупно сприймалися як «регулярство». Щоправда, ступінь їх апробації в гетьманській армії залишався доволі обмеженим для чого були свої причини. Очевидно, що і російській владі й старшині йшлося про елементарне підтримання бодай якоїсь боєздатності козацького війська, чого було цілком достатньо для допоміжної служби при регулярній армії. Ці ж самі міркування стосувалися й артилерії, яку намагалися підтримувати в боєздатному стані, але не оснащуючи новими зразками й не модернізуючи її організацію та фінансування. Тому зауваження зарубіжних істориків відносно того, що європейська «мілітарна революція» на східноєвропейських просторах швидше зустрічала опір, аніж йшла вперед, вірне лише тією мірою, коли братимемо до уваги, що принаймні у XVIII ст. європейські новації поширювалися тут не напряму, а за посередництвом імперій, що виходили зі своїх геополітичних інтересів і поглядів.

З іншого боку, не слід забувати, що причини факультативного засвоєння західних військових новацій корінилися також в культурній свідомості владної

еліти Гетьмашини. Ще в попередньому столітті іноземні запозичення, а разом із ними й їхні носії-чужинці, сприймалися суспільною свідомістю із певним страхом і упередженістю, в чому можна вбачати вплив аналогічних традицій Речі Посполитої. У XVIII ст., коли культурний та інтелектуальний побут України ще більшою мірою стали відкритими, а процеси вестернізації в Російській імперії стали об'єктом наслідування новою «малоросійською шляхтою», код сприйняття іноземних новацій дещо змінився. Впровадження регулярства західного зразка не сприймалося як необхідна умова справної служби Війська Запорозького монаршому престолу. В її основі, на думку української еліти, були не європейській вишкіл, а благородні лицарські чесноти, вірність та відвага. За образом висловом анонімного автора «Разговора Великороссии с Малороссиєю» (1763 р.),

«Бросили казаков учить регулы с пор тех,
Рассуждая, что природна храбрость у них всех».

Список джерел та літератури:

1. Баран О. Валенштайн і козаки / О.Баран // Український історик. – 1978. – №1-3. – С. 40-51.
2. Баран О. Козаки на імперській службі в роках 1635-1636 / О.Баран // Український історик. – 1974. – № 1-3. – С. 5-22.
3. Висковатов А. В. Историческое обозрение лейб-гвардии Измайловского полка. 1730—1850 / А.Висковатов. – СПб., 1851. – 427 с.
4. Дневник генерального подскарбия подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.). – Киев, 1893. – Т.1 – 329 с.
5. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727 – 1753 гг. – К., 1884. – 524 с.
6. Заїка Г. Українська лінія / Заїка Г. – Київ-Полтава, 2001. – 86 с.
7. Зноско-Боровский Н. А. История лейб-гвардии Измайловского полка: 1730–1880 / Н. Зноско-Боровский. – СПб., 1882. – 346 с.

8. Игнатьева А. В. Неизвестные фортификаторы XVII века (утраченные имена). Военные инженеры крепостей Казикермен и Тавань / А. Игнатьева // Замки, дворцы и усадьбы в контексте европейской культуры: Материалы Международной научно-практической конференции. – Минск, 2013. – С. 44-52.
9. Луппов С. Книга в России в первой четверти XVIII века / С. Луппов. – Л., 1973. – 374 с.
10. Мальченко О. Київський артилерійський арсенал у другій половині XVII ст. / О.Мальченко – К., 2017. – 528 с.
11. Маслійчук В. Здобутки та ілюзії. Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII – початку XIX ст. / В. Маслійчук – Харків, 2018. – 540 с.
12. Національна бібліотека України. Інститут рукопису (НБУВ.ІР), ф. VIII, спр. 232.
13. Пірко В. Українська лінія / В.Пірко // Донецький вісник Наукового товариства ім.Т. Шевченка. – Донецьк, 2007. – Т.18. – С. 6-18.
14. Российский государственный архив древних актов, Москва, РФ (РГАДА), Ф. 229, оп. 2, кн. 102.
15. Соболевский А. Переводная литература Московской Руси 14-17 веков. Библиографические материалы / А.Соболевский. – СПб., 1903. – 944 с.
16. Сокирко О. Гетьманські “німці”: війська іноземного автораменту другої половини XVII – початку XVIII ст. / О. Сокирко // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2011. – Вип.11. – С. 246-265
17. Сокирко О. Міста, фортеці, гарнізони. Фортифікаційно-оборонні стратегії в Козацькому Гетьманаті доби "мілітарної революції" / О.Сокирко // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. – 2017. – № 4. – С. 89-113.
18. Сокирко О. Муштрові статuti гетьманського війська 1756 року / О.Сокирко // Київська старовина. – 2005. – № 5. – С. 67-81
19. Сокирко О. Річ Посполита Шляхетська і Річ Посполита Козацька: військово-політичні паралелі середини XVII – XVIII ст. / О.

Сокирко//Польсько-українська військова співпраця протягом історії. – К., 2018. – С. 94-123

20. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України в м.Києві), ф. 269, оп. 1, спр. 3534.

21. Baran O., Gajecy G. The Cossacks in the Thirty Years War. – Rome, 1969. – Vol. 1 (1619–1624). – 140 p.

22. Baran O., Gajecy G. The Cossacks in the Thirty Years War. – Rome, 1983. – Vol.2 (1625–1648). – 140 p.

23. Frost R. W sprawie zachodniej techniki wojskowej w okresie Wojen Północnych 1558–1721 // “Między Zachodem a Wschodem”. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej” Red. J. Staszewskiego, K. Mikulskiego, J. Dumanowskiego. – Toruń, 2002. – S. 293-300

24. Hale J. R. The Military Education of the Officer Class in Early Modern Europe // Cultural Aspects of the Italian Renaissance: Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller. Ed.C.H.Clough. – Manchester, 1976. – P. 440-461.

25. Hochedlinger M. Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683-1797. – Pearson Education Ltd, 2003. – 488 p.

26. Lawrence David R. The Complete Soldier: Military Books and Military Culture in Early Stuart England, 1603-1645. - BRILL, 2009. – 439 p.

27. Parker G. The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800. – New York: Cambridge University Press. 1995. – 234 p.

28. Roberts M. The military revolution, 1560–1660 / In: Essays in Swedish History /Ed. by Roberts M. – London: Weidenfeld and Nicholson, 1967. – P. 195-225.

29. Webb H. J. Elizabethan Military Science: The Books and Practice. – Madison WI: University of Wisconsin Press, 1965. – 240 p.

References:

1. Baran, O. (1978). Valenshtajn i kozaky *Ukrayins"kyj istoryk*, 1-3, pp. 40-51.

2. Baran, O. (1974). Kozaky na impers"nij sluzhbi v rokax 1635-1636 *Ukrayins"kyj istoryk*, pp. 1-3, pp. 5-22.
3. Vyskovatov, A.V. (1851). *Ystorycheskoe obozrenye lejv-hvardyy Yzmajlovskoho polka. 1730–1850*. Sankt-Peterburg.
4. Markovych, Y. (1893). *Dnevnyk heneral"noho podskarbyya Yakova Markovycha (1717-1767 hh.)*. Kiev, t.1
5. Hanenko, N. (1884). *Dnevnyk heneral"noho xorunzheho Nykolaya Hanenko 1727 - 1753 hh*. Kiev.
6. Zayika, H. (2001). *Ukrayins"ka liniya* /Zayika H. Kyiv-Poltava.
7. Znosko-Borovskiy, N. A. (1882) *Istoriya lejv-hvardyy Yzmajlovskoho polka: 1730—1880*. Sankt-Peterburg.
8. Yhnat'eva, A.V. (2013). Neyzvestnye fortyfikatory XVII veka (utrachennye imena). Voennye inzhenery krepostej Kazykermen i Tavan" *Zamky, dvorcy i usad"by v kontekste evropejskoj kul"tury. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-praktycheskoj konferencyi*. Minsk, pp. 44-52.
9. Luppov, S. (1973). *Knyha v Rossyy v pervoj chetverti XVIII veka*. Leningrad.
10. Mal'chenko, O. (2017). *Kyyivs"kyj artylerijs"kyj arsenal u druhij polovyni XVII st*. Kyiv.
11. Maslijchuk, V. (2018). *Zdobutky ta ilyuziyi. Osvitni iniciatyvy na Livoberezhnij ta Slobids"nij Ukrayini druhoyi polovyny XVIII – pochatku XIX st*. Kharkiv.
12. Nacional"na biblioteka Ukrayiny. Instytut rukopysu (NBUV.IR), f. VIII, spr. 232.
13. Pirko, V. (2007). *Ukrayins"ka liniya Donec"kyj visnyk Naukovoho tovarystva im.T.Shevchenka*. Donec"k, t. 18, pp. 6-18.
14. Rossyjskyj gosudarstvennyi arkhiv drevnih aktov, Moskva, Rossijskaja Federacija (RHADA), F.229, op. 2, kn.102.
15. Sobolevskiy, A. (1903). *Perevodnaya lyteratura Moskovskoj Rusy 14-17 vekov. Byblyohrafycheskye materyalyj*. Sankt-Peterburg.

16. Sokyrko, O. (2011). Het"mans"ki "nimci": vijs"ka inozemnoho avtoramentu druhoyi polovyny XVII – pochatku XVIII st. *Ukrayina v Central"no-Shidnij Yevropi*, 11, pp. 246-265.

17. Sokyrko, O. (2017). Mista, forteci, harnizony. Fortyfikacijno-oboronni stratehiyi v Kozac"komu Het"manati doby "militarnoyi revolyuciyi" *Misto: istoriya, kul"tura, suspil"stvo. E-zhurnal urbanistychnyh studij*, 4, pp. 89-113.

18. Sokyrko, O. (2005). Mushtrovi statuty het"mans"koho vijs"ka 1756 roku *Kyyivs"ka starovyna*, 5, pp. 67-81.

19. Sokyrko, O. (2018). Rich Pospolyta Shlyahets"ka i Rich Pospolyta Kozac"ka: vijs"kovo-politychni paraleli seredyny XVII – XVIII st. *Pol"s"ko-ukrayins"ka vijs"kova spivpraciya protyahom istoriyi*. Kyiv, 94-123

20. Tsentral"nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy v m.Kyevi (TSDIAK Ukrainy v m.Kyevi), f. 269, op. 1, spr. 3534.

21. Baran, O., Gajecy, G. (1969). *The Cossacks in the Thirty Years War*. Rome, Vol. 1 (1619–1624).

22. Baran, O., Gajecy, G. (1983). *The Cossacks in the Thirty Years War*. Rome, Vol.2 (1625–1648).

23. Frost, R. (2002). W sprawie zachodniej techniki wojskowej w okresie Wojen Północnych 1558–1721 "Między Zachodem a Wschodem". *Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej* Red. J. Staszewskiego, K. Mikulskiego, J. Dumanowskiego. Toruń, pp. 293-300.

24. Hale, J.R. (1976). The Military Education of the Officer Class in Early Modern Europe *Cultural Aspects of the Italian Renaissance: Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller*. Ed.C.H.Clough. Manchester, pp. 440-461.

25. Hochedlinder, M. (2003). *Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683-1797*. Pearson Education Ltd.

26. Lawrence, D.R. (2009). *The Complete Soldier: Military Books and Military Culture in Early Stuart England, 1603-1645*. BRILL.

27. Parker, G. (1995). *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. New York: Cambridge University Press.

28. Roberts, M. (1967). *The military revolution, 1560–1660 Essays in Swedish History* Ed. by Roberts M. London: Weidenfeld and Nicholson, pp. 195-225.

29. Webb, H.J. (1965). *Elizabethan Military Science: The Books and Practice*. Madison WI: University of Wisconsin Press.

Oleksii Sokyrko

Ph.D., Associate Professor,

Faculty of History,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

WESTERN EUROPEAN MILITARY PRACTICES AND TECHNOLOGIES IN UKRAINE IN XVIII CENTURY

The "Military Revolution", which became a concentrated manifestation of Europe's political leadership during the XVIIth – XVIIIth centuries, produced new realities in the military sphere: regular armies, subordinated and held by centralized states, unified arms and clothing, division into types of military forces, special drill and education for soldiers and officers. Leadership in military technology consisted of fortifications and artillery that developed in the direction of increasing technical capacity, unification and standardization of new weapons. New approaches to the organization of the armed forces changed the character of wars.

If in the XVIIth century East and West of Europe had a kind of parity in their military achievements and technologies, then in the XVIIIth century it finally moved to the West. In this context, an important issue is how Western European achievements were spread in Ukraine, in particular the Cossack Hetmanate, whose military-political model was clearly structured for military purposes. The analysis of these influences and borrowings shows that they were heterogeneous in nature. In the Cossack army, elements of the regular troop duty and sentry service and even drill instructions were gradually being appeared. The Cossack starshyna (officials) faced with the practice of the regular army during the Russian imperial wars. However, all

these influences were episodic and spontaneous, without changing the essence of the military institutions of the Hetmanate. In artillery, technical innovations were implemented more actively, but were hampered by lack of funding. In the fortification area, the control of which was completely transferred to imperial power, Western technologies and specialists, were used by metropolitan power in their own defensive projects. It is significant that the acquaintance and borrowing of any military innovations in the XVIIIth century occurred almost exclusively through Russian mediation. This tendency was fully in line with the gradual loss of the Hetmanate's sovereignty, the destruction of its army.

Key words: *Cossack Hetmanate, Cossack troops, starshyna (cossack officials) "military revolution", Russian Empire, regular army, warfare.*

Надійшла до редколегії 10.05.2019.

УДК 94(477):935.7(216)«1920-1921»

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.203-232>

Ігор Срібняк,

доктор історичних наук, професор,

Київський університет імені Бориса Грінченка

Ганна Хлєбіна,

магістр філології,

Слов'янська бібліотека,

Національна бібліотека Чеської Республіки

**ПОВСЯКДЕННЯ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ
У ТАБОРІ ЛІБЕРЕЦЬ, ЧСР: СПРОБА ВІЗУАЛІЗАЦІЇ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДАВО УКРАЇНИ І
СЛОВ'ЯНСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ У ПРАЗІ)**

***Анотація.** Створення табору інтернованих вояків-українців у Ліберці було обумовлено появою на теренах Чехословаччини окремих груп вояків-українців, які намагались дістатись рідних земель. Їх розміщення в таборі розпочалась у вересні 1920 р., а життя таборян будувалось на військових засадах. З метою налагодження в таборі культурно-освітнього життя у Ліберці тоді ж було створено «Культурно-Просвітній Кругок» у складі чотирьох (театральної, співацько-музичної, історичної та фотографічної) секцій. Його першочерговим завданням стало заснування курсів для неписьменних, а також забезпечення регулярних викладів для інших категорій інтернованих, організація спортивних гуртків та ведення архіву.*

Великою мірою проведення культурно-просвітницької роботи у таборі Ліберець залежало від матеріальної допомоги, яка надходила від інтернованих у Німецькому Яблонному старшин Української Галицької Армії. Особливо потрібною вона була у зимовий час 1920/1921 рр., коли таборяни потерпали від холоду в дерев'яних бараках та малих продовольчих пайків. Проте такий стан справ не завадив організувати діяльність цілої низки мистецьких та освітніх

осередків (театру, хорів, курсів, шкіл), провадилася інтенсивна національно-патріотична й виховна робота. Тут діяла бібліотека з фондом близько 1000 книжок, працювала крамниця тощо. В такий спосіб командування табору намагалось соціалізувати таборян, піклуючись як про їх загальну, так і спеціальну освіту вже за цивільними фахами. Поступово все більша частина вояцтва вирушала з табору в складі робітничих команд до різних місцевостей ЧСР.

Одночасно у таборі підтримувалася військова дисципліна, відбувалися військові вправи, щоразу (після кожного поповнення табору) відновлювалася військова організація, притаманна частинам УГА. На військових засадах формувалися й робітничі команди, які підпорядковувались Начальній команді військ УГА. Ці заходи мали на меті підготувати українське вояцтво до продовження збройної боротьби за незалежність України.

Ключові слова: табір, інтерновані вояки-українці, Культурно-Просвітній Кружок, Ліберець, Чехословаччина.

Перші інформації про обставини перебування інтернованих вояків-українців у таборі Ліберець були уміщені в книзі С.Наріжного «Українська еміграція», без якої сьогодні не може обійтися жоден дослідник таборової тематики й споріднених з нею проблем [1, с. 62-63]. Автор подав короткий нарис культурно-просвітницької діяльності українського вояцтва у цьому таборі, водночас він не ставив собі за мету здійснення докладного аналізу табового повсякдення інтернованих вояків-українців у Ліберці.

Наукове опрацювання цієї проблеми було продовжено на зламі XX-XXI ст. двома монографічними дослідженнями, що були підготовлені на основі опрацювання фондів «табових архівів» у ЦДАВО України [2, с. 180-183; 3, с. 17-18; 5, с. 98-103]. Щоправда, в них були наведена лише коротка інформація про табове повсякдення вояків-українців зі згадуваного табору. Окремі прояви їх життя та діяльності були представлені у кількох журнальних статтях [6, с. 72-78; 7, с. 182-203; 8, с. 165-178; 19, с. 56-59; 20, с. 58-62], поява яких

засвідчила активізацію інтересу до проблематики перебування українського вояцтва в таборах ЧСР. Попри публікацію низки монографій та статей, вони практично зовсім не містять фотоматеріалів про побут таборян. Відтак завданням цієї статті є візуалізація різних сторін життєдіяльності інтернованих вояків-українців у таборі Ліберець.

Пропонована стаття ґрунтується на маловідомих (або взагалі ще до сьогодні невідомих) документах з ЦДАВО України в Києві та Слов'янської бібліотеки в Празі. Переважна більшість поданого в статті візуального матеріалу вперше залучається до наукового обігу та дозволить дослідникам унаочнити різні сторони таборового побуту українського вояцтва.

Крім того, для підготовки статті були використані й окремі документи з ЦДАГО України, які зберігаються у ф.269 згадуваного архіву. Слід відзначити, що з 1988 р. (моменту отримання архівом цих документів) і до 2008 р. вони не видавались переважній більшості дослідників через їх розпорошеність та відсутність описів (щоправда, ними могли скористатись деякі – наближені до тогочасного директора архіву В.Лозицького – дослідники).

Причиною такого довгого їх доходження до «пересічного» науковця стало бажання В.Лозицького «закарбувати свій слід в історії» шляхом підготовки та публікації збірки документів «Українська політична еміграція 1919-1945» (К., 2008) з числа наявних у згадуваному фонді. Її вихід у світ зняв довголітнє «табу» сумної пам'яті В.Лозицького з цих документів, який трактував їх як свої власні – видаючи матеріали фонду 269 одним, та унеможлиблюючи користування ними для інших дослідників. Слід також зауважити, що до згадуваної збірки не увійшов жоден документ, який стосувався би історії функціонування табору Ліберець.

Створення табору інтернованих вояків-українців у Ліберці було обумовлено досить чисельним напливом полонених вояків УГА, які втікали з польських таборів (переважно з Тухолі) до Німецького Яблонного. Також у цьому таборі передбачалось розмістити 800-900 колишніх вояків австро-

угорської армії, які до цього часу перебували в італійських таборах полонених (останні півтора роки – на становищі інтернованих).

Підготовчі заходи до їх прийому було розпочато у лютому 1920 р., а 1 березня у колишньому таборі полонених росіян у Ліберці було створено осередок благодійної організації YMCA (Young Men's Christian Association – Молодіжна християнська асоціація, благодійна американська організація, що надавала гуманітарну допомогу в таборах полонених та інтернованих вояків у різних країнах Європи, у т.ч. й ЧСР). 10 серпня 1920 р., у порозумінні з командуванням Української бригади в Німецькому Яблонному, до Ліберця був відряджений отаман (майор) Мацієвич (якого було призначено комендантом цього табору) з кількома старшинами та т.зв. «переходовим відділом», на базі якого пізніше було сформовано булавну (штабну) сотню [9, арк. 10].

Тоді ж – заходами чехословацького коменданта табору підполковника Ільга – у Ліберці розпочалася підготовка приміщень для прийняття українських військовиків з Італії, і вже 5 вересня 1920 р. до табору прибув їх перший транспорт кількістю 368 вояків, у т.ч. 41 старшина. Наказом табору з їх числа було сформовано окремий курінь під командуванням поручника М.Гриніва. 10 вересня сюди було перевезено транспорт з військовиками-галичанами (на чолі з полковником А.Вольфом) із т.зв. групи генерала А.Кравса (166 старшин і військових урядовців, 309 стрільців і 26 жінок та дітей), що входила до складу 5-ої Херсонської дивізії Армії УНР [9, арк. 10; 11, арк. 16; 1, с. 63; 16, с. 24]. 30-31 серпня 1920 р. ця військова група у районі Косова перейшла державний кордон ЧСР і мала бути інтернована у одному із таборів.

11 вересня до табору також було переведено й 32 старшини та 43 стрільця з Відня, а ще через чотири дні у Ліберці було зосереджено втікачів з польського полону (загалом 121 військовик і дві жінки). Дещо пізніше у Ліберці було також розміщено інтернованих з ліквідованого табору в Липнику (ЧСР) [9, арк. 10]. Фактично у цьому таборі було тимчасово зосереджено всіх вояків-українців, які опинилися на теренах Чехословаччини після травня 1920 р. (див. *фото 1, 2*)

На початку листопада 1920 р. у таборі було відтворено військову структуру, притаманну частинам УГА. Це сталося після того, коли 6 листопада 1920 р. наказом головної команди УГА у таборі Ліберці було сформовано 1-й курінь у складі чотирьох (1-ша, 2-га, 3-тя і запасна) сотень. Групу А.Кравса у кількості 465 вояків було зведено у 2-й курінь у складі трьох (4-та, 5-та і запасна) сотень [9, арк. 10]. На 31 грудня 1920 р. загальна чисельність інтернованих військ УГА в таборі становила 450 старшин, 503 стрільця, 66 жінок і 25 дітей [9, арк. 10; 1, с. 62]. Українським комендантом табору було призначено майора Р.-О. Волощука [11, арк. 197].

Переїзд та неминучі організаційні труднощі перших днів перебування у таборі рішуче не позначилися на моральному стані українського вояцтва: до 23 вересня у Ліберці вже були створені співацько-музичний і спортивний гуртки, розпочато роботу курсів німецької (під проводом поручника Я.Голоти) та української мов. (Відповідно до розпорядження Диктатора ЗОУНР Є.Петрушевича у таборах мали бути засновані курси української мови для старшин-неукраїнців, які мали скласти після їх закінчення відповідні іспити [9, арк. 11]).

Заходами групи таборян (втікачів з польського табору Тухоля) було продовжено видання рукописного гумористичного журналу «Камедула» (галицький жаргонізм, що означає *недотепа*, *дурень*, *відлюдник* – авт.), перший номер якого з'явився у Німецькому Яблонному. 26 вересня ц.р. таборяни отримали можливість познайомитись з другим числом цього видання, а вже 4 жовтня вийшов третій номер «Камедули» [20]. (див. фото 3, 4)

26 вересня у таборі постав «Культурно-Просвітній Кружок» (КПК) у складі чотирьох (театральної, співацько-музичної, історичної та фотографічної) секцій [12, арк. 1-2], який провадив свою діяльність на підставі власного статуту з 12-ти параграфів. Мета діяльності Кружка була визначена у третьому його параграфі: «праця над поширенням та поглибленням духовного та товариського життя серед членів табору і зберігання та поширювання здобутків нашої культури між своїми і ознайомлювання з ними чужинців» [13, арк. 2]. Задля

виконання цього КПК планував організувати виклади «з різних галузей знання» для стрільцтва, влаштовувати проведення «концертів, театральних вистав та товариських сходин», видавати власний часопис та налагодити роботу читальні й бібліотеки.

У відповідності до четвертого параграфа статуту Кружок мав також подбати про заснування курсів для неписьменних, викладів по стенографії, господарству та іноземним мовам; вжити заходів для організації спортивних гуртків й «ведення архіву та таборового дневника» [13, арк. 2]. Ці завдання стали дороговказом для всіх членів Кружка у Ліберці, до числа яких увійшли всі старшини табору (близько 500 осіб), члени окремих секцій, а також всі ті військовики, хто висловив своє бажання взяти активну участь в організації культурно-освітньої роботи в таборі [13, арк. 2].

Як зазначалося у «Звіті праці виділу секцій, курсів, і установ КПК Українського Військового Табору в Ліберці за час від основання до 7.12.1920 р.», діяльність Кружка «почалася серед дуже невідрадних обставин. В таборі не було ще нічого упорядковано, кожен дбав лише про себе, [...] не було ні яких фондів» [12, арк. 1]. У цій ситуації Культурно-Просвітньому Кружкові табору в Ліберці було надано грошову допомогу в обсязі 1000 крон чехословацьких (к.ч.) Просвітнього Кружка Німецького Яблонного, а у кінці жовтня ц.р. до табору на потреби КПК Урядом ЗУНР було передано ще 5 тис. к.ч.

Надання цих сум уможливило проведення 1 листопада 1920 р. свята «Листопадового зриву», облаштувати приміщення для бібліотеки та курсів неписьменних і малописьменних (75 учасників), а також курсу французької мови. У куренях і сотнях було розпочато регулярне читання часописів з подальшим поясненням та обговоренням їх змісту. Ще одним важливим джерелом фінансування культурно-просвітницької діяльності у таборі стали прибутки від таборової крамниці, що була заснована групою колишніх полонених українців з Італії. З початком листопада крамниця перейшла під управління КПК, перераховуючи значні суми на загальнотаборові потреби, зокрема 2500 к.ч. було передано на «студіюючих», ще 2500 к.ч. – «на

поліпшення харчу стрілецтву», решта (1000 к.ч.) була витрачена на потреби Кружка [12, арк. 2].

З наближенням холодів становище інтернованих у Ліберці суттєво погіршилось з огляду на те, що чехословацька влада не взяла на себе зобов'язання забезпечувати таборян вугіллям для опалення бараків у достатній мірі. До того ж – інтерновані мешкали в неутеплених бараках, стіни яких розсохлись, що призводило до додаткової втрати тепла. Взагалі, як зазначалось у «санітарному звіті» лікаря табору Богдана Чабака від 15 листопада 1920 р., бараки, в яких «живуть старшини і стрільці [...] до поміщення людей не надаються», бо мають «нещільні стіни, вікна і двері». Характеризуючи ефективність опалювання бараків лікар зазначав, що «навіть при величезних припасах вугля, де би палити можна день і ніч – що в обставинах табору є виключене, не можна двома печами ogrіти 1200 м [кубічних] воздуха ще до того при морозі і вітрі» [14, арк. 13]¹.

За його спостереженнями, під час холодної вітряної погоди «піч ogrіває тільки в промірі 1 метра – дальше від печі усе є холодне і темне, температура комнати різниться ледви о 2-4 [градуси] С[ельсія] від температури на дворі. Скількисть опалу (880 гр[ам] денно на одного чоловіка) є так смішно мала, що не вистарчила би ogrіти комнату муровану з добрими вікнами і дверима і з відповідною підлогою. Вода замерзає в посудинах усюди» [14, арк. 13]². Такий стан справ з обігріванням бараків мав «найбільший вплив на скількисть занедужань» серед таборян.

Проте проблеми інтернованих не обмежувались лише цим. Б.Чабак у своєму звіті звертав увагу на незадовільний стан одягу (або навіть відсутність теплих речей) в частини таборян, який був «здебільша подертый або некомплектный. Теплі плащі мають тільки поворотці з італійського полону, з повернувших з України деякі тільки мають теплі плащі, більшість літні, деякі не мають жодних. Убранє некомплектне подерте. Обув (взуття – *авт.*) в злім

¹ ЦДАГО України, ф.269, оп.1, спр.131, арк.13.

² ЦДАГО України, ф.269, оп.1, спр.131, арк.13.

стані, уже не видержує поправок. Біля 98% має тільки одну пару біля» (білизни; підкреслено в тексті – *авт.*). Така ситуація призводила до того, що майже всі інтерновані не мали можливості випрати свою нижню білизну (таборова пральня повертала випрані та висушені комплекти через два дні) протягом кількох місяців, що мало «злі наслідки так загально для здоров'я як і тому, що у людей щораз більше слухається чираків, виприсків шкірних»[14, арк. 13]³.

Ще однією причиною шкірних захворювань інтернованих було те, що через відсутність вугілля для нагріву води застуджені «люди цілими днями не миють ні лиця ні рук», маючи можливість прийняти ванну в кращому випадку раз на місяць. Водночас, таборяни були забезпечені належною лікарською допомогою – усім хворим у шпиталі (станом на 15 листопада 1920 р. в ньому проходило кваліфіковане лікування 70 осіб, у т.ч. 20 хворих на венеричні хвороби). При цьому тяжкохворі, які потребували тривалого лікування, переправлялись до місцевої лікарні [14, арк. 13зв.]⁴. У таборі не було зафіксовано пошесних недуг, що опосередковано свідчило про те, що санітарні умови існування таборян були дуже складними, але не критичними.

Між тим ситуація в таборі ускладнювалась й у зв'язку з тим, що уряд ЗОУНР не мав можливості надати таборянам матеріальну допомогу, а чехословацька влада, у свою чергу, зменшила на початку грудня 1920 р. норми грошового утримання інтернованих в Ліберці вдвічі (0,5 к.ч. денно). Слід відзначити, що до цього рішення таборяни виживали лише завдяки допомозі з боку старшин УГА у Німецькому Яблонному, які перераховували на їх потреби 8 % від загальної суми власного грошового жалування (до 1 грудня 1920 р. Бригада в Німецькому Яблонному передавала на потреби Ліберців загалом 28 тис. к.ч.) [14, арк. 18]⁵.

В пошуках засобів для елементарного виживання мешканці табору відрядили делегацію своїх представників з числа старшин до українського коменданта табору Німецьке Яблонне генерала В.Курмановича. Становище

³ ЦДАГО України, ф.269, оп.1, спр.131, арк.13.

⁴ ЦДАГО України, ф.269, оп.1, спр.131, арк.13зв.

⁵ ЦДАГО України, ф.269, оп.1, спр.131, арк.18.

інтернованих у Ліберці було розглянуто на скликаних за розпорядженням коменданта зборах старшин, які одностайно ухвалили рішення про подвоєння (до 16 %) добровільного оподаткування інтернованих в Німецькому Яблонному. Завдяки цьому після 1 грудня для таборян Ліберця було зібрано ще 42 тис. к.ч., але ця сума не могла покрити всіх потреб інтернованих.

У своєму рапорті (від 8 грудня 1920 р.) до Є.Петрушевича генерал В.Курманович зазначав, що «позаяк загальне положення так старшин як і стрілецтва в Ліберці[...] дійшло до краю», старшини зі складу Української бригади у Німецькому Яблонному вважали своїм обов'язком підтримати своїх побратимів з Ліберця. Це було зроблено в розумінні того, що «справа Ліберця це справа українського загалу, справа рятування послідніх частин української армії», залишених напризволяще. Така допомога була конче необхідною ще й тому, що й харчування таборян у Ліберці теж не було задовільним – продовольчі «пайки малі, якість хліба значно погіршилась»[14, арк. 18]⁶.

Але яким сутужним не було життя інтернованих у таборі, воно продовжувалось, а таборовий актив докладав усіх зусиль для того аби додатково розвинути в таборі культурно-освітню складову повсякдення таборян. Важливою подією таборового життя стало заснування 25 грудня 1920 р. при КПК «Гуртка українських учителів» (фактично п'ятої секції Кружка – «освітньої»), який мав на меті сприяти як самоосвіті своїх членів, так і поширенню знань серед стрілецтва. Спільними зусиллями управи КПК і членів цього гуртка у січні 1921 р. у таборі тривала інтенсивна освітня робота, зокрема було відкрито курс вищої освіти для стрілецтва (65 слухачів, провадив – четар Дольницький), розпочато виклади на Державному поштовому курсі (52 чол.) та курсі «гімназіяльних і семінарійних мату рантів». Крім цього діяли торгівельний та мовні (французький і німецький) курси. Разом з тим, Кружок приділяв значну увагу справі ліквідації неписьменності серед стрілецтва, продовжуючи виклади на курсах для неписьменних та малописьменних (викладав – поручник Я.Голота) [1, с. 63].

⁶ ЦДАГО України, ф.269, оп.1, спр.131, арк.18.

Діяльність КПК не обмежувалася лише освітньою роботою, його провід матеріально підтримував й цілу низку таборових гуманітарних установ, у т.ч. – бібліотеку, спортивний гурток, «Кружок правників», «Союз Українок», дитячу школу. Крім того, значну гуманітарну допомогу інтернованим у таборі надавала українська еміграція з Північної Америки, а видавництво «Українське слово» передало редакції таборового часопису цілу низку книжок історичного змісту, серед яких були нариси і статті С.Томашівського, твори П.Куліша та ін. Матеріально підтримували культурно-просвітницьку роботу в таборі й робітничі сотні, які перераховували певний відсоток свого заробітку на потреби таборових організацій.

Розподілом цих грошових надходжень відала «Самопоміч» – установа, яка постала у таборі Ліберці шляхом злиття кількох гуманітарних організацій інтернованих [9, арк. 12]. 29 січня 1921 р. на зборах старшин табору було вибрано її управу в складі майора Омеляна Лисняка (голова), сотника Миколи Хробака (заступник), хорунжого Василя Окіса (писар), поручника Костя Цурковського (касир), поручника Михайла Шльосса (книговодчик) і четаря Степана Корецького. Новообрана управа отримала доручення ліквідувати всі благодійні комітети, і надалі здійснювати управління «всілякими фондами, що вплинули та евентуально вплинуть на поправу матеріального бити (становища – *авт.*) жителів тут[ешнього] табору» [14, арк. 24].

20 січня 1921 р. розпочала свою роботу фотографічна секція (гурток) КПК, метою діяльності якої було визначено «а) плекання фотографічної штуки (мистецтва – *авт.*) взагалі, б) ілюстрування подій цікавих для нашої історії та історії культури, в) збирання матеріалів до української фототермінології». Для реалізації цих завдань члени секції мали облаштувати майстерню, організувати курси і «відчити», створити фахову бібліотеку і читальню, і навіть подбати про «видання українських фотографічних підручників та часописів» [12, арк. 47]. Завдяки допомозі з боку чеської комендатури табору членами історичної і фотографічної секцій було зібрано чимало матеріалів з історії УГА, які було зосереджено в архіві табору.

Жваво проводила свою роботу й співацько-музична секція (гурток) КПК, метою діяльності якої (§ 3 статуту) було «плекання української і чужої пісні та музики через уряджування концертів, [...] через принагідні виступи (богослужіння, вінчання, похорони і т.п.), [...]ведення співацько-музичних курсів для охочих старшин і стрілецтва табору» [12, арк. 27]. Свою роботу гурток планував проводити за рахунок збирання членських внесків, можливих прибутків з концертів та добровільних датків [12, арк. 27-28]. Його члени активно долучались до влаштування відзначень різних пам'ятних днів та національних свят.

Свідченням незламності національного духу інтернованих вояків-українців стало урочисте відзначення в таборі «Листопадового зриву» (1-2 листопада 1920 р.). Командування і члени КПК подбали про те аби ці дні запам'ятались таборянам, приготувавши для них обширну програму різних заходів та імпрез. Програмка свята «Порядок Торжества Другої Річниці Державності З.У.Н.Р.» дає достатньо повне уявлення про змістовне насичення цієї урочистості. (див. *фото 5, 6, 7*)

Зокрема, 1 листопада зранку було проведене «торжественне богослуження зі святочною промовою і військовим запряженням всіх старшин і стрільців» табору, пополудню таборяни були присутні на «концерті військової музики», бажаючи могли побувати на відкритті локалю, облаштованого заходами YMCA. Ввечері мешканців табору запросили на святочний концерт, програми якого складалась з «живого образу», хорових співів, виступів смичкового оркестру та декламацій. Наступного дня зранку відбулось ще одне – поминальне – богослужінні (в пам'ять загиблих вояків УГА), вдень у таборі тривали змагання таборових спортивних команд, а ввечері черга дійшла до театральної вистави «Невольник», поставленої таборовими артистами-аматорами [20].

1 листопада 1920 р. відбулась ще одна знакова подія – заходами КПК у таборі вийшло перше – рукописне – число часопису «Український скиталець» (накладом 468 примірників) за редакцією поручника М.Левицького [17, с. 21].

Редколегія часопису поставила собі за мету «зібрати все те, що пережила наша Укр[аїнська] Гал[ицька] Армія від першого падолиста 1918 року, скитаючись по широкому світу». Газета пообіцяла вести хроніку подій минулого й сучасного, друкувати спогади безпосередніх учасників бойових подій, і у такий спосіб зберегти безцінні факти для відтворення об'єктивної історії УГА. У своєму зверненні до таборового загалу редакційна колегія особливо наголосила на цій обставині, відзначивши доцільність й необхідність ясного розуміння нащадками того, «чим батьки їх помилились, але най знають те, чому в[они] помилились і не кидають каменем в той бік [...]» [14, с. 2].

Часопис повною мірою виправдовував своє функціонування у якості своєрідного таборового щоденника, на шпальтах якого постійно фіксувався перебіг усіх найважливіших подій у житті інтернованого вояцтва; у ньому регулярно приміщувалися звіти різних секцій, курсів та установ Культурно-просвітнього Кружка, касові розрахунки витрат «Самопомочі»; друкувалися оповіщення, оголошення, списки жертводавців, листування тощо.

У різний час у ньому співпрацювали старшини та стрільці, які вже мали достатній досвід, набутий раніше (під час роботи у прес-квартирі УГА) – поручники Іван Іванець, Юліан Буцманюк, Орест Онуляк; четарі Ярослав Фартух, І.Сарден, Михайло Бринський, Володимир Кобринський; хорунжий Василь Касіян; підхорунжий Онуфрій Пастернак; стрільці Василь Петрук, Степан Дзидз, Володимир Яценків та ін. Невдовзі після заснування часопису редагування «Українського Скитальця» перебрав на себе поручник Яків Голота.

На думку відомої дослідниці історії української таборової преси Н.Сидоренко, «Український Скиталець» свідомо й послідовно намагався зберегти для майбутніх поколінь кожен найменшу подію на шляху до незалежності України, дбаючи про згуртування на чужині всіх українців – і галичан, і наддніпрянців у єдину незбориму націю, що мала спільні завдання і загальну мету – соборну державу [4, с. 68, 72]. (див. фото 8, 9, 10, 11)

Задля скріплення морального духу інтернованих 8-9 березня 1921 р. у Ліберці було організоване урочисте відзначення Шевченківських днів. В

рамках святкування відбувся прохід вояків перед погруддям Т.Шевченка. Після цього погруддя було встановлено на сцені таборового театру, в якому й була проведена подальша програма з вшанування пам'яті Кобзаря. (див. *фото 12, 13*)

1 квітня 1921 р. чеська влада розпочала евакуацію ліберецького табору до Йозефова, залишивши тут лише одну сотню [9, арк. 10; 10, арк. 16]. На цей час у таборі перебувало близько 50 старшин [11, арк. 197] та кілька десятків стрільців – більша частина вояцтва працювала у складі робітничих команд у різних місцевостях ЧСР або була звільнена з табору. Значна кількість старшин поступала або продовжувала студії у вищих навчальних закладах як Чехословаччини, так і деяких інших європейських країн. (див. *фото 14*)

Завдяки прихильному ставленню чехословацького уряду до інтернованих вояків-українців, заходами спеціально створеного Культурно-Просвітницького Кружка у таборі Ліберці було налагоджено діяльність цілої низки мистецьких та освітніх осередків (театру, хорів, курсів, шкіл), провадилася інтенсивна національно-патріотична й виховна робота. У таборі діяла бібліотека з фондом близько 1000 книжок, працювала крамниця тощо. В такий спосіб командування табору намагалось соціалізувати таборян, піклуючись як про їх загальну, так і спеціальну освіту, створюючи всі можливі умови для набуття ними цивільних фахів.

Одночасно у таборі підтримувалася військова дисципліна, відбувалися військові вправи, щоразу (після кожного поповнення табору) відновлювалася військова організація, притаманна частинам УГА. На військових засадах формувалися й робітничі команди, які крім того були підпорядковані Начальній команді військ УГА. Ці заходи мали на меті підготувати українське вояцтво до продовження збройної боротьби за незалежність України.

Рис. 1. Вигляд таборових бараків у Ліберці, березень 1921 р. (оригінальний підпис на звороті фотографії: «Вид бараків «на херзоні» в Ліберці в марті 1921 (з лівого краю таборовий театр ззаду) – фотогр[аф] пор[учник] Слезак Степан»). ЦДАВО України, ф.3520, оп.1, спр.11, арк.27.

Рис. 2. Вигляд частини таборових споруд (оригінальний підпис на звороті фотографії: «Вид части табору в Ліберці та на Ешкен – март 1921»). ЦДАВО України, ф.3520, оп.1, спр.11, арк.28.

Рис. 3. Титульна сторінка другого числа таборового рукописного гумористичного журналу «Камедула» (Ліберець, 26 вересня 1920 р.) Slovanská knihovna, Praha (signatura U008338).

Рис. 4. Титульна сторінка третього числа таборового рукописного гумористичного журналу «Камедула» (Ліберець, 4 жовтня 1920 р.) Slovanská knihovna, Praha (signatura U008338).

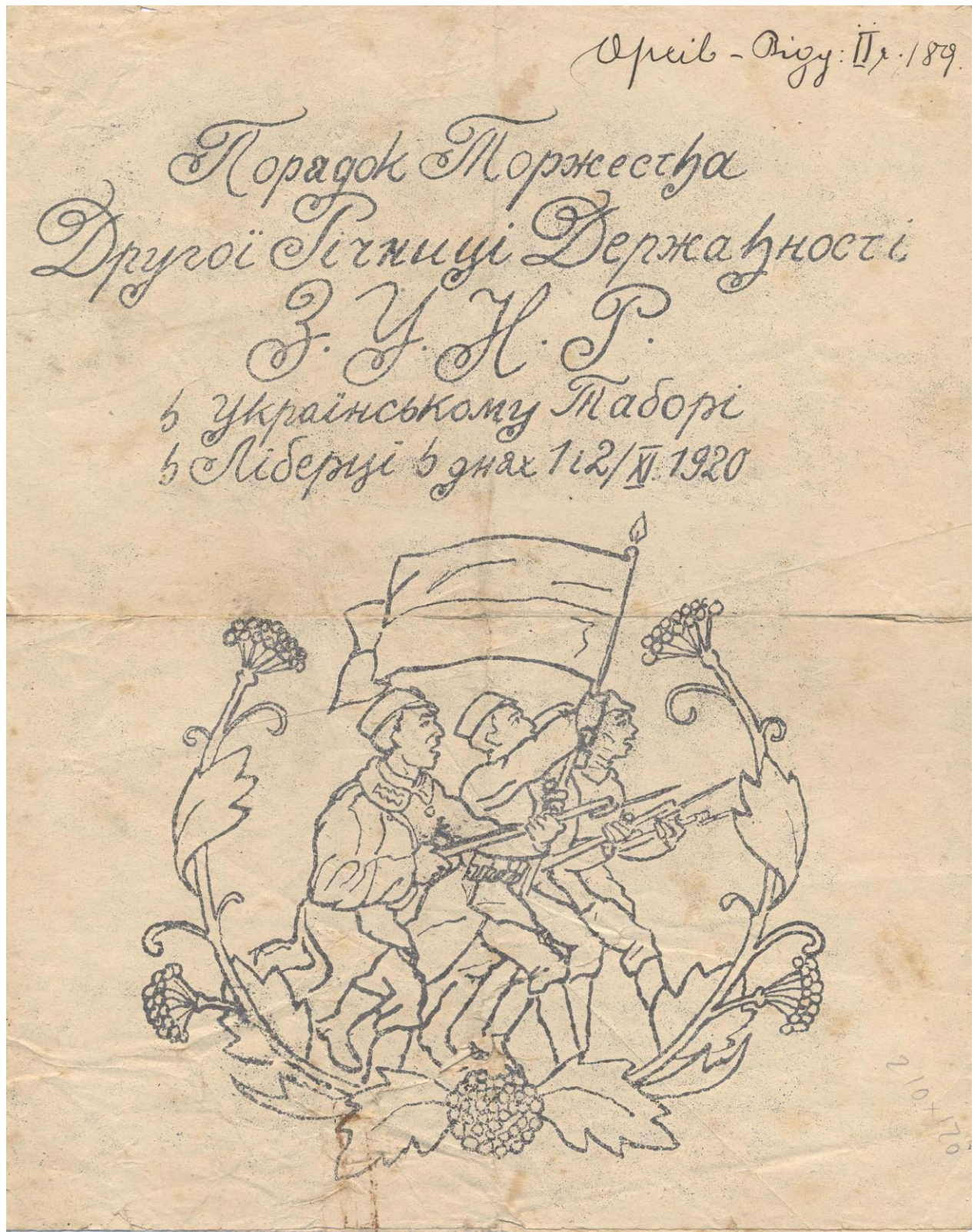

Рис. 5. Титульна сторінка програмки «Порядок Торжества Другої Річниці Державності З.У.Н.Р.» (Ліберець, 1-2 листопада 1920 р.) Slovanská knihovna, Praha (Слов'янська бібліотека, Прага), sbírka «Společenský a kulturní život ukrajinské emigrace» (збірка «Суспільне і культурне життя української еміграції»), T-UEP-nekatalogizováno.

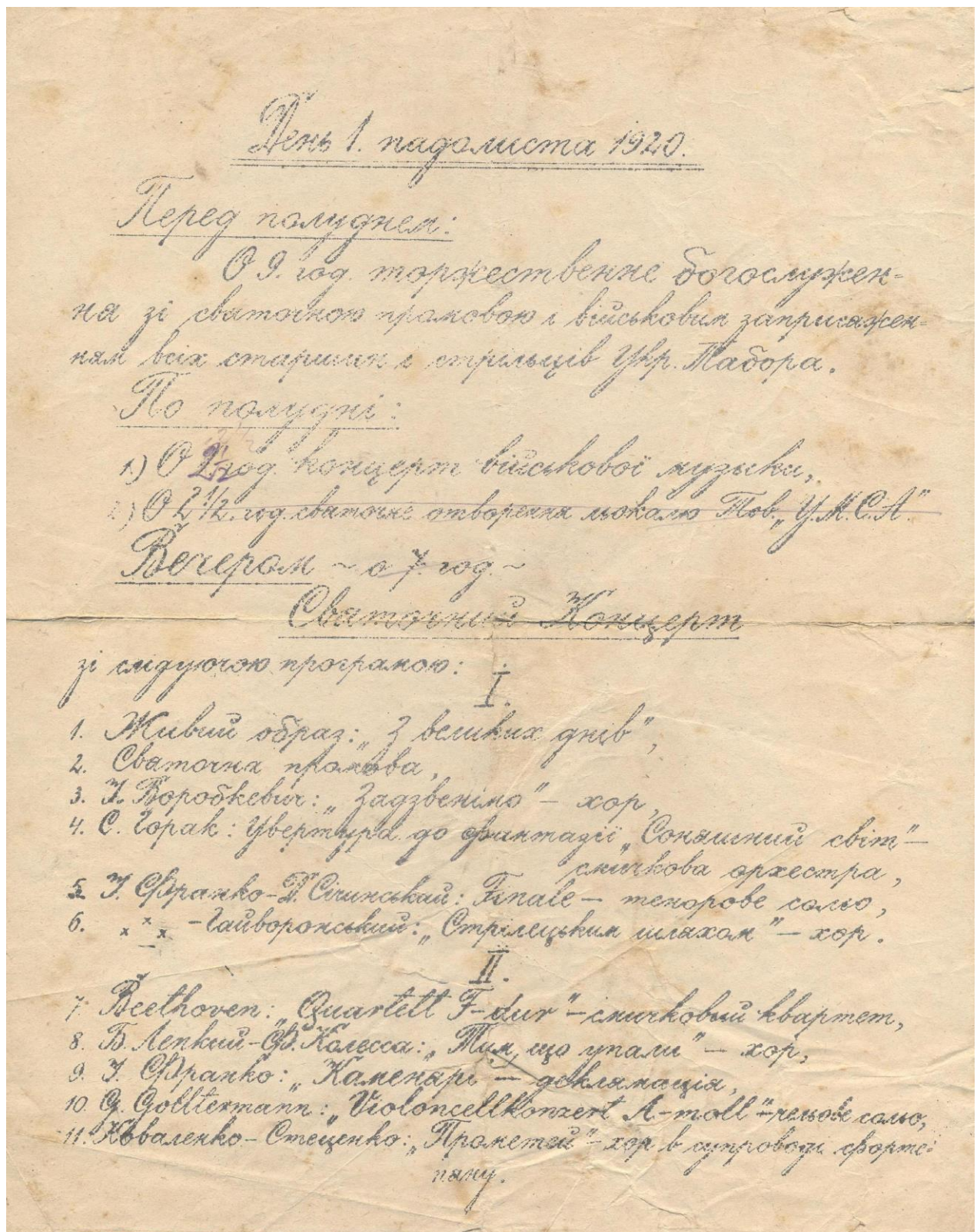

Рис. 6. Перша сторінка програмки «Порядок Торжества Другої Річниці Державності З.У.Н.Р.». Slovanská knihovna, Praha, sbírka «Společenský a kulturní život ukrajinské emigrace», T-UEP-nekatalogizováno.

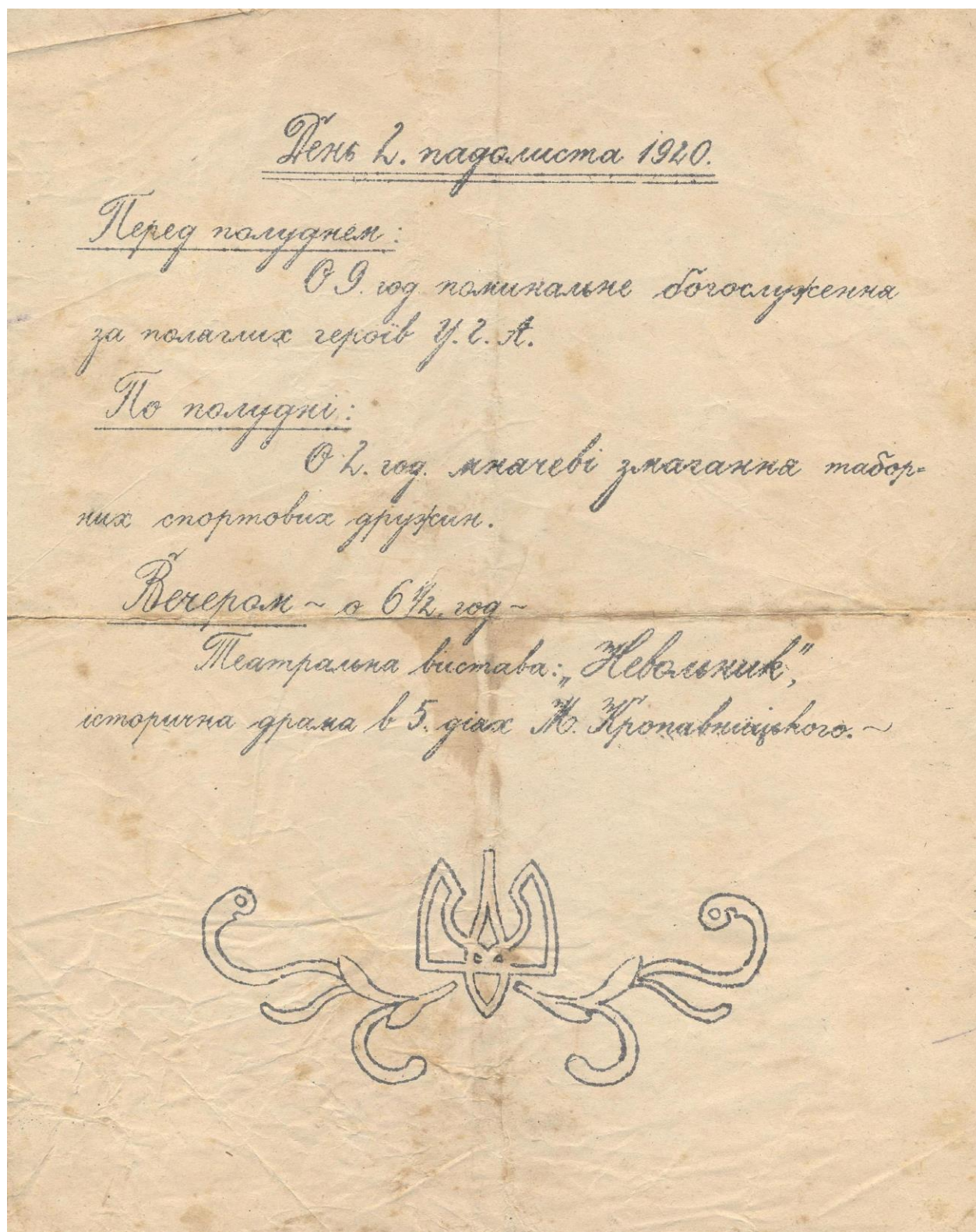

Рис. 7. Друга сторінка програмки «Порядок Торжества Другої Річниці Державності З.У.Н.Р.» в таборі Ліберці. Slovanská knihovna, Praha, sbírka «Společenský a kulturní život ukrajinské emigrace», T-UEP-nekatalogizováno.

Рис. 8. Титульна сторінка першого числа таборового журналу «Український Скиталець» (Ліберець, 1 листопада 1920 р.). Slovanská knihovna, Praha (signatura VI-Ž-II-20).

Рис. 9. Титульна сторінка третього числа таборового журналу «Український Скиталець» (Ліберець, січень 1921 р.). Slovanská knihovna, Praha (signatura VI-Ž-II-20).

10. Титульна сторінка четвертого числа таборового журналу «Український Скиталець» (Ліберець, лютий 1921 р.). Slovanská knihovna, Praha (signatura VI-Ž-II-20).

Рис. 11. Титульна сторінка п'ятого числа таборового журналу «Український Скиталець» (Ліберець, березень 1921 р.). Slovanská knihovna, Praha (signatura VI-Ž-II-20).

Рис. 12. Урочистий прохід інтернованих перед погруддям Т.Шевченка з нагоди відзначення у Ліберці Шевченківських днів. Ліворуч від погруддя – група чехословацьких та українських старшин, 8 (9) березня 1921 р. (оригінальний підпис на звороті фотографії: «Свято Шевченка в Ліберці»). ЦДАВО України, ф.3520, оп.1, спр.11, арк.25.

Рис. 13. Прикрашене погруддя Т. Шевченка на сцені таборового театру в Ліберці (оригінальний підпис на звороті фотографії: «Шевченко на сцені таборового театру в Ліберці під час свята, 9.ІІІ.1921. – фотогр[аф] пор[учник] Слезак Степан»). ЦДАВО України, ф.3520, оп.1, спр.11, арк.31.

Рис. 14. Інтерновані вояки-українці на вокзалі м. Ліберець в очікуванні виїзду до табору в Йозефові, початок квітня 1921 р. (оригінальний підпис на звороті фотографії: «На двірці в Ліберці – відїзд до Йозефова весною 1921»). ЦДАВО України, ф.3520, оп.1, спр.11 (Картини з життя Української бригади в Німецькому Яблонному), арк.24.

Список використаних джерел:

1. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч.І. – 367 с. + ССХХХІІ.
2. Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). – К., 1999. – 351 с.
3. Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. Ч.ІІ: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924). – К., 2000. – 262 с.

4. Сидоренко Н. Відчахнута від рідного дерева галузка (Таборовий часопис «Український Скиталець» (Ліберці-Йозефов-Відень, 1920-1923) та його значення у формуванні національної громади у Чехії) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Журналістика. – К., 1997. – Вип. 5. – С. 66-72.

5. Срібняк І.В. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українців у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919-1924 рр.). – К., 2000. – 323 с.

6. Срібняк І., Купцов А. Табір інтернованих військовиків УГА в Ліберцях (Чехо-Словаччина) у 1920-1921 рр. // Вісті комбатанта. – Торонто-Нью-Йорк, 1999. – Ч. 1. – С. 72-78.

7. Срібняк І., Купцов А. Культурно-просвітницька робота у середовищі інтернованих військ Української Галицької Армії в Чехословаччині (1921-1924 рр.) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – К., 1999. – Вип. 3. – С. 182-203.

8. Срібняк І., Купцов А. Загальна та спеціальна освіта інтернованого вояцтва УГА у таборах Чехословаччини (1919-1923 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 165-178.

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.3520, оп.2, спр.1, арк.10.

10. ЦДАВО України, ф.3521, оп.2, спр.104, арк.16;

11. ЦДАВО України, ф.3521, оп.2, спр.56, арк.197.

12. ЦДАВО України, ф.3521, оп.2, спр.145, арк.1-2.

13. ЦДАВО України, ф.3520, оп.1, спр.13, арк.2.

14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.269, оп.1, спр.131, арк.24.

15. Український Скиталець. – Ліберці, 1920. – Ч. 1. – С. 2.

16. Український Скиталець. – Ліберці, 1920. – Ч. 2. – С. 24.

17. Український Скиталець. – Ліберці, 1921. – Ч. 3. – С. 21.

18. Ямкова О.М. Культурно-просвітницька діяльність та національно-патріотичне виховання у таборах інтернованих українців у Чехословаччині // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – К., 2004. – Вип. 74-76. – С. 56-59.

19. Krotofil M., Sribnyak I. Activity of schools and educational courses for soldiers of the Ukrainian Galician Army interned in Czechoslovakia as a form of their socialization (1919-1920) // Схід. – К., 2018. – № 6(158). – С.58-62. (<http://skhid.kubg.edu.ua/article/view/154914/154743>).

20. Slovanská knihovna, Praha (Слов'янська бібліотека, Прага), Sbírka «Společenský a kulturní život ukrajinské emigrace» (збірка «Суспільне і культурне життя української еміграції»), T-UEP-nekatalogizováno.

References:

1. Narizhnyj, S. (1942). *Ukrayins'ka emigratsiya. Kul'turna pratsya ukrayins'koyi emigratsiyi mizh dvoma Svitovymy viynamy*. Praha.

2. Pavlenko, M.I. (1999). *Ukrayins'ki viys'kovopoloneni y internovani u taborakh Pol'shchi, Chekhoslovachchyny ta Rumuniyi: stavlennya vlady i umovy perebuvannya (1919-1924 rr.)*. Kyiv.

3. Sydorenko, N. (2000). *Natsional'no-dukhovne samostverdzhennya. CH.II: Presa internovanykh ukrayintsiv ta tsyvil'noyi emihratsiyi (Chekhiya, Pol'shcha, Rumuniya, Yehypet, 1919-1924)*. Kyiv.

4. Sydorenko, N. (1997). Vidchakhnuta vid ridnoho dereva haluzka (Taborovyy chasopys «Ukrayins'kyi Skytalets») (Libertsy-Yozefov-Viden', 1920-1923) ta yoho znachennya u formuvanni natsional'noyi hromady u Chekhiyi) *Visnyk Kyivskoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Zhurnalistyka*, 5, pp. 66-72.

5. Sribnyak, I.V. (2000). *Ukrayintsi na chuzhyni. Poloneni ta internovani voyaky-ukrayintsiv u krayinakh Tsentral'noyi ta Pivdenno-Skhidnoyi Evropy: stanovyshche, orhanizatsiya, kul'turno-prosvitnyts'ka diyal'nist' (1919-1924 rr.)*. Kyiv.

6. Sribnyak, I., Kuptsov, A. (1999). Tabir internovanykh viys'kovykh UHA v Libertsyakh (Chekho-Slovachchyna) u 1920-1921 rr. *Visti kombatanata*, 1, pp. 72-78.

7. Sribnyak, I., Kuptsov, A. (1999). Kul'turno-prosvitnyts'ka robota u seredovyschi internovanykh viys'k Ukrayins'koyi Halyts'koyi Armiyi v Chekhoslovachchyni (1921-1924 rr.) *Visnyk Kyyivs'koho derzhavnoho lnhvistychnoho universytetu. Seriya «Istoriya, ekonomika, filosofiya»*, 3, pp. 182-203.

8. Sribnyak, I., Kuptsov, A. (2001). Zahal'na ta spetsial'na osvita internovanoho voyatstva UHA u taborakh Chekhoslovachchyny (1919-1923 rr.) *Mizhnarodni zv'yazky Ukrayiny: naukovy poshuky i znakhidky*, 10, pp. 165-178.

9. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy (TSDAVO Ukrainy), f.3520, op.2, spr.1, ark.10.

10. TSDAVO Ukrainy, f.3521, op.2, spr.104, ark.16.

11. TSDAVO Ukrainy, f.3521, op.2, spr.56, ark.197.

12. TSDAVO Ukrainy, f.3521, op.2, spr.145, ark.1-2.

13. TSDAVO Ukrainy, f.3520, op.1, spr.13, ark.2.

14. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrainy (TSDAHO Ukrainy), f.269, op.1, spr.131, ark.24.

15. Ukrayins'kyj Skytalets' (1920). Libertsy, 1, 2.

16. Ukrayins'kyj Skytalets' (1920). Libertsy, 2, 24.

17. Ukrayins'kyj Skytalets' (1921). Libertsy, 3, 21.

18. Yamkova O.M. (2004). Kul'turno-prosvitnyts'ka diyal'nist' ta natsional'no-patriotychne vykhovannya u taborakh internovanykh ukrayintsiv u Chekhoslovachchyni *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya «Istoriya»*, 74-76, pp. 56-59.

19. Krotofil M., Sribnyak I. (2018). Activity of schools and educational courses for soldiers of the Ukrainian Galician Army interned in Czechoslovakia as a form of their socialization (1919-1920) *Skhid*, 6(158), pp. 58-62. <http://skhid.kubg.edu.ua/article/view/154914/154743>.

20. Slovanská knihovna, Praha, Sbírka «Společenský a kulturní život ukrajinské emigrace», T-UEP-nekatalogizováno.

Ihor Sribniak,

Dr. of Science (History), Professor
Head of the Department of World History,
Historical-philosophical faculty,
Borys Grinchenko University of Kyiv

Anna Khlebina,

Master of Philology,
Slavic Library,
National Library of the Czech Republic

**EVERYDAYS LIFE OF THE INTERNED UKRAINIAN SOLDIERS IN THE
LIBEREC CAMP (CZECHOSLOVAKIA): ENDEAVOUR OF
VISUALIZATION (BY MATERIALS OF THE CENTRAL STATE
ARCHIVES OF SUPREME AUTHORITIES AND GOVERNMENT OF
UKRAINE AND SLAVONIC LIBRARY IN PRAGUE)**

The creation of the Liberec camp of interned soldiers-Ukrainians was caused by emergence on the territory of Czechoslovakia of certain groups of Ukrainian soldiers, who tried to get back to their motherland. Their placement in the camp has begun at September 1920, and the life of the camp was built on a military basis. With a view to establish of Liberec camp`s cultural and educational life, there were created the «Cultural and Educational Club» of four (theatrical, musical, historical and photographic) sections. Its primary task was to set up courses for illiterates, as well as providing regular statements for other categories of interned soldiers, organization of sports clubs and archiving.

Realization of cultural and educational work at the Liberec camp was largely depended on financial assistance, received from officers of the Ukrainian Galician Army interned at Německé Jablonné camp. It was especially needed in the winter of

1920-1921, when camp inhabitants has suffered of cold in wooden barracks and of deficient food rations. However, this situation did not prevent the organization of activities a number of artistic and educational centers (theater, choirs, courses, schools) in the Camp, intensive national patriotic and educational work as well. There was a library with a fund of about 1000 books and also a shop. The camp command had sought therefore to socialize of interned soldiers, caring for their general and special education for civil professions. Most of the camp inhabitants went gradually out of Camp as part of the workers' teams to various parts of Czechoslovakia.

At the same time, the military discipline was supported in the Camp; military exercises were required, every time when new soldiers came to the Camp, the military organization, specific for the parts of the UHA, was restored. Even workers' teams formed in the Camp, have a military basis and were subordinated to the UHA Army's Initial command. These measures were aimed to preparing Ukrainian soldiers for the continuation of the armed fighting for Ukraine's independence.

Keywords: camp, interned soldiers, Ukrainians, Cultural and Educational Circle, Liberec, Czechoslovakia.

Надійшла до редколегії 15.03.2019.

УДК [94(438):355.211] «1939»

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.233-248>

Валерій Яровий,

д.і.н., професор,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

Ярослава Дмитрук,

аспірантка,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ВІЙСЬКУ ПОЛЬСЬКОМУ ПІД ЧАС ВЕРЕСНЕВОЇ КАМПАНІЇ 1939 р.

***Анотація.** У статті висвітлено питання участі у вересневій кампанії 1939 р. представників національних меншин, що відбували на той час службу у Війську Польському та зроблено спробу неупередженого розгляду поставленої проблеми. Авторами приділено увагу питанню чисельності представників нацменшин у польській армії напередодні Другої світової війни, однак встановити точну кількість солдатів – представників національних меншин, які брали участь у вересневій кампанії 1939 р. дуже складно, адже значна частина документів цього була знищена, чи потрапила до німецьких та радянських архівів, де більшість з них були загублені. Також проаналізовано ставлення цієї категорії солдат до виконання свого військового обов'язку, зокрема, на основі мемуарів учасників тогочасних подій. Так, на основі збережених матеріалів можна сказати, що ставлення представників національних меншин – українців, білорусів, німців чи євреїв, що служили у Війську Польському під час вересневої кампанії є дещо розрізненим, в контексті цього також підняте питання випадків дезертирства з Війська Польського представників нацменшин.*

На основі проаналізованих матеріалів, зроблено висновки щодо ролі та місця представників національних меншин у Війську Польському в обороні Польщі під час вересневої кампанії 1939 р.

Ключові слова: *Військо Польське, вереснева кампанія, національні меншини, національне питання, Друга світова війна, оборона Польщі*

Тема вересневої кампанії 1939 р. представлена у науковій літературі багатьма працями, які носять як характер монографій, так і окремих розвідок щодо конкретних боїв, персоналій, тощо. Однак, не зважаючи на постійний інтерес істориків до цієї теми, низка проблемних питань, пов'язаних з вересневою кампанією 1939 р., залишається недостатньо висвітленою як у вітчизняній, так і в закордонній історіографії. Однією з таких тем є участь представників національних меншин, що перебували на службі у Війську Польському, в обороні Польщі у вересні 1939 р.

Чи не вперше питання ролі та місця представників національних меншин – українців, білорусів, євреїв та німців у складі Війська Польського у перші дні Другої світової війни було підняте під час спеціально організованої наукової конференції у м. Варшава «Участь національних меншин у різних військових формуваннях під час вересневої кампанії 1939 р.» («Udział mniejszości narodowych w różnych formacjach wojskowych w czasie kampanii wrześniowej 1939 r.») [14], за результатами якої вийшов збірник наукових матеріалів. Так, автори намагалися пролити світло на проблему міжнаціональних відносин у Польщі в міжвоєнний період, а також зробили спробу неупереджено висвітлити питання участі представників національних меншин у вересневій кампанії 1939 р.

Питання, пов'язані з участю представників національних меншин у складі Війська Польського у вересневій кампанії 1939 р. також висвітлені у роботах В. Резмера [2,10,11], П. Ставецького [13], М. Вержбицького [13]. Дослідники розглядають роль національного питання напередодні війни, висвітлюють ставлення до військової кампанії як рядових солдатів, так і контрактних

офіцерів українців, які з початком Другої світової війни опинилися у досить невизначеному становищі. Піднімаються питання як активної участі представників нацменшин у боях з німецькими військами, так і причин взаємної недовіри, ворожнечі та дезертирства. Стаття А. Руккаса [3] присвячена питанню участі українських офіцерів-контрактників, що перебували на службі у збройних силах Польщі, у вересневій кампанії 1939 р.

Питання ставлення представників національних меншин до Польської держави у вересні 1939 р. і до сьогодні залишається у певній мірі зміфологізованим, оскільки у суспільному сприйнятті, як і раніше, домінуючою є думка, що національні меншини зрадили Польщу в 1939 р., співпрацюючи або з Третім Рейхом, або (після 17 вересня 1939 р.) з Радянським Союзом. Однак реальна картина тих подій є набагато складнішою, і не можна її розглядати лише в такій площині.

Тому наразі, коли переосмислюється роль національних меншин у Війську Польському під час вересневої кампанії, стає цілком зрозумілим, що незважаючи на численні дискримінаційні аспекти та упереджене ставлення, з яким зіштовхувалися представники національних меншин в польській армії, в час загрози державності Польщі, вони в переважній своїй більшості стали на її захист та сумлінно виконували свій громадянський обов'язок. Звісно, для багатьох солдатів українського, білоруського, єврейського походження, зважаючи на настрої в політичних колах представників нацменшин, цілком логічним було питання, чи Польща є тією країною за котру їм потрібно боротися до кінця.

Варто відзначити, що після проведення військовим керівництвом часткової мобілізації навесні 1939 р. та загальної мобілізації, що була оголошена 31 серпня 1939 р. у лавах Війська Польського опинилася значна частина резервістів непольської національності, зокрема українців та білорусів. У контексті національного питання у польській армії, що особливо гостро стояло напередодні Другої світової війни, необхідно наголосити, що під час здійснення мобілізаційних заходів не було зафіксовано жодних серйозних

проблем на етнічному підґрунті. У документах в цілому відзначалося, що резервісти, у тому числі і представники національних меншин, охоче йшли до війська.

Однак, зважаючи на напруженість польсько-німецьких відносин наприкінці 1930-х рр. ситуація із представниками німецької національної меншини була дещо складнішою. Відзначається, що якраз під час проведення часткової мобілізації частими були випадки втеч молодих німців через «польський коридор» до Німеччини, а вже влітку 1939 р. ухиляння від призову та дезертирство з військових частин набули серед німців масового характеру [10, с. 119].

У цілому ж, одразу ж після нападу Німеччини на Польську республіку Військо Польське стало на захист своєї країни. Представники національних меншин також з перших днів війни вступили у боротьбу проти ворога заради спільної перемоги. За словами істориків, солдати українського, білоруського та єврейського походження сумлінно виконували свій військовий обов'язок у зіткненні з німецькими військами. Для багатонаціональної польської армії вереснева кампанія 1939 р. стала першим серйозним військовим випробуванням, і у той же час – останнім.

2 вересня 1939 р. зі шпальт газет до солдат звернувся маршал Е. Ридз-Смігли із закликом стати на захист країни: «Солдати! Німеччина, наш вічний ворог напала 1 вересня 1939 р. на Республіку, порушивши наші кордони. Настав час виконати ваш військовий обов'язок! Солдати! Необхідно боротися за існування і майбутнє Польщі! Варто докласти якнайбільше зусиль, щоб з честю і відвагою виконати свій військовий обов'язок. Не залежно від того, скільки триватиме війна, і якими будуть наші втрати, остаточна перемога буде належати нам і нашим союзникам» [8, с. 2].

У своєму щоденнику Ю. Александровіч – відомий лікар єврейського походження описує враження та настрої солдат Війська Польського у день початку Другої світової війни: «Ніч з 31 серпня по 1 вересня. Вранці глухі звуки бомбардувань. Було ще сіро, а холод пробирав до кісток. Так почалася

війна. Ми нічого не просимо в командирів, ми ні про що не думаємо. Солдати повинні слухати. Ми чекаємо на накази та йдемо по дорозі далі» [5].

На жаль, встановити точну кількість солдатів – представників національних меншин, які брали участь у вересневій кампанії 1939 р. дуже складно, оскільки багато документів із періоду вересневої кампанії було знищено, частина під час війни потрапила до німецьких та радянських архівів, де більшість з них були загублені. На основі збережених матеріалів можна лише сказати, що ставлення представників національних меншин – українців, білорусів, німців чи євреїв, одягнених у польську форм у вересні 1939 р. є дещо розрізненим. Часто вони самовіддано воювали, але траплялися і випадки дезертирства, однак, заради справедливості, варто відзначити, що практика дезертирства у перші дні війни була притаманна і представникам польської національності.

Необхідно також наголосити, що представники національних меншин брали участь у вересневій кампанії 1939 р. переважно з почуття військового обов'язку, а не з лояльності до Польської держави, яка для багатьох національних меншин в міжвоєнний період була певною перешкодою на шляху побудови власної державності. Збройні сили Польщі, могли б дійсно стати важливим елементом побудови громадянського суспільства в країні, де кожен почував би себе рівноправним членом, натомість, у більшості випадків армія була саме тією інституцією, яка яскраво відображала національну нерівність.

У той же час, керівництво повіту Молодечно, Віленського воєводства у своєму рапорті щодо становища у перші дні війни зазначало, що на початку вересня патріотичні настрої були поширені не тільки серед поляків, але й серед євреїв та білорусів, про що свідчило здійснення успішної мобілізації як в самому Молодечно так і в сусідніх повітах. Усе населення проявило симпатію до армії і довіру до держави, так усі накази виконувалися гладко, ухилення від військового обов'язку перед державою було спорадичним, а фактів масової диверсії та саботажу не було встановлено [13, с. 162].

Польські дослідники підраховували, що на початок Другої світової війни в лавах польського війська свій військовий обов'язок відбувало приблизно 100 – 115 тис. українців. Більшість з них служило у піхотних та кавалерійських частинах, хоча значна їх кількість перебувала і в інших родах військ [6, с. 9]. Щодо представників інших національних меншин, то згідно з підрахунками істориків, у вересні 1939 р. у Війську Польському перебувало близько 100 тис. вояків єврейської національності [11, с. 99], хоча на думку деяких дослідників ця цифра може бути завищеною.

У своїх спогадах Ю. Александровіч, який 18 серпня 1939 р. був мобілізований до 74 піхотного полку в Люблінцю, описує настрої, які панували серед солдат та керівництва напередодні війни. «18 серпня, 5 вечора, я в казармах 74 піхотного полку в Люблінцю... У довгих чергах резервісти чекають виділення уніформи та зброї. Я повідомив головного лікаря полку майора Сезарова. Він повний чорних думок...27 серпня. Політична ситуація вже не викликає жодних сумнівів. З початком війни треба розраховувати на кожную мить. «Пам'ятай, – каже лейтенант полковник Віламовський після наради, – ми з Німеччиною можемо тільки програти битву, але ніколи війну. Це наше історичне призначення і наше щастя»» [5].

Ще одним відомим євреєм, який брав участь у вересневій кампанії 1939 р. був військовий рабин Б. Штейнберг. З перших дні війни він також став керівником Душпастирства некатолицьких конфесій для армії «Краків», однак згодом був узятий до радянських полону, і перебував у Старобільському таборі, а вже у квітні 1940 р. був розстріляний в Катинському лісі.

Одним із найцікавіших є, без сумніву, питання безпосередньої участі представників німецької національної меншини у вересневій кампанії 1939 р. Так, на початку війни у Війську Польському повинно було відбувати службу близько 12-13 тис. німців, однак зважаючи на масове ухиляння від мобілізації та призову влітку 1939 р., їх реальна чисельність становила близько 8 тис. осіб, більшість яких перебувала у складі Корпусу охорони прикордоння [10, с. 120].

Однак, з початком вторгнення гітлерівських військ на територію Польщі представники німецької національності у складі Війська Польського стали захист держави, частина з яких брала участь в обороні Варшави. Вони воювали в основному у військових формуваннях, розташованих у східних прикордонних землях Польщі, куди їх було направлено влітку 1939 р., оскільки серед військового керівництва були небезпідставні побоювання, що в разі війни з Німеччиною, вони зможуть перейти на бік ворога. Більшість солдат німецької національності були взяті в полон Радянським Союзом та внаслідок підписання німецько-радянської угоди від 28 вересня 1939 р. - восени того ж року їх повернули до Третього Рейху або польських територій, окупованих німцями.

Одним із найяскравіших прикладів сумлінної служби своїй країні є постать ерцгерцога Кароля Ольбрахта Габсбурга, який зважаючи на вік та стан здоров'я не був мобілізований до армії, але сам з початком війни у якості добровольця подався до II полку гірських стрільців з Корпусу охорони прикордоння. Після приходу німців у м. Живець, де проживав ерцгерцог зі своєю сім'єю, він відмовився підписати так звані «Списки осіб німецької національності» (фольксписки), стверджуючи, що він був польським офіцером. Так, у відповідь на пропозицію гестапо підписати фольксписки, К.О. Габсбург сказав їм: «Я за походженням німець, моя рідна мова – німецька, але я громадянин Польщі, і вважаю себе поляком» [9, с. 65]. Подальша доля К.О. Габсбурга склалася досить трагічно: у листопаді 1939 р. він був заарештований та відправлений у в'язницю в м. Цешин, де неодноразово піддавався тортурам гестапо.

Також з початком війни про лояльність до Польської держави заявили у Сеймі українські депутати. Так, 2 вересня 1939 р. В. Мудрий у своєму виступі сказав, що українці «виконують свій громадянський обов'язок, сплячуючи державі кров'ю і майном», а його колега С. Скрипник з Волині сказав між іншим: «На перший виклик Республіки українське населення Волині зробило все, що держава від нього зажадала [...]. Навіть сьогодні наші брати зрошують

власною кров'ю польські землі, свідомо готові покласти на жертвний вівтар своє життя і власну кров [...]» [12, с. 36].

Представники єврейської національності також не стояли осторонь початку військових дій. Так, у перші ж дні вересня керівник Бунду, найвпливовішої єврейської соціалістичної політичної організації, заявив: «Ми закликаємо до захисту незалежності Польщі зі зброєю в руках, щоб боротися проти фашистських загарбників за незалежність, свободу і соціальну справедливість для всіх громадян країни ... Пам'ятайте товариші, ви боретеся за свободу своєї рідної країни, з якою ми пов'язані тисячами людей».

Перед представниками національних меншин у Війську Польському у вересні 1939 р. постав складний вибір: виконувати накази вищого військового керівництва, ставши на захист Польщі, чи дезертирувати. Незважаючи на те, що за часи служби в польській армії їм доводилося миритися із недовірливим та часто зневажливим ставленням до себе з боку польських колег. Із початком військової кампанії рядові, підофіцери й офіцери, що походили з національних меншин вступили в боротьбу проти військ агресора, і віддано виконували свій громадянський обов'язок.

Звісно було й дезертирство з військових частин, і перехід на сторону ворога. Та у першій декаді вересня це були поодинокі явища. Відсоток українських солдатів, що втікали з частини або ухилялися від призову до польського війська, наближався до відсотка солдатів інших національних груп, які робили так само, не враховуючи німців [2, с. 25].

Переломним моментом у вересневій кампанії стало 17 вересня 1939 р., коли радянські війська перейшли польський кордон. Ю.Александровіч у своїх спогадах згадує, як змінювалися настрої солдатів Війська Польського в той день: «17 вересня, 6 ранку. Нас розбудив черговий підофіцер, який з радістю повідомив, що радянські військово-повітряні сили завдали удару по німецьким бомбардувальникам. Совети допомагають нам. Ми вириваємося з ліжка у радісному збудженні. Нове дихання прокинулося у нас. Я розпочав збір та огляд обладнання. Ми готові до гідної зустрічі з союзниками.

Восьма година приносить другу фонограму. «Радянські танки перейшли кордон». Опівдні радянські танкетки прибули. Було наказано зібрати підрозділи, що знаходилися в казармах. Рядові солдати були звільнені, а офіцерам було наказано зареєструватися. Мій ординарець, вірний стрілець Данек, організував втечу з табору, підготував цивільний одяг і так опинився в натовпі біженців» [7].

Уранці 17 вересня 1939 р. атака Червоної Армії на польські прикордонні пости не наштовхнулася на сильний опір Війська Польського, що дало змогу радянській армії рухатися без серйозних проблем на захід. І для військово-політичного керівництва і для рядових солдат, у той момент стало зрозумілим, що польські збройні сили не зможуть вести війну на два фронти проти сильних ворогів – Німеччини та Радянського Союзу. Ймовірно, саме тому випадки дезертирства з Війська Польського набули масового характеру саме після вторгнення радянських військ.

Людські втрати польського війська в кампанії 1939 р., через безповоротну втрату основної документації і особливо при відсутності облікових актів і статистичних матеріалів, можна встановити лише приблизно. Вважають, що у вересні-жовтні 1939 р. загинуло понад 70 тис. солдатів. В. Резмер називає цифру у 7 834 українців, які загинули як солдати польського війська. Приблизно вдвоє більше було поранених. До того ж після вересневої кампанії 1939 р. у німецькому полоні опинилося близько 60 тис. Українців [2, с. 24]. Основна частина з них перебувала там недовго, її звільнили внаслідок втручання різних держав та організацій.

Щодо представників єврейської національності, то дослідники питання відзначають, що кількість полеглих в боях євреїв становила близько 7 тис. осіб, у тому числі 100 офіцерів. Близько 60 тис. євреїв – солдатів та офіцерів Війська Польського потрапили до німецького полону, і ще приблизно 20 тис. осіб – до радянського. У наступні воєнні роки доля значної частини полонених була трагічною – майже 3 тис. єврейських солдатів та офіцерів було вбито німцями,

ще близько 450 польських єврейських офіцерів були страчені органами НКВС в Катині та інших місцях.

Із загальної маси полонених офіцерів збройних сил Другої Речі Посполитої німці виділили представників непольської національності, зокрема українців та грузинів. Їх перевели до спеціального табору у м. Люкенвальде під Берліном, про який у своїх спогадах пише Є. Побігуший: «Полон як полон. Дошкуляв голод. Ми все намагалися влаштувати різні імпрези, доповіді, вечори гумору, співанок – так, щоб не скучати й розганяти монотонність буднів...Звичайно, що ми не сиділи тихо, а весь час домагалися, щоб нас звільнили з полону. Навесні 1940 року й справді німці почали звільнювати нас, українців, з полону» [1].

Розглядаючи питання участі представників національних меншин у вересневій кампанії 1939 р. не можна оминати увагою і участь українських офіцерів-контрактників, що служили у міжвоєнний період у Війську Польському. Так, підполковник П. Шандрук у своїх мемуарах зазначає, що, згідно з одним із пунктів контракту, українських офіцерів, а також згідно із усною домовленістю між урядами обох країн, українці мали право розірвати свій контракт, особливо у разі війни з Німеччиною. Але як зауважує автор: «Я не міг й подумати про те, щоб носити форму польського солдата та скинути її в час, коли в Польщі лихо. В будь-якому випадку я ніколи не припускав цього, і більшість українських контрактних офіцерів залишилися у збройних силах та з честю виконували свій обов'язок» [4, с. 122-123].

Під час вересневої кампанії П. Шандрук опинився в складі новосформованої 29-ї піхотної бригади, де був призначений на посаду начальника штабу, а після важкої хвороби її командира, фактично, очолив з'єднання. Завданнями групи були захист району м. Красноброд, надання прикриття для евакуації, що проводилася за лінією оборони на південь в напрямку на Румунію. А 23 вересня 1939 р. в районі Замостя український офіцер особисто керував відходом батальйонів бригади. Відступ проходив під сильним обстрілом німецької артилерії, а на фланги виходили німецькі

броньовики [3, с. 94]. Як зазначав польський історик М. Дзевановський у своїй статті в журналі «Культура»: «Значною мірою саме завдяки особистій участі, виваженим рішенням, енергії та відвазі підполковника П. Шандрука полякам все ж вдалося прорватися з оточення та уникнути розгрому. Для порятунку польських військ український офіцер зробив значно більше, ніж можна було б сподіватися від звичайного командира в подібній ситуації [6, с. 107]. І саме за цей бойовий епізод П. Шандрука було нагороджено Орденом Віртуті Мілітарі 5-го ступеня.

До сьогоднішнього дня так і не вдалося встановити скільки ж було в польському війську солдатів-представників національних меншин, які стали учасниками польсько-німецької кампанії 1939 р. Тому і надалі вкрай необхідно продовжувати досліджувати поставлену проблему з метою неупередженого та комплексного висвітлення подій вересневої кампанії 1939 р. Однак, неспростовним є той факт, що ще з перших днів війни рядові вояки, що походили з національних меншин, а також українські контрактні офіцери стали на захист Польської держави, і до кінця продовжували мужньо і відважно боротися із ворогом, часто і ціною власного життя.

Список використаних джерел та літератури:

1. Побігуций Є. Мозаїка моїх споминів. [Електронний ресурс] / Є.Побігуций – Режим доступу: <http://lib.galiciadivision.org.ua/ren/index.html>. Дата звернення: 07.04.2018.

2. Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. / Вальдемар Резмер// Україна – Польща: важкі питання [Текст]. Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі: Tyrsa, 1998. Т. 4: Матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 8-10 жовтня 1998 р.: пер. з пол. А. Карашук, відп. ред. М. Кучерепа. – 1999. – С. 13-34.

3. Руккас А. Участь українців – контрактних офіцерів польської армії у вересневій кампанії 1939 р./ А. Руккас //Київська старовина. – 2002. – № 3 (345). – С. 90-102.
4. Шандрук П. Сила доблесті. / П. Шандрук. – Передмова Р.Смоль-Стоцького. Пер. з англ. М.Бурмістенко. Київ: Вища школа, 1999. – 240 с.
5. Aleksandrowicz J. Kartki z dziennika doktora Twardego. / J. Aleksandrowicz. – Wydawnictwo Literackie, 2017. – 240 s.
6. Dziewanowski M. Za co. gen. Szandruk dostał Virtuti Militari. /М. Dziewanowski// Kultura. – 1965. – № 06/212. – S. 106-107.
7. Hałagida I. Ukraińcy we wrześniu 1939 r. Fakty i interpretacje. / I. Hałagida // Konferencja Udział mniejszości narodowych w różnych formacjach wojskowych w czasie kampanii wrześniowej 1939 r. Warszawa, 24 września 2009 r. –Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2009. – S. 7-13.
8. Śmigły-Rydz E. Rozkaz Wodza Naczelnego/ E. Śmigły-Rydz // Kurjer Warszawski. – 1939. – № 242. – S. 2
9. Matelski D. Za i przeciw Polsce. Niemcy polscy w Wehrmachcie i Wojsku Polskim w kampanii wrześniowej 1939 r. /D. Matelski// Konferencja Udział mniejszości narodowych w różnych formacjach wojskowych w czasie kampanii wrześniowej 1939 r. Warszawa, 24 września 2009 r. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2009. – S. 33-71.
10. Rezmer W. Służba wojskowa Niemców w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej./ W. Rezmer // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939. K. Zbigniew, R. Waldemar (red.). – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001. – S.111-123.
11. Rezmer W. Służba wojskowa Żydów w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej./ W. Rezmer // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939. K. Zbigniew, R. Waldemar (red.). – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001. – S. 97-111.

12. Stawecki P. Polityka narodowościowa w wojsku Drugiej Rzeczypospolitej / Stawecki P. // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939. K. Zbigniew, R. Waldemar (red.). – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001. – S. 11-37.

13. Wierzbicki M. Białorusini w Wojsku Polskim (1921-1939)./ M. Wierzbicki // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939. K. Zbigniew, R. Waldemar (red.). – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001. – S.153-177.

14. Konferencja Udział mniejszości narodowych w różnych formacjach wojskowych w czasie kampanii wrześniowej 1939 r. Warszawa, 24 września 2009 r. –Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2009. – 84 s.

References:

1. Pobihushhyj, Ye. *Mozayika moyix spomyniv*. Retrieved from: <http://lib.galiciadivision.org.ua/ren/index.html>.

2. Rezmer, W. (1999) Pozyciya i uchasť ukrayinciv u nimecko-polskij kampaniji 1939 r. *Ukrayina - Polshha: vazhki pytannya*, T. 4 (pp.13-34). Tyrza.

3. Rukkas, A. (2002) Uchasť ukrayinciv – kontraktnych oficeriv polskoyi armii u veresnevij kampaniji 1939 r. *Kyyivs'ka starovyna*. 3(345), pp. 90-102.

4. Shandruk, P. (1999) *Syla doblesti*. (Per. z anhl. M.Burmistenko). Kyiv: Vyshha shkola.

5. Aleksandrowicz, J. (2017) *Kartki z dziennika doktora Twardego*. Wydawnictwo Literackie.

6. Dziewanowski, M. (1965) Za co. gen. Szandruk dostał Virtuti Militari. *Kultura*, 06 (212), pp.106-107.

7. Hałagida, I. (2009) Ukraińcy we wrześniu 1939 r. Fakty i interpretacje. *Konferencja Udział mniejszości narodowych w różnych formacjach wojskowych w czasie kampanii wrześniowej 1939 r.* (pp. 7-13). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.

8. Śmigły-Rydz E (1939, September 2). Rozkaz Wodza Naczelnego *Kurjer Warszawski*, p. 2.

9. Matelski, D. (2009) Za i przeciw Polsce. Niemcy polscy w Wehrmachcie i Wojsku Polskim w kampanii wrześniowej 1939 r. *Konferencja Udział mniejszości narodowych w różnych formacjach wojskowych w czasie kampanii wrześniowej 1939 r.* (pp. 33-71). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.

10. Rezmer, W. (2001) Służba wojskowa Niemców w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej. K. Zbigniew, R. Waldemar (red.). *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939.* (pp. 111-123). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

11. Rezmer, W. (2001) Służba wojskowa Żydów w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej. K. Zbigniew, R. Waldemar (red.). *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939.* (pp. 97-111). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

12. Stawecki, P. (2001) Polityka narodowościowa w wojsku Drugiej Rzeczypospolitej. K. Zbigniew, R. Waldemar (red.). *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939.* (pp. 11-37). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

13. Wierzbicki, M. (2001) Białorusini w Wojsku Polskim (1921-1939). K. Zbigniew, R. Waldemar (red.). *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939.* (pp. 153-177). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

14. Konferencja Udział mniejszości narodowych w różnych formacjach wojskowych w czasie kampanii wrześniowej 1939 r. (2009). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.

Valerii Yarovyj,

Dr. of Science (History), Professor,

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Yaroslava Dmytruk,

Ph.D. student,

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE ROLE OF NATIONAL MINORITIES IN THE POLISH ARMED FORCES DURING THE SEPTEMBER 1939 CAMPAIGN

The article covers the issues of participation in the September 1939 campaign of representatives of national minorities who served at that time in the Polish Army. Also made an attempt to unbiased consideration of the problem. The authors paid attention to the issue of the number of members of national minorities in the Polish Army on the eve of the Second World War, as well as analyzed the attitude of this category of soldiers to fulfilling their military duty, in particular, based on the memoirs of participants in the events of that time. Also raised is the issue of cases of desertion from Polish armed forces members of national minorities during the September campaign.

Unfortunately, the exact number of national minority soldiers who participated in the September 1939 campaign is very difficult to determine, since many documents from the period of the September campaign were destroyed, while during the war a part of the them went to the German and Soviet archives, where most of them were lost. On the basis of preserved materials, one can only say that the attitude of representatives of national minorities - Ukrainians, Belarusians, Germans or Jews, dressed in Polish forms in September 1939 - is somewhat different. Often, they selflessly fought, but there were cases of desertion, however, for the sake of justice, it should be noted that the practice of desertion in the early days of the war was also inherent in representatives of Polish nationality.

On the basis of the material under study, have made sufficiently substantiated generalizations and conclusions regarding key aspects related to the participation of representatives of national minorities who served in the Polish Army in the September 1939 campaign. It is irrefutable that from the very first days of the war ordinary soldiers who came from national minorities, as well as Ukrainian contract officers began to defend the Polish state, and until the end continued to bravely and courageously fight the enemy, often at the cost of their own lives.

Keywords: *Polish Army, September campaign, national minorities, national question, World War II, 1939 Defensive War.*

Надійшла до редколегії 12.02.2019.

НАУКОВА ХРОНІКА

УДК 378.4(477-25)КНУ:930.1:001.89''2016/2018''

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.249-270>

Андрій Мартинов

доктор історичних наук, професор,
Інститут історії України НАН;

Олег Машевський

доктор історичних наук, професор,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка;

Євген Хан

кандидат історичних наук,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

НАУКОВІ ЗДОБУТКИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ЧАСТИНИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ КНУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (2016-2018 рр.)

***Анотація.** У статті розглянуто наукову роботу науково-дослідної частини історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка протягом виконання наукової теми «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору» у 2016-2018 рр.*

Під час роботи над науковою темою було на основі широкої джерельної бази та новітніх наукових досліджень проаналізовано концепції цивілізаційного розвитку Європи та визначено особливості цивілізаційної приналежності українських земель в різні історичні періоди. У загальному історичному процесі виокремлено вирішальні для подальшого цивілізаційного розвитку українських земель моменти, було розкрито політичне, в тому числі ідеологічне, підґрунтя

українського цивілізаційного вибору. Визначено ключові чинники соціального й економічного розвою українських земель в різні періоди, проаналізовано соціальну та економічну специфіку українського простору, визначено історичні чинники його структурування, досліджено наслідки перебування у складі різних державних утворень, з'ясовано роль і місце українців у соціально-економічному розвитку різних країн Європи. Визначено вплив країн Заходу на сучасні трансформаційні процеси і перспективи європейської інтеграції України. З'ясовано роль та місце української культури в сучасній Європі, простежено її еволюцію під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників. Проаналізовано вплив української культури на суспільний розвиток країн Європи, зокрема держав, до складу яких входили українські землі. Вивчено культурну взаємодію народів та етнічних груп, які населяли українські землі, досліджено релігійну складову суспільних трансформацій. Окреслено ментальні, культурні та релігійні особливості людей з окремих регіонів, з'ясовано можливі принципи та методи зміцнення української політичної нації та побудови громадянського суспільства.

Висвітлено основні наукові заходи, які були проведені науково-дослідною частиною історичного факультету в межах роботи над науковою темою, зокрема міжнародні конференції, науково-практичні семінари, круглі столи, панельні дискусії, експертні обговорення.

Ключові слова: цивілізаційний вибір, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Європейський Союз, Болонська система.

Протягом 2016-2018 рр. науково-дослідна частина історичного факультету працювала над науковою темою «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору» (керівник теми доктор історичних наук, професор О. П. Машевський), розробляючи актуальну та багатошарову проблематику розвитку історії української держави та суспільства. Наукова тема «Україна в загальноєвропейських історичних

процесах: пошуки цивілізаційного вибору» була покликана обґрунтувати цивілізаційний вибір України у різні епохи, показати, на підставі комплексного використання широкої документальної бази, вітчизняних та зарубіжних надбань, політичні соціально-економічні, культурні чинники такого вибору.

Об'єктом дослідження було окреслено Україну як територію і державу, що формувалась протягом тривалого історичного періоду. Предметом дослідження була участь України в загальноєвропейських історичних процесах, що зумовлювали її цивілізаційний вибір. Відтак метою наукової роботи в рамках пропонованої теми став аналіз особливостей цивілізаційного розвитку України в контексті дослідження її ролі та місця в загальноєвропейських історичних процесах.

У рамках дослідження також необхідною стала й певна інтеграція оновлених форм і напрямів пізнання: феноменологічної історії, критицизму, критичного раціоналізму, структуралістського конструктивізму, теорії структурації, цивілізаційного аналізу тощо. Звичайно, поряд з інноваційними підходами автори застосовували в своїй роботі й класичні методи досліджень, а саме – порівняльний, узагальнення, аналогії, аналізу і синтезу, дедукції та індукції, класифікації та систематизації.

У рамках виконання теми НДР у низці наукових праць співробітників НДЧ було виконано низку конкретних дослідницьких завдань, а саме:

- визначено та обґрунтовано теоретико-методологічні основи роботи, сформульовано понятійно-категоріальний апарат дослідження, розкрито сутність таких ключових термінів як «Україна», «Європа», «загальноєвропейські історичні процеси», «цивілізація», «цивілізаційний вибір» тощо;

- опрацьовано існуючі в науковій літературі концепції розвитку Європи та особливості цивілізаційної приналежності українських земель у різні історичні періоди;

- проаналізовано соціальну та економічну специфіку українського простору, визначено історичні чинники його структурування, розкрито наслідки перебування у складі різних державних утворень;
- з'ясовано роль і місце українців у соціально-економічному розвитку країн Європи;
- у загально-історичному процесі виокремлено вирішальні моменти для подальшого цивілізаційного розвитку українських земель;
- досліджено безпосередній та опосередкований вплив політики керівництва різних країн та досвіду міжетнічної комунікації на суспільну свідомість та повсякденне життя населення українських земель;
- розкрито зрушення в українській культурі під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників;
- визначено значущість релігійної складової в суспільних трансформаціях на українських землях, проведено аналогії з відповідними процесами в інших країнах Європи.

Досить широким є коло емпіричних матеріалів, опрацьованих авторським колективом в рамках реалізації наукової розвідки. Особливий інтерес становлять розглянуті в ході виконання поставлених завдань в рамках розкриття проблематики наукової теми, автентичні документи, що висвітлюють становище та розвиток греко-католицької церкви на українських землях у ХХ ст., опорні матеріали роботи установ Європейського Союзу в галузі освітньо-наукової співпраці з Україною на початку ХХІ ст. та українське законодавство щодо європейських освітніх процесів та ін.

Загалом, доцільно відзначити, що обґрунтування ролі та місця української держави в загальноєвропейських політичних, економічних та культурних процесах належить до принципових завдань сучасних досліджень в сфері української історичної науки. Перед виконавцями теми стояли завдання здійснити широкий спектр досліджень в царині політичних, соціально-економічних, культурних і релігійних чинників цивілізаційного розвитку України, обґрунтувати перспективи європейської інтеграції з метою

подальшого використання цих напрацювань під час формування та реалізації інформаційної політики та відстоювання геополітичних інтересів нашої держави з історичної точки зору тощо. Важливими завданнями в ході трирічної роботи також стали дослідження, узагальнення та систематизація вивчення особливостей євроінтеграційного процесу України, її зусиль стосовно підвищення безпеки держави та популяризації євроінтеграційної політики поміж населення. Розгляд та впорядкування знань щодо політичних, соціально-економічних, культурних і релігійних факторів у європейському виборі України відтак знайшли своє відображення як в індивідуальних наукових розвідках учасників роботи над науковою темою, так і в трирічному колективному проекті, що покликаний належним чином структурувати результати дослідження та спільній монографічній праці, присвяченій місцю та ролі України в культурному та політичному просторі Європи.

Важливість представлених результатів пояснюється очевидною потребою в виокремленні та аналізі політичних, соціально-економічних, культурних і релігійних чинників цивілізаційного розвитку України. Суттєвої уваги заслуговують положення та висновки, що стосуються систематизації особливостей євроінтеграційного процесу нашої держави.

Спираючись на сформований понятійно-категоріальний апарат, широку джерельну базу та новітні наукові дослідження, було проаналізовано концепції цивілізаційного розвитку Європи та визначено особливості цивілізаційної приналежності українських земель в різні історичні періоди.

У загальному історичному процесі було виокремлено вирішальні для подальшого цивілізаційного розвитку українських земель моменти, розкрито політичне, в тому числі ідеологічне, підґрунтя українського цивілізаційного вибору (зокрема, на прикладах історії взаємовідносин між українським народом та народами Центральної та Східної Європи в епоху середньовіччя та нової історії, в рамках становлення греко-католицької церкви України тощо).

Під час з'ясування деталей цивілізаційного розвитку українських земель в загальноєвропейському просторі було визначено ключові чинники їх

соціального й економічного розвитку в різні історичні періоди, проаналізовано соціальну та економічну специфіку українського простору, а також розкрито історичні чинники його структурування. Крім того, авторський колектив зміг дослідити наслідки перебування у складі різних державних утворень та прослідкувати роль і місце українців у соціально-економічному розвитку різних країн Європи.

У результаті аналізу суспільно-економічного підґрунтя європейської інтеграції України було розкрито історичне походження відповідних сучасних трансформацій в Україні та обґрунтовані передумови подальшого шляху в напрямку європейського вибору нашої держави.

У ході опрацювання проблематики культурної спадщини України та її місця в загальному європейському історичному надбанні було вивчено, яке значення надається збереженню історичних та археологічних пам'яток в різних країнах Європи, проаналізовано досвід їх музеєфікації та порівняно з діяльністю в Україні.

З'ясовуючи роль та місце української культури в сучасній Європі, автори простежили її еволюцію під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників, а також проаналізовано вплив української культури на суспільний розвиток країн Європи, зокрема держав, до складу яких входили українські землі.

У рамках дослідження сучасного становища України на політичній карті Європи особливу увагу було приділено впливові російської агресії проти України та суспільним, політичним й військово-стратегічним реакціям європейської спільноти на останні події в регіоні. Було розкрито тезу про стратегічну пріоритетність колективної безпеки та співпраці України з державами-членами ЄС та НАТО для відвернення загрози миру й безпеці на європейському континенті.

Керівник НДЧ історичного факультету 2016-2018 рр. проф. Олег Машевський, в межах роботи над темою, опублікував комплекс праць присвячених історії української дипломатії періоду Української Революції 1917-1921 рр. Зокрема було зроблено наголос на відстоюванні відродженою

українською незалежною державою свого місця на міжнародній арені, пошуку союзників, лавіруванні між антагоністичними військово-політичними блоками в період Першої світової війни, намаганні зайняти гідне місце в європейському цивілізаційному просторі на противагу російському імперському євразійському простору [17]. О.Машевським було окремо приділено увагу важливому для України чорноморському чиннику у зовнішній політиці великих держав у ХХ ст., зокрема підходам США щодо цього питання [14; 16]. Складну міжнародну ситуацію напередодні Другої світової війни та причини розгортання цього конфлікту було розглянуто у статті О. Машевського та Т. Ткачука [20]. Сучасним євроінтеграційним процесам та ролі й місцю у них Турецької Республіки свою наукову працю присвятили О. Машевський та А. Бойко [6]. Значення культурної дипломатії у розвитку конструктивних відносин між державами та народами, зокрема відповідні зусилля Британської Ради, проаналізував О. Машевський у статті опублікованій у фаховому електронному науковому журналі «Європейські історичні студії» [11]. Крім того, співробітниками НДЧ історичного факультету було підготовано низку рецензій на наукові видання з тематики європейських міжнародних відносин, євроінтеграційних процесів, зовнішньої політики [13; 15].

Комплекс публікацій співробітника науково-дослідної частини історичного факультету, кандидата історичних наук Євгена Хана безпосередньо присвячений інтеграції України у європейський простір вищої освіти як складовій її цивілізаційного вибору [36] впливу на цей процес співпраці нашої держави з Європейським Союзом [35] значенню академічної мобільності, передусім студентських обмінів [33; 38] ролі болонського процесу у наближенні української освіти до європейських стандартів [39]. Важливою складовою наукової роботи Є. Хана був детальний аналіз нормативно-правової бази, яка робить можливим участь України у формуванні єдиного європейського освітнього простору [32; 40]. Окремо Є. Хан провів порівняльну характеристику реформ в освіті за європейськими стандартами в Україні та Російській Федерації, зробивши висновок про цілковиту невдачу цих

перетворень у РФ та успішне їх просування в нашій державі [38]. Крім того, важливою працею Є. Хана для розкриття теми НДЧ є стаття опублікована разом з проф. Андрієм Мартиновим про політику США щодо Європейського Союзу, зокрема стосовно трансатлантичної угоди про свободу торгівлі та інвестицій [34].

У наукових працях професора С.П.Стельмаха та на наукових заходах ним організованих головна увага зверталася на питання глобальної та транснаціональної історії, а також проблеми націоналізму, ксенофобії та толерантності у Східній Європі [30; 31]. Кандидат історичних наук Т. Ю. Пшеничний зосередився передусім на дослідженні діяльності греко-католицької церкви та ролі Ватикану у її легалізації [28; 29]. Старший науковий співробітник НДЧ М. Б. Парахіна розглянула геополітичні наслідки розпаду СРСР, зокрема його економічні аспекти [27]. Кандидат історичних наук Н. Б. Ніколаєва звернула увагу на репресії сталінського режиму викладачів Київського державного університету та проблему їхньої реабілітації [26]. Кандидат історичних наук Г. І. Мінгазутдінова проаналізувала сучасні безпекові проблеми в Європі в контексті анексії Російською Федерацією українського Криму та агресії Москви проти нашої держави на Донбасі [25]. Крім того, ця дослідниця розглянула сучасні відносини нашої держави з її найближчими сусідами, зокрема Болгарією та Румунією [23; 24]. У контексті впливу міжнародних проблем на Близькому та Середньому Сході на світову політику також розглянуто підходи США в тибетського та іранського питання [21; 22]. Кандидат історичних наук С. А. Ковбасюк звернула увагу передусім на європейський контекст українського мистецтва [9; 10]. Кандидат історичних наук А. П. Коваль у своїх статтях звернув увагу на античні витоки європейських цивілізаційних цінностей [8], а також досвід розгортання та сприйняття суспільством масштабних військових конфліктів у стародавні часи [7].

З метою створення можливостей для презентації, апробації вищезгаданих власних досліджень, а також обговорення актуальних наукових проблем,

пов'язаних з цією тематикою, провідними українськими та зарубіжними вченими, науково-дослідною частиною історичного факультету було проведено протягом 2016-2018 рр. низку міжнародних наукових конференцій, науково-практичних семінарів, круглих столів, експертних обговорень.

27 березня 2018 р. зусиллями НДЧ історичного факультету на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка було проведено міжнародну науково-практичну конференцію «Європейські інтеграційні процеси у XXI столітті: ключові тенденції, основні виклики та нові можливості» у співпраці з національним Еразмус+ офісом в Україні та програмою «Європейський парламент до Кампусу» під егідою проекту Жана Моне. Конференція була покликана сприяти консолідації національних інтелектуальних ресурсів у сфері європейських студій та поширенню досліджень із європейської інтеграції серед академічної спільноти України та ширшого загалу. Її метою стало висвітлення академічного доробку українських та іноземних вчених у сфері дослідження різних аспектів об'єднувальних процесів на європейському континенті упродовж останніх десятиліть. У якості одного з головних висновків, який стосується науково-аналітичної сторони конференції, то більшість учасників конференції зійшлися на думці, що закріплення та розвиток дружніх відносин з ЄС та євроінтеграція України й надалі матимуть багаторівневий та продуктивний характер, особливо враховуючи сучасне становище України на міжнародній арені та беручи до уваги її роль в сучасних європейських інтеграційних процесах [19].

Важливим етапом діяльності НДЧ історичного факультету було зокрема проведення у 2018 р. двох міжнародних наукових семінарів – «Національні ідеології і практики в імперських «периферіях» Східної Європи в транснаціональному вимірі» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 29 листопада 2018 р.) та «Націоналізм, ксенофобія і толерантність у Східній Європі: витоки, ідеологія, соціальна структура» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 16 жовтня 2018 року) [30; 31].

Важливе значення у дослідженні та викладанні історії, політичного, економічного, соціального розвитку Сполучених Штатів Америки їх вплив на європейську політику, цивілізаційний вибір України має проведення наукових конференцій, семінарів, експертних обговорень. Флагманом у цій діяльності традиційно є Київський національний університет імені Тараса Шевченка, який зокрема зусиллями НДЧ протягом 2016 – 2017 рр. успішно провів дві міжнародні наукові конференції присвячені проблемам американістики. 17-18 березня. 2016 р. було проведено міжнародну наукову конференцію «Україна і США: досвід та перспективи співпраці» (присвячена пам'яті професора Б. М. Гончара) на базі КНУ імені Тараса Шевченка, історичного факультету. 23 листопада 2017 р., на історичному факультеті КНУ імені Тараса Шевченка із залученням до організації колективу науково-дослідної частини відбулася вже Друга міжнародна наукова конференція «Україна і США: досвід та перспективи співпраці (присвячена 25-річчю встановлення дипломатичних відносин)». Було окреслено помітні досягнення факультету і, зокрема, кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн в розвитку української американістики. Науковці, політики, дипломати висловлювали сподівання на збереження та еволюцію американсько-української співпраці в сфері міжнародної політики та політики безпеки, було розглянуто основні завдання, що постають перед Україною у взаєминах зі Сполученими Штатами [18].

Крім того було проведено низку науково-практичних семінарів, зокрема «Президентські вибори в США 2016: наслідки для України та світу» (КНУ імені Тараса Шевченка, історичний факультет, 8 грудня 2016 р.) та «Проблеми дослідження та викладання міждисциплінарних напрямів: європейські студії та американістика» (КНУ імені Тараса Шевченка, історичний факультет, 7 травня 2017 р.). Організатори семінару: кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн, науково-дослідна частина історичного факультету, громадська організація «Українська асоціація американістики». Керівник НДЧ історичного факультету, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн професор Олег Машевський у своєму виступі наголосив на тому, що на

історичному факультеті вже два роки як відкрито освітню програму «Американістика та європейські студії». Конкурс абітурієнтів неї є одним з найвищих в українських університетах. Поряд з освітньою складовою вищезгаданого напрямку на факультеті, передусім кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн, в науково-дослідній частині, активно розвиваються дослідження історії країн Америки та Західної Європи XX – XXI ст. У 2016 р. на базі кафедри та за активної участі НДЧ було засновано фаховий науковий журнал «Американська історія та політика» (друковане видання).

Професор О. Машевський (голова редколегії) презентував цей науковий журнал. Ідея створення журналу належала громадській організації «Українська асоціація американістики», колективу кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, НДЧ історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка де за останні півстоліття склалась потужна школа американістів-міжнародників. Редакційна колегія прагне до того щоб започатковане видання змогло надати можливість оприлюднення результатів наукового пошуку представникам всіх частин нашої країни і зарубіжним колегам. Нове видання гуртує наукове середовище довкола проблематики американської історії і політики, є дискусійним майданчиком, де виробляються пропозиції щодо стратегії українсько- американських відносин [13].

Зважаючи на все зростаючий вплив Китайської Народної Республіки у світовій політиці, східноєвропейському регіоні, стрімкий розвиток китайсько-українських відносин, НДЧ історичного факультету активно долучилося до організації та проведення Десятої міжнародної наукової конференції «Китайська цивілізація: традиції та сучасність» (КНУ імені Тараса Шевченка, історичний факультет, 22 вересня 2016 р.). У ньому взяли участь провідні дослідники історії та сучасності Китаю, фахівці міжнародники, дипломати з України, КНР та інших країн.

Підводячи підсумок доцільно констатувати, що комплекс наукових праць за темою «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору» підготованих НДЧ історичного факультету протягом

2016-2018 років становить собою ґрунтовне, цілісне та завершене дослідження, яке має високий ступінь актуальності, наукової новизни, вагоме науково-теоретичне та практичне значення. Матеріали, опубліковані в процесі розробки означеної проблематики, свідчать про плідну роботу авторського колективу з дослідження наукової теми та розкривають пропоновану специфіку української історії з різних позицій.

Список використаних джерел і літератури:

1. Барабой М., Машевський О. Причини та передумови Квебекських «великодніх бунтів» на тлі мобілізаційної кризи в Канаді в роки Першої світової війни / М. Барабой, О. Машевський // Американська історія та політика: науковий журнал. – 2018. – № 4. – С. 244-253.
2. Барабой М., Машевський О. Історія становлення системи медичного страхування США та медична реформа Б. Обама / М. Барабой, О. Машевський // Американська історія та політика: науковий журнал. – 2017. – № 3. – С. 181-188.
3. Барабой М., Машевський О. Англо-канадська історіографія генези франко-канадського націоналізму / М. Барабой, О. Машевський // Європейські історичні студії: науковий журнал. – 2017. – № 6. – С. 191-209.
4. Барабой М., Машевський О. Витоки франко-канадського націоналізму (XVIII – перша третина XX ст.) / М. Барабой, О. Машевський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2016. – Вип. 130. – С. 35-38.
5. Барабой М., Машевський О. Квебекське національне питання в роки Другої світової війни / М. Барабой, О. Машевський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2017. – 1 (132). – С. 28-34.
6. Бойко А., Машевський О. Вплив європейської інтеграції на формування зовнішньої політики Турецької Республіки (2003-2014 рр.) / А. Бойко, О. Машевський // Європейські історичні студії: науковий журнал. – 2016. – № 8. – С. 19-31.

7. Коваль А. П. "Non expetere rasem": мотиви Помпея і Цезаря для війни / А. Коваль // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2017. – 134 (3). – С. 21-25.

8. Коваль А. Свобода і рабство як "цивілізаційні цінності" / А. Коваль // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2018. – 138 (3). – С. 22-25.

9. Ковбасюк С. А. Європейський контекст «українського авангарду»: між мистецтвом та ідеологією / С. А. Ковбасюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2016. – № 130. – С. 35-38.

10. Ковбасюк С. А. Роль політичного чинника у становленні мистецтва українського бароко (друга половина XVII – поч. XVIII ст.) / С. А. Ковбасюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2016. – Вип.1. – Ч. 3. – С. 100-105.

11. Машевський О. Діяльність Британської Ради у країнах Східної та Центральної Європи на початку XXI ст. / О. Машевський // Європейські історичні студії: науковий журнал. – 2018. – № 9. – С. 96-126.

12. Машевський О. Траєкторія геостратегії Російської Федерації: виклики та загрози регіональній та глобальній безпеці. Рецензія. (Олег Кондратенко. Геостратегічний вимір зовнішньої політики Російської Федерації. Монографія) / О. Машевський // Європейські історичні студії: науковий журнал. – 2018. – № 11. – С. 271-275.

13. Машевський О. Науково-методичний семінар на історичному факультеті «Проблеми дослідження та викладання напрямків: американістика та європейські студії» / О. Машевський // Європейські історичні студії: науковий журнал. – 2017. – № 6. – С. 250-253.

14. Машевський О. П. Політика США в Чорноморсько-Середземноморському регіоні в період Першої світової війни / О. Машевський

// Американська історія та політика: науковий журнал. – № 2. – 2016. – С. 118-127.

15. Машевський О. П. Рецензія на монографію А. В. Грубінка «Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990-2016 рр.) / О. П. Машевський // Європейські історичні студії: науковий журнал. – 2017. – № 8. – С. 306-312.

16. Машевський О. П. Чорноморський вектор політики великих держав (1930-ті – поч. 1990-х рр.) / О. П. Машевський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2017. – 3 (134). – С. 57-61.

17. Машевський О. Проблема визнання України державами Заходу та становлення дипломатичних відносин у 1917–1919 роках / О. Машевський // Україна Дипломатична. – 2017. – С. 81-90.

18. Машевський О. Традиції та завдання української американістики: «Україна і США: досвід та перспективи співпраці». Друга міжнародна наукова конференція / О. Машевський // Європейські історичні студії: науковий журнал. – 2018. – № 9. – С. 168-180.

19. Машевський О. Форум викладачів та дослідників європейської інтеграції (Міжнародна науково-практична конференція «Європейські інтеграційні процеси у ХХІ столітті: ключові тенденції, основні виклики та нові можливості» / О. Машевський // Європейські історичні студії: науковий журнал. – 2018. – № 10. – С. 275-282.

20. Машевський О., Ткачук Т. Британсько-французько-радянські переговори 1939 р.: нереалізована спроба створення системи колективної безпеки у Європі / О. Машевський, Т. Ткачук // Європейські історичні студії: науковий журнал. – № 10. – 2018. – С. 15-175.

21. Мінгазутдінова Г. І. The US – Iranian strategic competition in Central Asia / Г. І. Мінгазутдінова // Американська історія та політика. – 2017. – Вип. 3. – С. 84-92.

22. Мінгазутдінова Г. І. Еволюція тибетського питання в зовнішній політиці США та його вплив на американсько-китайські відносини (1949–2018 рр.) / Г. І. Мінгазутдінова // *Американська історія та політика*. – 2018. – № 5. – С. 72-85.

23. Мінгазутдінова Г. І. Основні напрямки сучасних українсько-болгарських відносин (1991 – 2018 рр.) / Г. І. Мінгазутдінова // *Європейські історичні студії*. – 2018. – № 10. – С. 116-138.

24. Мінгазутдінова Г. І. Становлення Румунії як країни-члена Північноатлантичного альянсу / Г. І. Мінгазутдінова // *Європейські історичні студії*. – 2018. – № 11. – С. 170-188.

25. Мінгазутдінова Г. І. Трансформація військової політики та політики безпеки в Європі на тлі «української кризи» 2014 р. / Г. І. Мінгазутдінова // *Європейські історичні студії: науковий журнал*. – 2017. – Вип. 8. – С. 259-287.

26. Ніколаєва Н. Б. Життєвий шлях репресованого викладача Київського державного університету Лідії Білозір / Н. Б. Ніколаєва // *New Achievements of World Science*. – Morrisville, N.C.: Lulu Press, 2017. – Р. 12-20.

27. Парахіна М. Б. Геополітичні виклики першого двадцятиріччя після розпаду СРСР: економічний контекст / М. Б. Парахіна // *Актуальні проблеми філософії та соціології*. – 2017. – Вип. 16. – С. 85-88.

28. Пшеничний Т. Ю. Роль апостольської столиці (Ватикану) у легалізації греко-католицької церкви: історіографічний аспект // *Європейські історичні студії*. – 2017. – Вип. 7. – С. 84-104.

29. Пшеничний Т. Ю. Українська греко-католицька церква (1939 – 1991 рр.): історіографія. – К.: ФОП Блохін О. А., 2018. – 428 с.

30. Котова С., Стельмах С. «Націоналізм, ксенофобія і толерантність у Східній Європі: витоки, ідеологія, соціальна структура». Міжнародний науковий семінар. 16 жовтня 2018 р. // *Європейські історичні студії: науковий журнал*. – 2018. – № 11. – С. 276-285. <http://eustudies.history.knu.ua/en/sabina-kotova-sergiy-stelmakh-nationalism-xenophobia-and-tolerance-in-east-europe-origins-ideology-social-structure-international-scientific-seminar-october-16th-2018/>

31. Стельмах С. Українсько-німецький методологічний семінар «Глобальна і транснаціональна історія» / С. Стельмах // *Європейські історичні студії*. – К., 2017. – № 7. – С. 150-151.

32. Хан Є. Адаптація українського законодавства до європейських норм у процесі входження до спільного європейського освітнього простору / Є. Хан // *Європейські історичні студії: науковий журнал*. – 2018. – № 10. – С. 29-49.

33. Хан Є. Академічна мобільність як один з пріоритетних напрямків у процесі формування спільного європейського освітнього простору: український досвід співпраці / Є. Хан // *Європейські історичні студії*. – 2017. – № 8. – С. 82-103.

34. Хан Є. В., Мартинов А. Ю. Європейський Союз – США: трансатлантична угода про свободу торгівлі та інвестицій: історія і сучасність // *Європейські історичні студії: науковий журнал*. – 2016. – № 3. – С. 20-32.

35. Хан Є. В. Інтеграційні процеси Україна – Європейський Союз: на прикладі співпраці у сфері вищої освіти / Є. В. Хан // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. – 2016. – Вип. 130. – С. 80-84.

36. Хан Є. В. Інтеграція України у європейський простір вищої освіти як складова цивілізаційного вибору / Є. В. Хан // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. – 2016. – Вип. 126. – С. 54-57.

37. Хан Є. Реформування вищої освіти як один з виявів цивілізаційного вибору: досвід України та Росії / Є. Хан // *Європейські історичні студії: науковий журнал*. – 2016. – № 3. – С. 128-140.

38. Хан Є. Українські студенти у вищих навчальних закладах Європейського Союзу: проблеми та перспективи міжнародних академічних обмінів / Є. Хан // *Європейські історичні студії: науковий журнал*. – 2018. – № 11. – 2018 – С. 79-98.

39. Хан Є. Участь України у Болонському процесі: 12 років на шляху до європейського освітнього простору / Є. Хан // *Європейські історичні студії*. –

2017. – № 6. – С. 99-117.

40. Хан Є. Участь України у формуванні єдиного європейського освітнього простору: нормативно-правова база / Є. Хан // Європейські історичні студії: науковий журнал. – 2016. – № 5. – С. 144-154.

References:

1. Baraboj M., Mashevs'kij O. (2018). Prichini ta peredumovi Kvebeks'kih «velikodnih buntiv» na tli mobilizacijnoï krizi v Kanadi v roki Pershoï svitovoï vijni. *Amerikans'ka istoriya ta politika: naukovij zhurnal*, 4, pp. 244 – 253.

2. Baraboj M., Mashevs'kij O. (2017). Istoriya stanovlennya sistemi medichnogo strahuvannya SSHA ta medichna reforma B. Obami. *Amerikans'ka istoriya ta politika: naukovij zhurnal*, 3, pp. 181 – 188.

3. Baraboj M., Mashevs'kij O. (2017). Anglo-kanads'ka istoriografiya genezi franko-kanads'kogo nacionalizmu. *Evropejs'ki istorichni studii: naukovij zhurnal*, 6, pp. 191 – 209.

4. Baraboj M., Mashevs'kij O. (2016). Vitoki franko-kanads'kogo nacionalizmu (XVIII – persha tretina XX st.). *Visnik Kyivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya*, 130, pp. 35 – 38.

5. Baraboj M., Mashevs'kij O. (2017). Kvebeks'ke nacional'ne pitannya v roki Drugoy svitovoy vijni. *Visnik Kyivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya*, 1 (132), pp. 28 – 34.

6. Bojko A., Mashevs'kij O. (2016). Vpliv evropejs'koy integraciy na formuvannya zovnishn'oy politiki Turec'koï Respubliki (2003-2014 rr.). *Evropejs'ki istorichni studiy: naukovij zhurnal*, 8, pp. 19 – 31.

7. Koval' A. P. (2017). "Non expetere pacem": motivi Pompeya i Cezarya dlya vijni. *Visnik Kyivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya*, 134 (3), pp. 21 – 25.

8. Koval' A. (2018). Svoboda i rabstvo yak "civilizacijni cinnosti". *Visnik Kyivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya*, 138 (3), pp. 22 – 25.

9. Kovbasyuk S. A. (2016). Evropejs'kij kontekst «ukrayns'kogo avangardu»: mizh mistectvom ta ideologieu. *Visnik Kyivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya*, 130, pp. 35 – 38.
10. Kovbasyuk S. A. (2016). Rol' politichnogo chinnika u stanovlenni mistectva ukrains'kogo baroko (druga polovina XVII – poch. XVIII st.). *Naukovi zapiski Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universitetu imeni Volodimira Gnatyuka. Seriya: Istoriya*, 1. (3), pp. 100 – 105.
11. Mashevs'kyi O. (2018). Diyal'nist' Britans'koy Radi u krainah Skhidnoy ta Central'noy Evropi na pochatku HKHI. *Evropejs'ki istorichni studii: naukovij zhurnal*, 9, pp. 96 – 126.
12. Mashevs'kyi O. (2018). Traektoriya geostrategiy Rosijs'koï Federacii: vikliki ta zagrozi regional'nij ta global'nij bezpeci. Recenziya. (Oleg Kondratenko. Geostrategichnij vimir zovnishn'oy politiki Rosijs'koi Federaciy. Monografiya). *Evropejs'ki istorichni studii: naukovij zhurnal*, 11, pp. 271 – 275.
13. Mashevs'kyi O. (2017). Naukovo-metodichnij seminar na istorichnomu fakul'teti «Problemi doslidzhennya ta vikladannya napryamkiv: amerikanistika ta evropejs'ki studii». *Evropejs'ki istorichni studiy: naukovij zhurnal*, 6, pp. 250 – 253.
14. Mashevs'kyi O. P. (2016). Politika SSHA v Chornomors'ko-Seredzemnomors'komu regioni v period Pershoi svitovoi vijni. *Amerikans'ka istoriya ta politika: naukovij zhurnal*, 2, pp. 118 – 127.
15. Mashevs'kyi O. P. (2017). Recenziya na monografiyu A. V. Grubinka «Velika Britaniya v sistemi evropejs'koi zovnishn'oi i bezpekovoï politiki (1990-2016 rr.). *Evropejs'ki istorichni studi: naukovij zhurnal*, 8, pp. 306 – 312.
16. Mashevs'kyi O. P. (2017). Chornomors'kij vektor politiki velikih derzhav (1930-ti – poch. 1990-h rr.). *Visnik Kyivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya*, 3 (134), pp. 57 – 61.
17. Mashevs'kyi O. (2017). Problema viznannya Ukraini derzhavami Zahodu ta stanovlennya diplomatichnih vidnosin u 1917–1919 rokah. *Ukraina Diplomaticzna*, pp. 81 – 90.

18. Mashevs'kyi O. (2018). Tradiciy ta zavdannya ukrains'koi amerikanistiki: «Ukraina i SSHA: dosvid ta perspektivi spivpraci». Druga mizhnarodna naukova konferenciya, *Evropejs'ki istorichni studii: naukovij zhurnal*, 9, pp. 168 – 180.
19. Mashevs'kyi O. (2018). Forum vikladachiv ta doslidnikiv evropejs'koi integraciy. (Mizhnarodna nauково-praktichna konferenciya «Evropejs'ki integracijni procesi u HKHI stolitti: klyuchovi tendencii, osnovni vikliki ta novi mozhливosti. *Evropejs'ki istorichni studiy: naukovij zhurnal*, 10, pp. 275 – 282.
20. Mashevs'kyi O., Tkachuk T. (2018). Britans'ko-francuz'ko-radyans'ki peregovori 1939 r.: nerealizovana sprobа stvorennya sistemi kolektivnoi bezpeki u Evropi. *Evropejs'ki istorichni studiy: naukovij zhurnal*, 10, pp. 15 – 175.
21. Mingazutdinova G. I. (2017). The US – Iranian strategic competition in Central Asia. *Amerikans'ka istoriya ta politika*, 3, pp. 84 – 92.
22. Mingazutdinova G. I. (2017). Evolyuciya tibets'kogo pitannya v zovnishnij politici SSHA ta jogo vpliv na amerikans'ko-kitajs'ki vidnosini (1949–2018). *Amerikans'ka istoriya ta politika*, 5, pp. 72 – 85.
23. Mingazutdinova G. I. (2018). Osnovni napryamki suchasnih ukrains'ko-bolgars'kih vidnosin (1991 – 2018 rr.). *Evropejs'ki istorichni studiy: naukovij zhurnal*, 10, pp. 116 – 138.
24. Mingazutdinova G. I. (2018). Stanovlennya Rumuniy yak kraini-chlena Pivnichnoatlantichnogo al'yansu. *Evropejs'ki storichni studiy: naukovij zhurnal*, 11, pp. 170 – 188.
25. Mingazutdinova G. I. (2017) Transformaciya vijs'kovoi politiki ta politiki bezpeki v Evropi na tli «ukrains'koi krizi» 2014 p. *Evropejs'ki istorichni studiy: naukovij zhurnal*, 8, pp. 259 – 287.
26. Nikolaeva N. B. (2017). Zhittevij shlyah represovanogo vikladacha Kyivs'kogo derzhavnogo universitetu Lidiy Bilozir. *New Achievements of World Science*. Morrisville, N.C.: Lulu Press, pp. 12 – 20.

27. Parahina M. B. (2017). Geopolitichni vikliki pershogo dvadcyatirichchya pislya rozpadu SRSR: ekonomichnij kontekst. *Aktual'ni problemi filosofiy ta sociologiy*, 16, pp. 85 – 88.
28. Pshenichnij T. Y. (2017). Rol' apostol'skoi stolici (Vatikanu) u legalizaciy greko-katolic'koi cerkvi: istoriografichnij aspekt. *Evropejs'ki istorichni studiy: naukovij zhurnal*, 7, pp. 84 – 104.
29. Pshenichnij T. Y. (2018). *Ukrains'ka greko-katolic'ka cerkva (1939 – 1991): istoriografiya*. Kyyiv: FOP Bloxin O. A.
30. Kotova S., Stel'mah S. (2018). «Nacionalizm, ksenofobiya i tolerantnist' u Skhidnij Evropi: vitoki, ideologiya, social'na struktura». Mizhnarodnij naukovij seminar. 16 zhovtnya 2018. *Evropejs'ki istorichni studiy: naukovij zhurnal*, 11, pp. 276 – 285.
31. Stel'mah S. (2017). Ukrains'ko-nimec'kij metodologichnij seminar «Global'na i transnacional'na istoriya». *Evropejs'ki istorichni studiy*, 7, pp. 150 – 151.
32. Han E. (2018). Adaptaciya ukrains'kogo zakonodavstva do evropejs'kih norm u procesi vhozhen'nya do spil'nogo evropejs'kogo osvith'nogo prostoru. *Evropejs'ki istorichni studiy: naukovij zhurnal*, 10, pp. 29 – 49.
33. Han E. (2017). Akademichna mobil'nist' yak odin z prioritetnih napryamkiv u procesi formuvannya spil'nogo evropejs'kogo osvith'nogo prostoru: ukrains'kij dosvid spivpraci. *Evropejs'ki istorichni studiy: naukovij zhurnal*, 8, pp. 82 – 103.
34. Han E., Martinov A. Y. (2016). Evropejs'kij Soyuz – SSHA: transatlantichna ugoda pro svobodu torgivli ta investicij: istoriya i suchasnist. *Evropejs'ki istorichni studiy: naukovij zhurnal*, 3, pp. 20 – 32.
35. Han E. (2016). Integracijni procesi Ukraina – Evropejs'kij Soyuz: na prikladi spivpraci u sferi vishchoi osviti. *Visnik Kyivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya*, 130, pp. 80 – 84.
36. Han E. (2016). Integraciya Ukraini u evropejs'kij prostir vishchoi osviti yak skladova civilizacijnogo viboru. *Visnik Kyivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya*, 126, pp. 54 – 57.

37. Han E. (2016). Reformuvannya vishchoi osviti yak odin z viyaviv civilizacijnogo viboru: dosvid Ukraini ta Rosii. *Evropejs'ki istorichni studiy: naukovij zhurnal*, pp. 128 – 140.

38. Han E. (2018). Ukrain's'ki studenti u vishchih navchal'nih zakladah Evropejs'kogo Soyuzu: problemi ta perspektivi mizhnarodnih akademichnih obminiv. *Evropejs'ki istorichni studiy: naukovij zhurnal*, 11, pp. 79 – 98.

39. Han E. Uchast' Ukrani u Bolons'komu procesi: 12 rokiv na shlyahu do evropejs'kogo osvith'ogo prostoru. *Evropejs'ki istorichni studiy: naukovij zhurnal*, 6, pp. 99 – 117.

40. Han E. (2016). Uchast' Ukraini u formuvanni edinogo evropejs'kogo osvith'ogo prostoru: normativno-pravova. *Evropejs'ki istorichni studiy: naukovij zhurnal*, 5, pp. 144 – 154.

Andrii Martynov,

Dr. of Science (History), Professor,
Institute of History of Ukraine, NASU

Oleg Mashevskiy,

Dr. of Science (History), Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Evgen Khan,

Ph.D. (History),
Taras Shevchenko National University of Kyiv

**THE SCIENTIFIC ACHIEVEMENTS OF THE SCIENCE AND RESEARCH
DEPARTMENT OF HISTORY FACULTY OF TARAS SHEVCHENKO
NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV (2016 – 2018)**

The article touches upon the research work of the Science and Research Department of Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv within the framework of developing the scientific theme «Ukraine in the European historic processes: in search of the civilization choice» in 2016 – 2018.

During the research process, a wide range of source materials and innovative methods of research have been utilized to analyze the concepts of the European civilization's evolution and to outline the specifics of Ukraine's civilization belonging during different époques. The moments crucial for the following civilization development of Ukraine have been emphasized upon, the political and etc ideological background of the European choice has been given. The key factors of social and economic development in different époques have been outlined, the social and economic specifics of Ukraine and the historical background of shaping thereof have been analyzed. The article as well investigates the consequences of Ukraine being part of different political entities and the role of Ukrainians in social and economic development of European countries. The impact of the West upon the contemporary processes of transformation and the prospects of the European integration of Ukraine has been delivered. The article explores the role of culture of Ukraine in today's Europe and its evolution given the external and internal factors. The influence of Ukrainian culture on the social development of European countries, in particular, states, which included Ukrainian lands, was analyzed. The cultural interactions of peoples and ethnic groups inhabiting Ukraine have been examined, the religious element of the social transformations has been inspected. The moral, cultural and religious features of people inhabiting different regions have been studied, the possible principles and methods of further strengthening of the Ukrainian political nation and the civil society reinforcement have been researched.

Basic scientific events held by the Science and Research Department of Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv within the framework of developing the scientific theme, i.a. international conferences, scientific and methodic seminars, workshops, panel discussions, expert discussions etc. have been presented.

Key words: *civilization choice, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, European Union, Bologna system.*

Надійшла до редколегії 15.03.2019.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ольга Бутурлімова – аспірантка історичного факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Марія Георгієва – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Національний транспортний університет.

Ярослава Дмитрук – аспірантка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Олександр Іванов – кандидат історичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Володимир Латенко – магістр історії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Андрій Мартинов – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України, Інститут історії України НАН України.

Олег Машевський – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Олександр Назарчук – кандидат історичних наук, доцент, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Наталія Папенко – кандидат історичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Тетяна Перга – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», м. Київ.

Павло Сацький – кандидат історичних наук, доцент, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Зінаїда Священко – доктор історичних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

Олексій Сокирко – кандидат історичних наук, доцент, Київський національний університету імені Тараса Шевченка.

Ігор Срібняк – доктор історичних наук, професор, Київський університет імені Бориса Грінченка.

Євген Хан – кандидат історичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Ганна Хлебїна – магістр філології, Слов'янська бібліотека, Національна бібліотека Чеської Республіки.

Андрій Чалий – магістр історії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Вероніка Якуба – аспірантка, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Валерій Яровий – доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Olha Buturlimova – Post-graduate student, Faculty of History Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Andrii Chalyi – Master of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Yaroslava Dmytruk – Post-graduate student, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Mariia Georgiieva – Ph.D. (History), Associate Professor, Department of Theory and History of State and Law, National Transport University, Kyiv.

Oleksandr Ivanov – Ph.D., Assistant Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Evgen Khan – Ph.D. (History), Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Anna Khlebina – Master of Philology, Slavic Library National Library of the Czech Republic.

Volodymyr Latenko – Master of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Andriy Martynov – Dr. habil. (History), Professor, Senior Research Fellow, History of the International Relations and Foreign Policy of Ukraine Department, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.

Oleg Mashevskiy – Dr. habil. (History), Professor, Head of New and Modern History Department, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Olexander Nazarchuk – Ph.D. (History), Associate Professor, Vadym Hetman National Economic University of Kyiv.

Natalia Papenko – Ph.D. (History), Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Tetiana Perga – Ph.D. (History), Senior Researcher State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”, Kyiv.

Pavlo Satskyi – Ph.D. (history), Associate Professor, Vadym Hetman National Economic University of Kyiv.

Oleksii Sokyрко – Ph.D, Associate Professor, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Ihor Sribniak – Dr. habil. (History), Professor Head of the Department of World History Historical-Philosophical Faculty Borys Grinchenko University of Kyiv.

Zinaida Sviashchenko – Dr. habil (History), Associate Professor Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine.

Veronika Yakuba – Postgraduate Student of the State Institution «Institute of World History National Academy of Sciences of Ukraine».

Valerii Yarovyi – Dr. habil. (History), Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

**Вимоги до оформлення статей,
що подаються до наукового
журналу «ЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ»**

Науковий журнал «Європейські історичні студії» публікує наукові статті в яких висвітлюються європейські інтеграційні процеси, зовнішня політика країн Європейського Союзу, євроінтеграція України, європейська історія та міжнародні відносини.

Передбачені такі рубрики: європейська інтеграція: історія та сучасність; актуальні проблеми європейської історії та міжнародних відносини; наукова хроніка.

Журнал «Європейські історичні студії» включений до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «історичні науки».

(Наказ МОН України від 09.03.2016 № 241 «Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства щодо діяльності спеціалізованих вчених рад від 25 лютого 2016 року»)

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Статті приймаються **лише в електронному варіанті** (e-mail: european_studies@ukr.net ; olegmashev@ukr.net). Тел. (068) 3525285, (066) 360 00 80.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

2. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, верхнє – 2 см, праве – 1,5 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті англійською і російською мовами; анотація українською (1200 – 1300 знаків з пробілами) та англійською мовами (1800-2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальноновживаних;
- ключові слова українською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерований латинкою список використаних джерел (References).

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а по мірі того, як вони зустрічаються в тексті.

3. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – ім'я та прізвище автора (праворуч), учений ступінь, вчене звання (якщо є) та (або) посада (за відсутності вченого ступеня) кожного співавтора; на рядок нижче місце роботи або навчання (вирівнювання по правому краю);
- назва статті (великими літерами по центру) 5–9 слів без словосполучень «Дослідження питань...», «Деякі питання...», «Проблеми...», «Шляхи...» тощо (вирівнювання по центру).
- анотація (1200 – 1300 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті від 5 до 7);
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична). Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.
- назва статті, анотація і ключові слова іншою мовою (наприклад англійською, якщо стаття написана українською). Анотація (1800-2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.

Обов'язковим є транслітерований латинкою список використаних джерел (References). References мають бути оформлені строго в стилі APA: https://owl.purdue.edu/owl/research_and_citation/using_research/citation_style_chart.html?fbclid=IwAR2M0pE9L54avFWwPSKbcaGT5osgnFdTv7ZaMuDxH6hm4J_CQIEEFITmtk

- Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf;**
- Прізвище автора, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи/навчання, назва статті, анотація і ключові слова англійською мовою, (прізвище, науковий ступінь, вчене звання та місце роботи автора статті вирівнюються тут по лівому краю).

Обсяг статті – 0,5–0,7 ум. друк. арк.

4. Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, викладеним у інформаційному листі, мають низький науковий рівень та не пройшли внутрішнє рецензування.

5. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

6. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках. Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки; [7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

“Там само” – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються за алфавітом.

3. Архівні джерела у списку джерел потрібно оформити згідно рекомендацій МОН (див.: «Бюлетень ВАК» № 3, 2010 – http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_6_2009/34.pdf).

ПРИКЛАД ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 94(4)

Іван Іванов,

кандидат історичних наук, доцент

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка, м. Київ

НАЗВА СТАТТІ

Анотація до статті українською мовою (1200 – 1300 знаків з пробілами)

Ключові слова (5 – 7 слів)

Текст статті

Список використаних джерел та літератури:

1. Виноградов В. Н. Дэвид Ллойд-Джордж / В. Н. Виноградов. – М.: Мысль, 1970. – 418 с.
2. Дейвіс Н. Європа. Історія / Н. Дейвіс. – К.: АСТ, Транзиткнига, 2004. – 944 с.
3. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюрозель. – Київ : Основи, 1995. – 903 с.

References:

References мають бути оформлені строго в стилі APA :

https://owl.purdue.edu/owl/research_and_citation/using_research/citation_style_chart.html?fbclid=IwAR2M0pE9L54avFWwPSKbcaGT5osgnFdTv7ZaMuDxH6hm4J_CQIEEFITmtk

Назва статті та інформація про автора англійською мовою.

Анотація, ключові слова до статті англійською мовою (1800-2200 знаків з пробілами).

EXAMPLE

Ivan Ivanov,

Ph.D.,

Assistant Professor

Taras Shevchenko National

University of Kyiv, Kyiv

TITLE OF ARTICLE

English summary (1800-2200 characters with spaces).

Key words (5–7).

Sources:

1. Виноградов В. Н. Дэвид Ллойд-Джордж / В. Н. Виноградов. – М.: Мысль, 1970. – 418 с.
2. Дейвіс Н. Європа. Історія / Н. Дейвіс. – К.: АСТ, Транзиткнига, 2004. – 944 с.
3. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюрозель. – Київ : Основи, 1995. – 903 с.

References:

The list of references shall be drawn as shown in the link:

https://owl.purdue.edu/owl/research_and_citation/using_research/citation_style_chart.html?fbclid=IwAR2M0pE9L54avFWwPSKbcaGT5osgnFdTv7ZaMuDxH6hm4J_CQIEEFITmtk

Summary in Ukrainian (1200 – 1300 characters with spaces).

Key words (5–7).

ПРИКЛАДИ ОФОРМЛЕННЯ БІБЛІОГРАФІЧНОГО ОПИСУ У СПИСКУ ДЖЕРЕЛ

Книги одного автора

Терський С. В. Княже місто Володимир / С. В. Терський. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту "Львів. політехніка", 2010. – 320 с.

TERSKYI, S.V. (2010) *Kniazhe misto Volodymyr*. Lviv: Vydavnytstvo natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika".

Книги двох і трьох авторів

Костюк П. Г. Іони кальцію у функції мозку – від фізіології до патології / П. Г. Костюк, О. П. Костюк, О. О. Лук'янець. – Київ : Наук. думка, 2005. – 197 с.

KOSTIUK, P.H., KOSTIUK, O.P., LUKIANETS, O.O. (2015) *Iony kaltsiiu u funksii mozku – vid fiziologii do patologii*. Kyiv: Nauk. dumka.

Книги чотирьох і більше авторів

Архітектура Львова. Час і стилі XIII–XXI ст. / М. Бевз [та ін.]. – Львів : Центр Європи, 2008. – 720 с.

BEVZ, M. et al. (2008) *Arkhitektura Lvova. Chas i styli XIII-XXI st.* Lviv: Centr Evropy.

Дисертації

Верес З. Є. Методи та засоби масштабування рухомих та нерухомих зображень : дис. ... канд. техн. наук : 05.13.23 / Зеновій Євгенович Верес ; Нац. ун-т "Львів. політехніка". – Львів, 2015. – 236 с.

VERES, Z.Ye. (2015) *Metody ta zasoby masshtabuvannia rukhomykh ta nerukhomykh zobrazen* (Ph.D.), Nac. Un-t "Lviv. politekhnika", Lviv.

Автореферати дисертацій

Башта Б. Б. Хімічна модифікація карбоксилвмісних олігоестерів епоксидними сполуками : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. хім. наук : 02.00.06 / Богдана Богданівна Башта ; Нац. ун-т "Львів. політехніка". – Львів, 2015. – 21 с.

BASHTA, B.B. (2015) *Khimichna modyfikatsiia karboksylvmisnykh olihoesteriv epoksydnykh spolukamy*. Abstract of unpublished thesis (Ph.D. of chemical Science), Nac. un-t "Lvivska politekhnikha".

Архівні матеріали

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 129, оп. 2, спр. 1144, арк. 4.

2. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 346, арк. 5–10

Статті із журналів та збірників

Гранчак Т. Інформаційно-аналітичні структури бібліотек в умовах демократичних перетворень / Тетяна Гранчак, Валерій Горовий // Бібліотечний вісник. – 2006. – № 6. – С. 14–17.

HRANCHAK, T.; HOROVYI, V. (2006) Informatiino-analitychi struktury bibliotek v umovakh demokratychnykh peretvoren. *Bibliotechnyi visnyk*. 6, p. 14-17.

Складові частини матеріалів конференцій

Винник Ю. Ю. Сучасний стан незалежності НБУ та його вплив на загальноекономічний стан країни / Ю. Ю. Винник, П. І. Віблій // Современные направления теоретических и прикладных исследований 2012 : сб. науч. тр. SWorld по материалам междунар. науч.-практ. конф., 20–31 марта 2012 г., Одесса / Науч.-исследоват. проект.-конструкт. ин-т мор. флота Украины [и др.]. – Одесса, 2012. – Т. 18 : Экономика – С. 47–51.

VYNNYK, Yu. Yu.; VIBLYI, P.I. (2012) Suchasnyi stan nezalezhnosti NDU ta ioho vplyv na zahalnoekonomichnyi stan krainy. In: *Sovremennyye napravleniya teoreticheskikh i prikladnykh issledovaniy 2012: sb. nauch. tr. SWorld po materialam mezhhdunar. nauch-prakt. konf.*, Odessa, Mart 2012. Odessa, vol. 18, p. 47-51.

Електронні ресурси

Иванов И. Е. Распределение транспортных средств на городских пассажирских маршрутах [Электронный ресурс] / И. Е. Иванов, Р. Б. Рогальский // Совершенствование организации дорожного движения и перевозок пассажиров и грузов : сб. науч. тр. / Беларус. нац. техн. ун-т. – Минск, 2015. – Режим доступа: <http://rep.bntu.by/bitstream/handle/data/18778/87-93.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. – Название с экрана. – Дата обращения: 11.04.16.

IVANOV, I.E.; ROGALSKII, R. B. Raspredelenie transportnykh sredstv na gorodskikh passazhirskikh marshrutakh. Sovershenstvovanie organizatsii dorozhnogo dvizheniia i perevozk passazhirov i грузов [Online]. Available from: <http://rep.bntu.by/bitstream/handle/data/18778/87-93.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [Accessed: 11th April 2016]

Сняданко І. І. Дослідження методу активного соціально-психологічного навчання в роботі психологічної служби в Україні [Електронний ресурс] / І. І. Сняданко // Соціотехнічні системи : інтернет-журнал. – 2010. – Вип. 4. – С. 1–13. – Режим доступу: <http://www.lp.edu.ua/Institute/IGS/IPP/WebRC/issues/Issue%204/Snyadanko.pdf>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 03.08.2009.

SNIADANKO, I.I. (2010) Doslidzhennya metodu aktyvnogo sotsialno-psykhologichnogo navchannya v roboti psykhologichnoi sluzhby v Ukraini. *Sotsiotekhnichni systemy*. [Online] 4, p. 1–13. Available from: <http://www.lp.edu.ua/Institute/IGS> [Accessed: 03 th July 2008].

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

ЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ ВИДАННЯ

2019 – № 13

Редакційна колегія:

Голова редколегії – кандидат історичних наук, Шпаковська Любов Володимирівна.

Заступник голови редколегії – доктор історичних наук, проф. Машевський Олег Петрович

Заступник голови редколегії – кандидат історичних наук, доц. Купчик Олег Романович

Відповідальний секретар – кандидат історичних наук, доц. Пількевич Вікторія Олександрівна

Комп'ютерна верстка: Скульська Ірина Петрівна

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.